

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	32
'Aho	Monite, 24 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Siale 'Akau'ola
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 32/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 24 Sune, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025• Fakamatala Patiseti 2024/2025• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027• Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga• Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	11
Lotu	11
Ui ‘a e Fale	12
Poaki.....	12
Me’a ‘Eiki Sea.....	12
Me’a Sea Komiti.....	13
Vouti Potungāue Pa’anga ki he 2024/25	13
Puiipuitu’a ki he Vouti Potungāue Pa’anga ki he 2024/25	14
Kole 12 ha tokoni mei he pa’anga fakalalakaka 74 miliona ke tokoni’i ‘aki langa fōsoa Ha’apai koe’uhi ko e a’u milimita 6 tupu e tahi	15
Kole fakamolemole ‘Eua 11 ki he’ene lea fekau’aki mo e ‘Ofisi ‘Omitatimeni	18
Tu’utu’uni Sea tuku kitu’a ‘Eua 11 toki foki mai hili kai ho’atā	19
Tapou Sea ki he kau Mēmipa ke nau faka’apa’apa’i ngāue e Fale.....	20
Fehu’ia Tongatapu 7 kehekehe he faka’esitimeti mo e ngaahi fakamole totonu ‘i he mei ta’u hokohoko ‘e 3	20
Tali Pule’anga ki he fehu’ia fetōkehekehe’aki he faka’esitimeti e Patiseti	21
Hoha’a Tongatapu 7 ki he pā’anga hū mai mei he tukupau vāhenga	21
Fakama’ala’ala Pule’anga ki he hiki tukupau tākaki mei he tukupau ‘a ia mei he vāhenga kātoa ‘i Tonga ni	21
Tokanga Tongatapu 7 ki he hū’unga pa’anga ko e tokoni mai ki he Patiseti mei ‘Asitelēlia.....	24
Fakatonotonu mei he Pule’anga fekau’aki mo e hu’unga pa’anga tokoni mei ‘Asitelēlia ki he Patiseti mo e pa’anga	24
Tokanga Tongatapu 5ko e tokoni mei ‘Asitelēlia ‘e vahevahe tupu ia he kau ma’u ‘inasi e Lulutai.....	25
Fakamahino Pule’anga kehekehe ‘a e founa he taimi ne nau kei ma’u ‘inasi peseti 100 ai he Lulutai	26
Taukave Tongatapu 5 kei malava pe fakafoki ko e tokoni ki he Patiseti (<i>budget support</i>) tokoni ‘Asitelēlia ki he Pule’anga kae ‘ikai ko e tokoni (<i>grant</i>)	27
Fehu’ia Tongatapu 7 ‘inasi 21 miliona Pule’anga ‘i he Lulutai	27
Fehu’ia Tongatapu 7 makatu’unga ne ala Pule’anga ki he 5.9 miliona ko e silini tokoni mei he ngaahi fonua.....	30
Fakama’ala’ala Pule’anga ngaahi founa kehekehe fakahoko’aki tokoni mei he ngaahi fonua	31

Tokanga Tongatapu 7 ke faipau Pule'anga ki he kupu 10 Lao ki hono Mapule'i Pa'anga Pule'anga	32
Fakama'ala'ala Palēmia kehekehe 'i he <i>sub-program</i> pea mo e polokalama hā 'i he Patiseti	34
Fakama'ala'ala Pule'anga fekau'aki mo e kupu 2 e Lao Pa'anga.....	36
Tokanga lahi Tongatapu 7 ki he hiki lahi Patiseti Potungāue Pa'anga	37
Tokanga Tongatapu 4 ki he palani Pule'anga ke fakafoki ki he ngaahi potungāue Pule'anga ke tokanga'i nau ngaahi me'a fakapa'anga kau ai tohi sieké	40
Tali Pule'anga ki he palani ke fakafoki ki he founa motu'a tokanga'i ngaahi potungāue takitaha 'ene me'a fakapa'anga	41
Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku kau fakahaa'i fekaukau'aki kau taki he sīpinga fakatauhitohi faka-vaha'apule'anga (<i>IPSAS</i>)	42
Kamata nga'unu Pule'anga ke ngaue'aki founa ke fakalelei'i ngaahi me'a fiema'u ki he'ene Fakamatala Pa'anga	43
Kole Ha'apai 12 ki ha tokoni koe'uhi ke 'ave'aki ongo misini 'uhila mate 'i Ha'apai ...	44
Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku toe hiki vāhenga peseti 5 kau ngāue fakapule'anga 'i he ta'u fakapa'anga hoko	45
Fakahā Pule'anga kau fakalelei vāhenga he 'asenita Pule'anga he ta'u kotoa pē	45
Fehu'ia 1.4 miliona ki he maama hala he 'Esitimeti & fakaha Pule'anga ko e pa'anga ia ki he ngaahi maama hala kotoa he fonuá.....	46
Hoha'a Tongatapu 10 ki he hiki lahi 'esitimeti lolotonga he ngaahi me'angāue fo'ou Potungāue Pa'anga fakahoa ki he kuohili.....	46
Fokotu'u Tongatapu 10 kuo taimi ke fakamita kotoa maama hala koe'uhí ko e lahi mole lahi he totongi mo'ua 'uhila.....	47
Fehu'ia Tongatapu 10 founa hono vahevahe 5 miliona he Patiseti ke tau'i 'aki faito'o konatapu.....	49
Fakahā Pule'anga 'atá ki ha taha ke tohi kole/fakahū ange poloseki/ngāue ke tau'i'aki faito'o konatapu	49
Tali Pule'anga ki he hiki lahi 'i he Vouti Potungāue Pa'anga	50
Fehu'ia pe 'oku fakaivia kau Fakafofonga honau fatongia ke tau'i faito'o konatapu honau vāhenga fakatatau ki he Tō Folofola Tu'i	50
Tali Pule'anga fiema'u ke feau fiema'u fakakomipiuta Falepa'anga koe'uhi fu'u tokolahipe kau ngāue	54
Fokotu'u Tongatapu 7 ke tu'utu'uni Sea ki he Pule'anga 'omai ngaahi fakamatala ki he fehikitaki holo pa'anga he 'Esitimeti.....	54
Fakama'ala'ala Sea Komiti Kakato he kupu 10 & 2 Lao ki hono Mapule'i Pa'anga Pule'anga	56
Faka'amu Tongatapu 7 ke tohi'i mahino he Pule'anga 'enau fehikitaki holo pa'anga 'i he Patiseti	57

Fakahoha'a Tongatapu 5 ki he pa'anga 'a e Pule'anga mo e pa'anga tokoni ki he Patiseti 'a e Pule'anga	58
Tokanga Tongatapu 5 ke faka'asi he Patiseti pa'anga tokoni ki he feliuliaki e 'ea	59
Fakamamafa'i Tongatapu 5 mahu'inga ke lahi 'esitimeti ki hono teuteu'i kau ngaue ke toe fakaonopooni ange 'enau 'ilo	61
Tui Tongatapu 5 mahu'inga tokangaekina ke 'i ai va'a ako ma'a e kau ngāue fakapule'anga & tokangaekina 'enau 'ovataimi	62
Tui Tongatapu 5 ngali si'isi'i 'esitimeti ki he tafa'aki fetu'utaki fakaonopooni	64
Tali mei he Pule'anga ki he ngaahi me'a ne hoha'a ki ai Tongatapu 5 kau ai tokanga fakalukufua ki he fetō'aki he faka'esitimeti	65
Fehu'ia Tongatapu 5 & tali mei he Pule'anga ki he pa'anga tokoni ki he feliuliaki 'ea	67
Kole ki he Pule'anga ke fakalahi tokoni ki he MV Kelesi	68
Tokanga ki he hiki totongi koloa & mahino fai Pule'anga ngāue ke ta'ota'ofi'aki ka 'oku 'ikai lava ke mapule'i kotoa koloa	70
Kolea mei Tongatapu 4 lisi ngaahi koloa 'oku mafai Va'a Fakafuofua Koloa ki hono fakamahu'inga'i	72
Hoha'a 'Eua 11 ki he fakamoleki 500000 ki he fakatau komipiuta he patiseti Potungāue Pa'anga	72
Fehu'ia fakaikiiki palani Pule'anga ke ta fakafoki 'ene ngaahi nō ki tu'apule'anga	73
Fehu'ia 'Eua 11 palani ngāue Pule'anga fekau'aki mo 'ene ngaahi nō	75
Palani & fokotu'utu'u Pule'anga ki he tā fakafoki 'ene ngaahi nō	75
Tokanga 'Eua 11 & tali mei he Pule'anga ki he fe'unu'aki he ngaahi fakamole hā 'i he 'esitimeti	76
Tokanga Tongatapu 4 'i ai fetō'aki 'i he faka-Tonga mo e fakapālangi 'i he Kupu 10 (2) Lao Pa'anga Pule'anga	77
'Ohake 'Eua 11 hoha'a ki he ma'olunga totongi tupu nō kautaha <i>SPBD</i>	82
Fokotu'u 'Eua 11 na'a lava 'ave pa'anga tokoni ki he ngaahi komiuniti 'o fakalahi ki he pa'anga tokoni fakavāhenga Fale Alea	87
Poupou Tongatapu 4 ke fakakaukaua ange Pule'anga ke fakataha'i seniti tokoni ki he ngaahi kolo & seniti fakavāhenga mei Fale Alea he kaha'u	88
Tui Tongatapu ke fakaivia ngaahi fale talifononga fakatakimamata ke hangē ko e fiema'u mei he Tō Folofola	88
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he ngaahi nofo'anga 'e tokoni ki he tafa'aki fakatakimamata mo e Tapanekale (kau masiva)	90
Fakamanatu mei Tongatapu 7 fiema'u mei he Folofola mei he Taloni ke fakasi'isi'i fakalele pisinisi 'a e Pule'anga	90
Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato taki Tongatapu 7 kitu'a ko e talangata'a ange ki ai	94

Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato tuku kitu'a 'aho kakato Tongatapu 7 fakatatau ki he Kupu 60 Tu'utu'uni Ngāue Fale Alea	96
Fehu'ia palani Potungāue Pa'anga ke tukuatu fakatau koloa Pule'anga ke fai pe ia he ngaahi potungāue he fakatau koloa si'i ange he \$20000	97
Tali Pule'anga 'oku lolotonga lele pe tu'utu'uni faka-Falepa'anga ki he fakatau koloa & fai pe hono sivilisi'i ngāue ko ia	97
Hoha'a lahi ki he fakangatangata taimi fakamalanga he Patiseti	98
Fokotu'u Nopele 'Eua ke pālōti'i fakalukufua 'a e Patiseti ke fakafoki	99
Tokanga ki he hoa ngāue SPBD mo e Pangike Fakalalakaka ke nō mei he pa'anga e fonua pea iku tamate'i ai kakai fonua	105
Fakatonotonu mei he Pule'anga na'e fokotu'u SPBD ke ngāue he fonua ni fakatatau ki he Lao	106
Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Pa'anga	107
Vouti Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Kasitomu	107
Tokanga 'Eua 11 ki he tupu faka'ekonomika mei he sekitoa fakatupu koloa & fakahā Pule'anga tonu pe fika hā 'i he 'Esitimeti	108
Fehu'ia fehulunaki fatongia fakahoko he Kasitomu mo e Tau Malu'i Fonua ke malu'i kau'āfonua	110
Fehu'ia mo e fakama'ala'ala Pule'anga taumu'a e sisitemi ke toe ma'opo'opo ange tānaki tukuhau e fonua	111
Tali Pule'anga 'oku lele lelei ngāue Tafa'aki ki he Tānaki Mo'ua Tukahau	112
Tokanga mo e tali mei he Pule'anga ki he hoha'a 'Eua 11 ki he founa 'atita'i hū mai ngaahi uta mei muli ki he fonua	113
Fakama'ala'ala Pule'anga kei fai ngāue ke vakavakai'i ngaahi tukuhau faka'atā (<i>exemption tax</i>)	114
Poupou Tongatapu 4 ki he ngāue & mīsini me'angāue sivi uta koloa mei muli 'a e Potungāue Kasitomu	115
Fehu'ia Tongatapu 4 pē 'oku 'i ai ha me'afaitā he ngaahi fale <i>warehouse</i> sivi uta mei uafu	116
Fokotu'u Tongatapu 4 ke fokotu'u ha sisitemi fakaloto'i-potungāue ke tokanga'i ma'a mo faitotonu loto'i potungāue	116
Fakamālō'ia Tongatapu 4 ngāue/fokotu'utu'u Potungāue Tānaki Pa'anga & 'i ai mo 'ene hoha'a ki ha tautea ki he pisinisi nau hiki lahi totongi koloa	118
Tali Pule'anga ki he tautea hilifaki ki he pisinisi nau hiki totongi koloa mei he mahu'inga seti mai he Pule'anga	118
Hoha'a Tongatapu 5 fekau'aki mo e pa'anga tānaki mei he tukuhau, 'ovataimi mo e vāhenga kau ngāue he Potungāue Tānaki Pa'anga Hu Mai	119
Faka'ikai'i Pule'anga hoha'a 'Eua 11 'oku to'o tukuhau tu'o ua tukuhau kau ngāue fakapule'anga	123

Pālōti ‘o tali ‘Esitimeti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai.....	123
Kole fakama’ala’ala ki he palani/fokotu’utu’u Pule’anga ki he Uafu Kuini Salote.....	124
Tokanga Nōpele fika 2 Ha’apai ki he mahino kei nounou faka-fale talifononga tautefito he teu atu ki he fakataha <i>PIFs</i>	125
Vouti Potungāue Kautaha ‘a e Pule’anga.....	126
Faka’amu Tongatapu 5 ke fakaivia ngaahi kautaha pisinisi Pule’anga ke malava mo’ui & mahu’inga ke ‘i ai <i>CEO ngaahi kautaha</i>	127
Tui Pule’anga mahu’inga ke fakalalakaka’i ‘ilo hotau kakai & ngaahi ngāue ki he ma’u’anga ‘uhila, ivi mo e fetu’utaki ‘initaneti.....	128
Tokanga mo e tali fekau’aki mo e tāketi Pule’anga ki he lahi e ma’u’anga ivi fakanatula ke ngāue’aki he kakai	130
Fakahā Pule’anga ‘i ai pē fakangatangata ngāue’aki ‘o e ivi fakanatula ki he ‘uhila	132
Fakama’ala’ala Palēmia ki he ngaahi ngāue, palani & fokotu’utu’u atu fekau’aki mo e maama sola ivi fakanatula	134
Fehu’ia ngaahi lelei he fokotu’utu’u fo’ou Pule’anga ki he sola ‘a ia taukave’i Palēmia ‘e lelei ia ki he konisiuma.....	134
Kole ‘Eua 11 ‘oua taaimu’a Pule’anga he fakatau ‘inasi mei he’ene ngaahi kautaha pisinisi kae ‘atī ki he kakai ke fakatau ‘inasi.....	135
Fehu’ia 15 miliona ke fakatau’aki mīsini senoleita & tāketi holo peseti 50 fakafalala he lolo & ‘amanaki kakai ‘e holo ‘uhila.....	140
Pālōti ‘o tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Kautaha Pule’anga.....	143
Vouti Potungāue Ngaahi Fefakatau’aki & Fakalalakaka Faka’ekonōmika (<i>MTED</i>).....	144
Fokotu’u ‘Eua 11 ‘ikai fe’unga Patiseti vahe’i Potungāue Fefakatau’aki he ‘oku ‘i ai ngaahi polokalama ‘oku 0 ‘esitimeti ki ai	144
Tali Pule’anga ki he ola lelei fakaivia kuo fai ki he tafa’aki ngāue fakamea’a sekitoa tautaha.....	145
Kau kava he ngoue fu’u fiema’u lahi he kakai hono fakamāketi ki muli.....	146
Pole lahi taha fe’ao mo e Pule’angá lahi mavahe kau Tonga he polokalama toli fo’i’akau ki muli.....	147
Tui ‘Eua 11 kapau ko e 9 miliona ‘oku fokotu’u ke fakame’angāue’i ‘aki sekitoa tautaha ‘ikai fe’unga ia.....	148
Tui Pule’anga mahu’inga fakaivia sekitoa tautaha kae fai pē fakatau mo e ivi fakapa’anga e fonua.....	149
Fokotu’u ‘Eua 11 ‘ikai fe’unga ‘esitimeti <i>MTED</i> , fiema’u ke ngoue’i kekekele & feinga ke feliuliuaki ngaahi potungāue Pule’anga.....	149
Fehu’ia Palani Potungāue <i>MTED</i> ke fakaakeake kava & tō vanilla he fonua & fakaikiki Pule’anga ‘ene ngāue/palani ko ia.....	150

Tui 'Eua 11 polokalama ngāue lelei mo 'Asitelēlia 'a e <i>PALM</i> & lava ma'u seniti lelei kau ngāue mo honau ngaahi fāmīlī	151
Tui Tongatapu 5 tokosi'i kau ngāue he Va'a Konisiuma ki he Kakai e <i>MTED</i> & <i>hoha'a ki he tu'unga ngāue</i>	152
Taukave Pule'anga fiema'u ke a'u tu'unga taau taukei ngāue (<i>standard</i>) kau Tonga he folau ngāue 'i muli.....	153
Fokotu'u Tongatapu 10 ke fakaivia makehe sekitoa ngoue ke lava fua/uta ngoue kakai ki ha maketi 'i tu'apule'anga	154
Hoha'a Tongatapu 10 ki he fakavalevahe ma'u kau Tonga 'oku ngāue houa lahi pisinisi kau 'Esia kae ma'olalo mo'oni vahe	156
Fehu'ia ha faingamalie ki ha fengaue'aki Pule'anga mo Futuna/'Uvea ke uta ki ai me'akai Tonga	157
Fakahā Pule'anga fu'u fiema'u mei Futuna/'Uvea ke hū ange ki ai fua e fonuá	157
Tokanga Tongatapu 6 ke fakaivia tafa'aki fakamātanga e vāhenga & 'osi kamata kulupu kakai fefine tō vanilla	158
Fehu'ia mo e tali e Pule'anga fekau'aki mo e ngāue na'e fai fekau'aki mo e fale fa'o'anga me'akai 'i Tongatapu 10	159
Kei fai ngāue Pule'anga ke fakanaunau fale fa'o'anga me'akai 'i Tongatapu 10	159
Kole 'Eua 11 ke fakalelei'i fale fa'o'anga me'akai 'i 'Eua he 'oku toe ngāue'aki mo ia he Potungāue Toutai	160
Fokotu'u Nōpele 'Eua ke fakaivia ngoue tō taimi nounou 'oku fai he tokolahi fonua ke tokoni 'i he fe'amokaki koloa hū mai mo hū atu fonua.....	160
Palani mo e fokotu'utu'u Pule'anga ki he tafa'aki e ngoue & fakaivia sekitoa ko ia	162
Fakama'ala'ala Pule'anga he fakamāketi'i 'o e manioke ki 'Asitelēlia.....	162
Pālōti 'o tali Vouti Potungāue Fefakatau'aki & Fakalalakaka Faka'ekonomika (<i>MTED</i>)	164
Vouti Potungāue ki he Fakamaau'anga & Pilīsone.....	165
Fehu'ia ongo keisi fekau'aki mo e pa'usi'i fānau fefine & ngāue Pule'anga fakahoko fekau'aki mo e keisi ko ia.....	165
Tokanga 'Eua 11 ki he ivi malava Fakamaau'anga ke makupusi fiema'u fakaehopo pea vave ma'u kakai fakamaau totonu	167
Tui Pule'anga malava pē tongia fatongia Fakamaau'anga Polisi 'e he toko 8 lolotonga faitongia neongo teu penisoni toko 3 he ta'u fo'ou	167
Tokanga Tongatapu 10 tūkunga faka'ofa 'i ai fānau hopoate hono tauhi 'i 'Ata pea ne fokotu'u 'ikai fe'unga patiseti 'oange ki he Pilīsone Hu'atolitoli	169
Tui Pule'anga ke fakatokolahi kau sela fakahoko fatongia he ngaahi Pilīsone kae kei fakatatali pē ki ha ivi fakapa'anga ke fakahoko'aki	170
Fakamālō'ia Tongatapu 4 ngāue Minisita Potungāue ki he fakalalakaka ngāue pilīsone vaha'a taimi faifatongia he lakanga.....	171

Na'ina'i Tongatapu 4 'e hoko ha palopalema he kaha'ú kapau 'ikai fai ha ngāue ke fakalelei'i tu'unga 'i ai ngaahi pilīsoné	172
Tokanga ki he Polokalama liliu mo'ui e Pilīsoné ke faitokonia fānau hopoate ke ma'u ha'anau mo'ui he kaha'u	173
Fakahā Pule'anga 'osi 'i ai kau popula ma'u 'enau mo'ui he ako tufunga lolotonga 'enau pilīsoné.....	175
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Lao & Pilīsoné.....	178
Vouti 'Ofisi 'o e 'Ateni Senialé.....	178
Fakama'ala'ala he Vouti 'Ofisi 'Ateni Seniale	180
Pāloti'i 'o tali Vouti 'Ofisi 'Ateni Seniale	184
Vouti Potungāue Polisi.....	184
Fakama'ala'ala Vouti Potungāue Polisi	184
Fehu'ia 'Eua 11 pē 'oku tokolahi fe'unga pē Potungāue Polisi ke mafua lelei fatongia fakapolisi	185
Fokotu'u Tongatapu 4 ke 'ai ha polokalama makehe he Vouti Potungāue Polisi ke fakatotolo'i/tokanga'i 'a e faito'o konatapu	187
Fakahoha'a Tongatapu 10 he mahu'inga polokalama ke tokoni'i to'utupu mo 'enau mo'ui.....	188
Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Pilisone & Fakamaau'anga.....	188
Kole Tongatapu 4 ki ha tokoni mei he Pule'anga ke langa ha feitu'u fakatau'anga ika ma'a e kau toutai Pātangata	189
Fehu'ia Tongatapu 4 ngaahi talanoa 'ave holo pea a'u ki muli teu fakanofu Minisita ia & faka'ikai'i eni 'e he Pule'anga.....	189
Kelesi.....	190

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 24 Sune 2024

Taimi: 1025 – 1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kole atu ki he Fakafofonga Tongatapu 6 kātaki fai e lotu e pongipongi ni.

Dulcie Tei: Mālō, fakamolemole ka mou me’a hifo.

Lotu

(Na’e tatakī ‘a e lotu ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 Hon. Dulcie Elaine Tei)

<006>

Taimi: 1025 – 1030

(Kei hoko atu pe Lotu)

<006>

Taimi: 1030 – 1035

(Kei hoko atu pe Lotu)

<006>

Taimi: 1035 – 1040

(Kei hoko atu pe Lotu)

<006>

Taimi: 1040 – 1045

(Kei hoko atu pe Lotu)

<006>

Taimi: 1045 – 1050

(Kei hoko atu pe Lotu)

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ne ui e Hou'eiki Mēmipá

Ui 'a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afio pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke fakahoko 'a e ui 'o e Falé ki he 'aho ni, Mōnite 24 Sune 2024.

'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekōnomika mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafofonga, 'Eiki Minisitā ki he Mo'ui, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala ...

<006>

Taimi: 1050 – 1055

Kalake Tepile: ... John Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivoso Light of Life Taka, Mo'ale 'Otunuku, Vātau Mefi Hui, Sea ka u toe fakaongo mu'a, 'Eiki Minisitā Fonuá mo e ngaahi koloa fakaenatulá, 'Eiki Nōpele Nuku. Sea ko e ngata'anga ē taliuí.

Poaki

Ko e poakí, 'oku poaki tengetange 'a Johnny Vaea Taione pea ko e ongo Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai tali mai hona uí 'oku 'i ai e tui 'okú na me'a tōmui mai pe, mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuá hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio, Tama Tu'í Tupou 6, tapu pea mo e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu pea Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki, 'ikai ke 'i ai ha me'a ke tānaki atu ki he 'etau 'asemitā, kei tatau pe me'i he uike kuo 'osí 'a ia ko 'etau ngāué ko e Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu e Pa'anga ki he 2024/25 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá kei 'i he Komiti Kakatō. Pea 'oku 'ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki 'Eua 11 na'e 'ikai ke ke poaki mai he pongipongi ni pea 'oku 'ikai ke faka'atā atu ha'o taimi. Kōmiti Kakatō ki he 'etau ngāué Hou'eiki pea ko u kole atu pe ki he Sea Komiti Kakatō ke ne tatakai mai 'etau feme'a'akí. Ko e fakaa'u atu ki ai

Taniela Fusimālohi: Sea

Eiki Sea: 'Eua 11, ko 'etau Tohi Tu'utu'uní 'o kapau 'okú ke fie me'a he pongipongi 'uluaki fakapā mai kiate aú pea te u faka'atā atu ho taimi. Na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē he

pongipongí ni. Hou'eiki 'oku mole noa'ia 'etau taimí koe'uhí ko 'etau afe mei he'etau Tohi Tu'utu'uní. Tau nofo ma'u he'etau Tohi Tu'utu'uní. Kapau na'e 'i ai ha me'a na'á ke tokanga ki ai na'e tonu ke ke fakapā mai ki he Kalaké pea toki fakahā mai kiate au pea toki faka'atā atu he pongipongí ni, na'e 'ikai ha me'a pehē he pongipongí ni. Toki poaki mai he hili e me'a ko ení ke toki fakakaukau'i pe 'e faka'atā ho taimi makehe ki he 2.

Hou'eiki 'osi eni e uike 'e 3 'etau feme'a'aki he Lao ko ení. Na'e 'osi tuku atu e taimi lahi ke mou me'a ki ai. 'Oku 'i he Komiti Kakató pea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha taimi ke tau toe 'ai ha me'a noa'ia. Toe e vouti 'e 17, 10, 20 kei toe lahi Hou'eiki, ko e 4 te u tuku ki he Sea Komiti Kakató hili 'etau foki mai he 2 ke ne toki fakafuofua mai 'a e taimi te tau hoko atu ai he efiāfi ni. Hangē pe ko e uike kuo 'osí na'e fakataha makehe e Falé he Falaité pea na'a tau tuku pe he 7. Pea 'oku 'i ai e faka'amu Hou'eiki te tau hoko atu ha ngaahi houa he efiāfi ni koe'uhí 'oku toe e vouti 'e 20. Ke mou toki me'a ki ai e Sea Komiti Kakató Hou'eiki tau liliu.

(Na'e liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato pea me'a hake Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Tapu ki he 'Otua Mafimafi hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió Tupou 6 kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofu, tapu atu kiate kimoutolu Hou'eiki Komiti Kakato. Pea tuku pe mu'a ke u fakamalumu atu he fakatapu kuo 'osi hono aofaki 'e he Sea Fale Alea kae 'uma'ā e lotu lelei na'a tau fanongo ki ai he pongipongi fakakoloa ko ení.

'E Hou'eiki 'ikai ke u toe fakalōloa hangē pe ko e me'a 'oku mou me'a ki ai he pongipongi ní. 'Oku kei hoko atu 'etau feme'a'aki 'o fekau'aki pea mo e Patiseti ko ē 'o e fonuá. Ko u kole atu pe kau Fakafofonga 'e lelei ange ke tau foki mu'a 'o taki miniti 'e 10 pe ē. Koe'uhí 'oku toe pe Monite, Tusite, Pulelulu, Tu'apulelulu uiké ni pe pea ko u tui ko 'ene ...

<006>

Taimi: 1055-1100

Sea Komiti Kakato: ... lava ia e uike, 'aho makehe pe ia 'o kapau te tau lele atu he po'uli, ka ko u fakatokanga'i pe ngaahi me'a 'oku mou feme'a'aki ki ai fekau'aki mo e Falé ni. 'A mo e ngaahi me'a 'oku mou tokanga ki ai kae he 'ikai ke tuku. 'Oku pau pe ke 'oatu ko e hā e lelei taha ke malava he motu'á ni ke fakafuofua'aki 'etau ngāue.

Ka 'ikai ke toe fakalōloa, te u tuku atu leva ki he, fēfē ke ki'i kamata mai 'a Ha'apai 12, toki hoko mai 'a 'Eua 11, me'a mai Ha'apai 12.

Vouti Potungāue Pa'anga ki he 2024/25

Mo'ale Finau: Mālō Sea, tapu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, Sea ko 'etau a'u mai eni ki he vaeua 'etau ngāue. Pea kuo ongo'i he motu'á ni ke u ki'i kamata atu pe e miniti 'e 10 Sea, fakamālō atu ki he Feitu'u na he taimi 'oku ke 'omai.

'E Sea, ko u fakakaukau ki he 'etau ngāue, 'oku ou fakakaukau 'Eiki Sea ki he fakapotopoto 'a e Pule'anga 'o nau kamata 'aki 'a e ngaahi me'a fakalaumālie ko e ngaahi veesi. Ka ko hono

mo'oni 'Eiki Sea, 'oku kamata 'aki 'a e Vouti ko 'eni ko e Vouti mahu'inga foki eni 'Eiki Sea, 'a e pa'anga.

'Oku kamata 'aki 'Eiki Sea, 'a e fo'i fakahinohino 'omi he 'Eiki Minisitā,

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu Sea pea mo e Fakafofonga, tuku mu'a ke kamata atu e Minisitā ha'ana Potungāue, kae toki fai e ngaahi komeni.

Sea Komiti Kakato: 'Io, lelei 'aupito, me'a mai, 'ai koe 'a Vouti 8 e, Potungāue Pa'anga, me'a mai.

Puipuitu'a ki he Vouti Potungāue Pa'anga ki he 2024/25

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakatapu atu Sea, ki he Sea Komiti Kakato mālō ho'o laumālie pongipongi ko eni. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga 'o e Kakai, 'atā pe ke 'atu pe ha ki'i 'a puipuitu'a nounou pe pea toki hoko atu e feme'a'aki 'a e Fale, kau hanga 'o fakafe'iloaki atu 'a e Patiseti ko eni 'a e Potungāue Pa'anga ki he 24/25.

Hangē pe 'oku mea'i Sea, ko e fakakātoa e Patiseti 'a e Potungāue Pa'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ko eni, \$202.8 miliona, kuo hiki 'aki ia e \$63.5 miliona mei he Patiseti kamata 'o e ta'u kuo maliu atu.

Te u lave atu pe ki he 'uhinga e ngaahi hiki. Ko e Patiseti 'a e Potungāue Pa'anga, 'oku 'i ai e polokalama lalahi 'e 5, ka 'oku nau 'i he malumalu 'o e fa'unga 'e tolu. Ko e polokalama 'uluaki ko e fekau'aki ia mo e tataki mo hono tataki e fakangāue. Pea ko e polokalama 2, fekau'aki mo e tafa'aki faka'ekonōmika mo e fakapa'anga mo e Patiseti mo e ngaahi tokoni mei muli. Pea ko hono 3 fekau'aki ia mo e ngaahi ngāue faka-Falepa'anga. Ko e tafa'aki hono 4, ko e ngaahi pa'anga fakalukufua pe fekau'aki mo e ngaahi ngāue kehekehe 'a e Pule'anga 'oku fai hono fakapa'anga. Pea ko e tafa'aki hono 5, 'oku fekau'aki mo e ngaahi totongi nō.

Ko e polokalama 'uluaki, 2 mo e 3, ko e polokalama ia 'oku fekau'aki ia mo e Potungāue mo e ngāue ko e 'a e Potungāue. 'A ia 'oku hā atu pe 'oku fe'unga fakakātoa 'a e fakamole 'a e Patiseti mo e 18.5 miliona, 'a ia 'oku hiki hake mei he 13.6 miliona. Ka ko e hiki ko eni 'oku makatu'unga pe ia 'i he ngaahi poloseki fakalalakalaka 'oku tānaki mai ki he ki hono fakahoko he Potungāue, 'i he tautautefito ki he ngaahi tafa'aki kehekehe.

'Oku ko e pa'anga fakalukufua, te u 'oatu pe ko e ngaahi pa'anga ki he ngaahi me'a kehe 'a e Potungāue, ko e konga hono 2 ia. Ka ko e polokalama 4, 'oku hā atu ai 'a e ko e Patiseti ki he ta'u ni 115.0 miliona ko e hiki hake mei he 58.5, hiki 'aki e 56 miliona. Ko e hiki lahi ia 'i he tafa'aki ko eni 'oku tautefito pe ia ki he 'i ai e 40 tupu miliona ai ko e pa'anga ia mei he Pangike 'a Māmani mo e Pangike 'Esia na talitali ke kapau 'e hoko ha fakatamaki faka-e-natula pea te tau lava leva 'o ngāue'aki 'a e pa'anga ko ia ke tokoni ki he me'a. Pea ko e pa'anga ko ia 'oku tuku mai pe ia ki he Falepa'anga.

Kau heni e pa'anga ia ki he fakamole 'o e ngaahi Potungāue e Potungāue e Pule'anga fekau'aki mo 'enau ngaahi kau ngāue faka-Pule'anga fekau'aki pea mo 'enau PMS mo 'enau 'a fakafotunga ngāue, kau ai pe mo e ngaahi pa'anga ke totongi ki he ngaahi tokoni pa'anga hangē

ko e totongi ‘uhila mo e ngaahi pa’anga pehē foki. ‘A ia ko e makatu’unga ko e hiki lahi ia e ...

<007>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ko e pa’anga ko ení fakatefito pē koe’uhí ko e ngaahi pa’anga ko ena na’a ku toki lave atu ki aí.

Pea ko e konga faka’osí pē ko e nō, ‘oku ‘i ai pē ‘a e hiki hake ‘i he totongi nō ko e 2 miliona ka ‘oku, ko e ‘uhinga pē ko e hiki hake ‘a e totongi nō ko eni ki he nō ki Siainá hangē pē ko ē na’a ku fakamatala ki ai ‘i he *Budget Statement*. Ka ko e fakalukufuá pe ia Sea kae tuku atu ke fai ha feme’a’aki pea ‘oku ou fokotu’u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Pa’anga. ‘Eua 12 me’a mai.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. 'Eiki Sea te u ki'i lave nounou pē 'ikai ke u loto 'Eiki Sea ke toe, fakatonutonu atu Sea ko Ha'apai 12.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Ha'apai.

Mo'ale Finau: ‘Eua 11. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12 kātaki.

Kole 12 ha tokoni mei he pa’anga fakalalakaka 74 miliona ke tokoni’i ‘aki langa fōsoa Ha’apai koe’uhi ko e a’u milimita 6 tupu e tahi

Mo'ale Finau: Mālō, mālō Sea. Sea ‘oku mahino ki he motu’á ni miniti ‘e 10 pea te u *stick* pē ki ai. Ko e fo’i folofola kamata’ ‘Eiki Sea ‘oku mahino mai he 'ikai ke tau masiva kitautolu 'Eiki Sea ‘o kapau ko Sihova hotau tauhi. Fakamālō ki he Minisitā hono ‘omai e fakalotolahi ko iá pea neongo ne ‘ohake 'Eiki Sea ‘a e ngaahi fakatonulea ki he me’a ko e masiva, na’e ‘ohake ‘e he Minisitā Takimamatá ‘ene ‘uhinga ki he masivá, ‘ohake ‘e he Minisitā Mālōlō Fika 5 ‘a ‘ene faka’uhinga ki he masivá. Na’e ‘ohake ‘e he 'Eiki Palēmiá 'Eiki Sea fo’i lea faka-Pilitānia ko e *dimension* ‘a ia ‘oku ‘uhinga ‘e kehekehe ‘etau sio mei he ngaahi *perspective* kehekehe ‘o e masivá. Ka ko hono fakalukufuá 'Eiki Sea ko e hā pē ha masiva ia, ko ‘etau tauhi kia Sihová ko ‘ene lava ia ke tau ma’u ha me’a fe’unga fakalele hotau fonuá.

'Eiki Sea te u nofo pē ‘i he polokalama fika 4 he ‘oku kaunga tonu 'Eiki Sea ki he ki he tui ‘a e motu’á ni ki he me’a ko e langa fakalalakaka tautautefito ki ha fa’ahinga fakalalakaka ki he fonuá ‘oku *priority* mahu’inga ‘oku ‘ikai ke ‘asi he Patisetí ka ‘oku nofo ‘a e ki’i fo’i, ‘a ia ‘oku fe’unga ia 'Eiki Sea mo e \$115 milioná, ka ko e 74 miliona peesi 153 te u ki’i nofo pē ai 'Eiki Sea ‘eku ki’i minití pea ‘oku ou tui ‘e ‘aonga ia ki Ha'apai pea ‘e ‘aonga ki he ngaahi vāhenga kehekehé.

Ko e 74 milioná 'Eiki Sea ko e pa’anga ia ‘e fakakaukau’i ‘e he Pule'angá ke tokoni’i ‘aki ha ngaahi *project* mahu’inga ‘oku *propose* fakalelei mo faka-profesinale ke langa e fonuá. Pea ko ia ai ‘e 'Eiki Palēmia pea mo e, ‘ikai ke u toe lave au ki he ‘ū me’a kehé 'Eiki Sea. Ko hono ‘uhingá 'Eiki Sea ‘oku ou tui ko e patiseti kotoa pē ‘oku ‘osi ‘i ai hono polokalama na’e fo’u

fakalelei'i 'e he kau tauhi ngoué 'a ia ko e kau Minisitā ia. Ke fakapapau'i 'oku a'usia 'a e kaveinga 'o e Patisetí ke a'u ki he taha kotoa pē he fonuá. Pea 'i he 'ene pehē 'oku ou falala 'Eiki Sea na'e polokalama'i lelei 'i he 'uluaki, ua, tolu, ko e polokalama fika 4 'Eiki Sea te u fakamoleki ai hoku ki'i taimí ke u 'oatu 'a e fakakaukau ko ení.

'Eiki Sea 'oku ou mate au hono fie 'ohake 'a e fo'i lea ko e *sea wall* pe ko e fōsoa ka 'oku hangē kiate au ia hangē 'oku pehē he ni'ihi kuo tu'o lahi hono 'ohaké kae tuku ke 'oatu e *dimension* 'Eiki Sea. 'Oku ou sai'ia he fo'i lea ko e *dimension*, mea'i pē he Feitu'u na. Ko e *dimension* 'oku ou tu'u mei aí 'Eiki Sea ko e fa'ahinga maumau 'oku hokohoko atu pea 'e hokohoko atu 'Eiki Sea fakatupu 'e he *climate change* pe ko e *impact* 'o e feliuliuaki 'a e 'eá 'Eiki Sea. Ko e *dimension* ia 'Eiki Sea 'oku ou nofo mei aí pe ko e fōsoa pe ko e uafu pe ko e tō 'akau ka 'oku fakataumu'a 'Eiki Sea ke ne hanga 'o *minimise* pe fakasi'isi'i 'a e maumau 'oku hoko ki hotau fonuá 'oku 'uhinga ki ai 'a e 74 milioná 'Eiki Sea.

Pea ko ia 'i he 'ene pehē 'Eiki Sea te u nofonono pē ai 'i he fakakaukau ko ení he ko hono 'uhingá 'Eiki Sea 'oku pehé ni, kae tuku ke 'oatu 'eku fakatonuhiá. Hou'eiki 'oua mu'a te mou fiu he fanongo he ki'i fakatonuhia ko ení. Ko e ki'i miniti 'e tolu pē fā 'oku toé 'Eiki Sea te u 'oatu, he te u nofo pē he *dimension* ko 'ē.

Ko Ha'apai Lifuká na'e totonu ke *protect* na'e totonu ke malu'i 'i he 80 tupú. Sea ko e 74 miliona ko ení 'a eni te u nofonono pē ai he'eku miniti. 'Oku totonu ke nofo ai 'a Ha'apai. Pea he 'ikai te u hanga au ia 'o *demand* 'Eiki Sea he taimi ni ke u pehē atu, mai ha tolu pe ko ha fā. Ka ko e 'uhinga 'eku fakamalangá 'Eiki Sea ke mahino ki he Pule'angá ko e *priority* 'ē 'oku totonu ke tokangaekina. He kapau he 'ikai ke tokangaekina 'Eiki Sea 'oku ou talaatu, fokotu'u atu ki he Falé ni ko e ta'u 'e tolungofulu mei heni 'etau fononga mo e milimita ko ē 'e ono 'a e *increase* 'a e *sea level* ko ē 'a Tongá ní, 'oku kehe 'a Tongá ni mei māmani 'Eiki Sea. Ko māmani ko e *globally* 'oku milimita pē 'e tolu ki he fā. ...

<001>

Taimi: 1105-1110

Mo'ale Finau: ... 'i he ta'u. Ko Tonga ni ia Sea 'oku 6 ia, 'a ia 'oku 'uhinga 'ene 6 'Eiki Sea, 'oku fakatu'utāmaki 'ene tu'u ki he kaha'u, pea ko 'eku sio atu, 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e me'a ko eni 'oatu 'aki 'a e laumālie 'oku ou ma'u 'i he 'ofa 'o 'ikai ke ngata pē 'i Lifuka. Kapau 'oku toe 'i ai ha toe fonua, ko Vava'u, 'oku *uplifted*, 'oku mā'olunga ia, ko 'Eua me'a tatau, ko Tonga ni 'oku tatau mo Tongatapu ni, ka 'oku 'osi ia 'i he fa'ahi ko ena ki kō 'Eiki Sea 'i he tafa'aki ko ena faka, 'a ena ko ena ki Nuku'alofa.

Ko e kongá pē ia 'o Nuku'alofa ni 'oku ma'olalo, ko Lifuka kātoa mo e 'u motu 'o Ha'apai, nau *low* kotoa, pea 'oku totonu 'Eiki Sea ke to'o 'e he Pule'anga 'a Ha'apai, ke *priority* ki he silini lahi ko ia 'oku ha'u ki he *MEIDECC* pē ko eni 'a e *climate change*.

Ko ia 'Eiki Sea ko e ki'i fakamamafa ia 'oku ou tui pē 'oku mei 'osi 'eku miniti, ka 'oku ou hanga 'oatu 'a e me'a ko eni 'aki 'a e laumālie 'o e kole fakahoha'a ki he Pule'angá. Ka fakahū atu mu'a 'e he motu'a ni ha *proposal* pea mou 'ofa mai mou hanga mu'a 'o teke ke mou hanga mu'a 'o teke fakamātoato. Pea kapau he 'ikai, kapau he 'ikai ke 'ai ha ngaahi *seawall* 'i he *coastline* 'o Lifuka, ko e ta'u 'e 20 pē 30 mei heni, 'osi. Na'a ku sio hifo 'Eiki Sea, 'aneuhu 'i he *news*, 'i *Nigeria*, *coastline* 'o *Nigeria* tu'u pē kakai 'Eiki Sea 'osi a'u 'a e vai 'i he *increases*

sea level. Hou'eiki ta'u 'e 30 pē 40 mei heni 'oku mou, 'oku ou talaaatu 'a e me'a ko eni, 'e hoko, kapau he 'ikai ke tau fai 'a e ngāue ko eni.

Ko hono faka'osi 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e ki'i fakakaukau ko eni, 'oku 'i ai pē 'a e fanga ki'i lao ia kuo 'osi fokotu'u, 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i, 'a e ngaahi fonua 'i māmani 'Eiki Sea, 'oku *low* 'enau *coastline*, 'oku 'i ai 'enau lao 'oku ui pē ia ko e *Coastal Protection law*. 'Ikai ke 'i ai ha'atau lao pehē 'atautolu, tala 'e he lao ko ia 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e fakangatangata 'a e *distance* 'o e nofo mei he tahi ki 'uta 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i motu 'osi tala 'e he lao, mita pē 'e 30.

Sea, ko Lifuka nofo pē 'i he ve'e 'one'one, ka u ka hanga 'o fakahā atu ha la'itā hē Hou'eiki, 'o e ki'i fale 'i he fanga ko Mo'unga'oné he 'aho ni, 'osi 'i loto tahi, 'alu ai ki Hihifo 'alu ai ki Holopeka 'Eiki Sea.

Ko ia 'Eiki Sea 'oku fe'unga 'eku fakamalanga pea 'oku ou fakamalanga atu pē he vouti ko ē 'o e *development fund* ko e 115 miliona fakakātoa, ko e peesi 153. Pea ko e pa'anga 'e 74 miliona 'oku *available* 'Eiki Sea ki ha fa'ahinga *development* ke fakahoko ki he fonua ko eni. Pea 'oku ou fokotu'u atu Hou'eiki, kapau 'e hēhē atu ha'aku ki'i *proposal* ki he *development* 'o Ha'apai 'oku totonu ke nofo tonu 'i he 74 miliona ko eni, 'oku ou 'ohake. Pea 'oku ou fakamālō atu ki he Minisitā Pa'anga 'i he kamata lelei 'o e ki'i me'a ko eni 'i he'etau Patiseti, pea 'oku ou talamonū atu ka ko e anga ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, te u nofo pē 'i he me'a 'oku ou 'ilo 'oku *available* 'a e silini ko ē, kae tuku atu pē mu'a ki he Minisitā ke ne hanga mu'a 'o fakasio, ke ne *prioritize*.

'Oku ou mālie'ia he me'a na'e 'ohake 'e he fika 11 'Eiki Sea, 'a e *needs* mo e *wants*, 'oku nofo 'a e me'a 'oku ou fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea 'i he *need*, 'ikai ke nofo ia 'i he *want*, pea na'a ku talaange ki he Fakafofongá te u hanga 'o ki'i fakaloloto 'aki 'a e fo'i me'a ko eni 'e 3 'Eiki Sea pea u toki ta'utu ki lalo.

Ko e fo'i siakale kitu'a 'oku ui ia ko e *nice, nice to have*, siakale hono hokó ko e *should have*, ko e siakale 'i loto ko e *must have*. Ko e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a ki ai 'Eiki Sea 'i he 'aho ni, pē ko Ha'apai pē ko 'Eua, lave'i 'e he motu'a ni na'e fakahā mai 'e he Fakafofonga ko eni Tongatapu 5 ko Kolovai, 'osi ngoto 'a e tafa'aki ki he tongo 'o Kolovai. Fakafofonga 'Eua ko 'Eua 'i he taulanga, pea u talaange mo o 'o kumi ha'amo tama talēniti'ia, ke tatau mo e Patiseti, na'e pehē mai 'a e Patiseti, kuo pau ke fakaivia 'a e Tonga 'oku talēniti, ke ha'u 'o tokoni ke langa hotau fonua.

Pea na'a ku talaange kia naua mo o mai o atu mo 'eku *contractor* ke 'ai homo *foreshore*, he ko e tama Hihifo, mei Hihifo ko eni 'Eiki Sea. Ka 'oku 'omai 'e au ki Ha'apai, ko hono 'uhingá 'Eiki Sea 'oku mau hanga 'e mautolu 'o tauhi lelei'i. Pea neongo 'oku 'ikai ke totongi ke a'u ki he'ene totongi, ka 'oku mau tunu ene ki'i puaka 'ange mo ene fanga ki'i me'a pehē, ke lava ke ne hanga 'o fai 'a e ngāue. Sea 'oku ou fakamālō atu mu'a 'i he faingamālie, pea 'oku ou loto pē 'oku ou taa'i atu 'a e fanga ki'i fo'i nota ko eni 'oku ou taa'i atú ke tau tātā he ki'i fo'i nota ko ia, ke tau hanga 'o faka'osi'osi 'aki 'etau ngāue, mālō 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Ha'apai 12. Me'a mai 'Eua 11, pea Tongatapu 7.

Taniela Fusimālohi: Mālō 'aupito Sea 'a e ma'u 'a e faingamālie ko eni, pea 'oku ou fakatapu atu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'a 'a e Kōmiti Kakato. Sea ki'i tuku mai pē mu'a ha ki'i miniti

‘e 1 ke u ‘oatu ai ‘a e ki’i me’a ko eni, koe’uhi ‘oku ou tui pē ‘oku mahu’inga pē. Pea ko e me’a ia na’e ‘ai ke u tu’u hake ‘anenai ‘o fai ka koe’uhi ko e taimi pea mo e tu’utu’uni ‘a e Sea.

Kole fakamolemole ‘Eua 11 ki he’ene lea fekau’aki mo e ‘Ofisi ‘Omipatimeni

‘Uluaki Sea ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he Sea ...

<002>

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ...Pea mo e ‘Ofisi ko eni ‘o e ‘Omipatimeni kapau na’e ngali ko u tāpalasia ‘a e kupu mahu’inga ko eni ‘etau nofo fakapolitikalé mo e mahu’inga ke temokālatai ‘a e ‘ātakai ‘oku tau nofo ai, he ko hono fatongiá Sea ke malu’i ‘a e tukuhau pea mo e lelei ‘a e kakai mei ha tāpalasia ‘e he ma’u mafai.

Sea ka ‘oku ‘i ai pe ha tonu kapau pe ‘oku ‘i ai ha mo’oni mei he ngaahi lea ne u faí. ‘A ia ko u kole fakamolemole atu ai he pongipongi ni ko e tafe pe mei he matavai ‘o e ‘ofa. Na’e tu’u ‘a ‘Epalahame *Lincoln* ‘i he fa’itoka fakafonua ‘i he mala’etau ‘o ‘Ameliká he lolotonga na’e fakahoko ‘a e tau fakalotofonua ‘i hono fakaava ‘o e fa’itoka ko ē na’e tanu ai ‘a e ...

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu pe Sea tau foki mai ki he kaveinga ‘ikai ke ‘oange he Sea ‘o e Fale Alea hano faingamālie ha’u leva ia ‘o me’a ‘i he me’a kehe ia mei he ‘asenita ‘i ho’o komiti Sea. Kapau ‘e toki ‘oange pe ha’ane faingamālie ke me’a atu ki he Sea e Fale Alea, he na’e ‘osi fakahoko mai pe he Sea ‘o e Fale Alea mālō Sea ko e fakatonutonu ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io mālō ‘Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka’osi atu ai pe na’a ku kole pe miniti ‘e taha. ‘I he ‘aho 9 ‘o Novema.

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu.

Taniela Fusimālohi: 1863.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Fale ‘Eiki ni.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo Fakafofonga ko e fai pe ‘etau fakatonutonu me’a hifo ki he lalo

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonú hangē ko ha me’a angamaheni eni ia fakahoko he Fakafofongá ke faihala ‘aneafi toki kole fakamolemole he ‘aho ni. ‘A ia ko u ko e me’a ko ē ‘oku ou fakatonutonú Sea ‘oku ‘i ai e lea Tonga ‘oku pehē “ko e kīkī pea toki fakata’ane”. Ko e kongā ia ‘oku ou ‘oatú Sea, ‘ikai ke toe ‘aonga e kole fakamolemolé ia na’e tonu ke tu’u pe ‘aneafi kuo ma’u he mītia ta ko ē ‘oku hala kae kei kikivi mai Sea mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Ha’apai 13.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e me’a kotoa pe ‘oku ou lava ‘o lea’aki heni ko e me’a ‘oku ou pehē ko e tonu ia mo e mo’oni. Ka ko e ‘ulungaanga fakataki lelei kapau

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga hoko atu ho’o me’a ‘a ‘au, ‘oua te ke toe hanga ‘o fakatonuhia’i ho’o me’á, kole fakamolemole kole fakamolemole. Ko e halá ‘oku hala, ko e hoko atú fai mo ke hoko atu ka tau ...

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u tui na’a ku fai ha halá ko hoku ‘ulungaanga ko e ‘ulungaanga taki lelei.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Ke te foki mai ‘o kole fakamolemole ki ha taha ‘oku ngalingali na’e lavea ‘i ha’ate lea, ko ia pe Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kapau leva ‘oku ‘ikai ke hala ‘oku lohiaki’i he tokotaha ni e Fale ‘Eiki. Ko ‘eku fakatonutonú ia ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Ha’apai 13, ‘Eua 11, ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u ‘osi hanga pe ‘o ‘oatu ‘a e makatu’unga

Sea Komiti Kakato: Fanongo mai ‘a e Feitu’u na kia au. Ko u pehē ‘oku sai fe’unga ē, ‘oua te mo toe fakakikihi koe’uhī ‘i he me’a pe ‘amoua. ‘Oku ‘osi sai ia

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke u fakafekiki au mo ia.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Kole fakamolemole atu ki he komiti. ‘Oku ‘ikai ke u lea’aki ‘e au ha lea hala.

Tu’utu’uni Sea tuku kitu’a ‘Eua 11 toki foki mai hili kai ho’atā

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou lea’aki pe ‘a e lea totonu. ‘Oku mo’oni ko ē kiate au.

Sea Komiti Kakato: Taniela Fusimālohi.

Taniela Fusimālohi: Ko ia pe Sea

Sea Komiti Kakato: Taniela Fusimālohi me’a ki lalo, te u tuku koe kitu’a ē toki hū mai ‘a ho’atā. Ko e mafai ‘o e Sea ‘oku ngata pe ‘i he ‘aho ‘e taha ka ko u pehē ke ke me’a kitu’a he taimi ni pe. Sātini ‘ave tokotaha ko ē kitu’a.

Paula Piveni Piukala: Sea kole ke ke fakamokomoko pe Sea.

Tapou Sea ki he kau Mēmipa ke nau faka'apa'apa'i ngāue e Fale

Sea Komiti Kakato: 'Io ko u fakamokomoko pe au Tongatapu 7 me'a ki lalo Tongatapu 7. Toki hū mai he ho'atā 'a 'Eua 12 'a 'Eua 11. Hou'eiki 'oku ou kole kia moutolu fakamolemole mou talangofua pe ki he'etau ngāue he koe'uhī 'oku ou faingata'a'ia. Ko au 'oku ou faingata'a'ia he Fale ni. Ko e hā? Koe'uhi ko e ni'ihi 'o moutolu tokolahi taha 'i he Fale ni kehekehe, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele kae pehē e kau Fakafofonga e Kakai, kae tautautefito kia moutolu kau Fakafofongá. Mou anga faka'apa'apa he'etau ngāue, ka u pehē atu leva ke tuku ā 'osi fe'unga hoko atu. Koe'uhī na'a ku 'osi lau atu 'a e Kupu 60 'o fekau'aki mo e toutou fakakikihi ki ha'o fakakikihi pe 'a 'au. Pea ko u fakatokanga ka 'oku 'ikai pe, pea u ui atu leva ke fakalao pe pea kuo pau leva ke ke me'a koe kitu'a kae 'atā 'a e feme'a'aki he Fale ni. Tongatapu 7 pea hoko mai 'a Tongatapu 4.

Fehu'ia Tongatapu 7 kehekehe he faka'esitimeti mo e ngaahi fakamole totonu 'i he mei ta'u hokohoko 'e 3

Paula Piveni Piukala: Tapu mo e Sea pea tapu ki he kau Mēmipa. Ko u faka'amu pe 'e tataki'aki kitautolu 'a e fuakava na'a tau fai pea mo e ...

<003>

Taimi: 1115-1120

Paula Piveni Piukala : ... Tō Folofola na'e 'omai mei he 'Ene 'Afio. Ko e fatongia 'o e Fale ni fisifisimu'a ke sivilivi'i 'a e hu'unga mo e 'alunga 'o e pa'anga tukuhau fakatatau ki he lao.

Sea ko u fie taki 'a e tokangá ki he tēpile 3. Koe'uhi ko e Konisitūtone 'oku ne pehē mai ko e fatongia ia 'o e Minisitā Pa'anga pea ko u tui ko e taimi totonu eni ke 'omai e *issue* ko ia ki he Minisitā Pa'anga ke ne 'omai e silini na'e tānaki pea 'omai mo e silini na'e totongi. Pea 'i he toki mafai 'o e Fale ni ke nau fakakaukau'i 'a e Patiseti ke vahe 'e he ngaahi Potungāue, pea ko e me'a 'e tu'utu'uni 'e he Fale ni, ko e me'a ia 'e fai 'e he kau Minisitā.

Sea ko u fie fehu'i pē au ia ki he Minisitā Pa'anga, 'i he 'ene 'asi ko ē ko ē 'i he tēpile ko eni tēpile 3 'o e Patiseti. 'Oku hoko ia ko e ki'i *pattern* Sea. Ko e kau ngāue tu'uma'u pea ko e kau ngāue lau 'aho, 'Oku lahi ma'u pē *allocation* ki ai. Ko e taimi ko ē ko ē 'oku ha'u ai ki he *actual* 'oku si'isi'i ia. 'Oku 'ikai ko ha me'a eni ia 'oku toki hoko pē ha ta'u, hokohoko ia he ta'u hokohoko ko eni 'e 3 Sea.

'Oku ou fie kole ki he Minisitā Pa'anga ke ne fakama'ala'ala ko e hā 'a e makatu'ungá? He 'oku ai 'a e 'uhinga 'a 'ene lahi ange *allocation* he 'esitimeti kae 'osi ange hono fakahokó 'oku si'isi'i pē. Na'a 'oku kei ai ha ngaahi post he ko e ta'u ni Sea ko e 2022/2023 na'a nau *allocate* 'a e 155 kae *revise* 148 'e a'u ki ai. Ka ko e na'e 'omai ai e lipooti 'a e 'Atita 'oku 150 holo. Tatau pē 23/24 158 nau *revised* mai ko e 149 te'eki ai ke 'omai lipooti 'a e 'Atita ki he ta'u fakapa'anga kuo 'osi.

Ko e ta'u ni 'oku nau talamai 'oku 172 'Esitimeti ia 'oku lahi 'aki ia 'a e 22 miliona. Pea 'oku ko e hā e makatu'unga kau toki hoko atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Tali Pule'anga ki he fehu'ia fetōkehekehe'aki he faka'esitimeti e Patiseti

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Kōmiti Kakato kae tali atu pē koe'uhi ko e fehu'i ko eni kuo 'omai mei a Tongatapu 7. Ko e angamaheni foki e ngaahi fakafuofua ko ia 'oku fai atu 'e he ongo tafa'aki ko eni ki he kau ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue ko eni lau 'aho, koe'uhi ko e fakafuofua ia ki he anga 'o e kau ngāue 'e ngāue'aki 'e he Potungāue 'i he ta'u fakapa'anga ko ia, kau ai mo e ngaahi. 'Oku ai pē ngaahi lakanga ai 'oku kei 'atā, pea ai pē mo e ngaahi fehū'aki he lolotonga 'o e ta'u. Kau ngāue kuo nau hiki atu. Kau ngāue 'oku nau fakahū mai pea 'oku fa'a tupunga ai 'a e fetō'aki ko eni he ngaahi fiká koe'uhi pē ko e 'alu atu 'a e kau ngāue pea tuai he taimi ni'ihoni hono ma'u mai ha kau ngāue ke nau fetongi mai, 'o hoko mai ki he ngaahi lakanga ko eni ki he ta'u fakapa'anga.

Ko e, hangē pē 'oku mea'i 'e he Feitu'ú na Sea mo e fakahoko atu ki he Fale ni kimu'a atu pē he'etau tālanga he kamata'anga 'o e patiseti. Ko e hiki lahi ko e foki 'o e ta'u ni 'oku kaunga ia ki he peseti 'e 5 ko ia e COLA na'e fakahoko ko eni he ta'u ni. Na'e 'i ai foki mo e peseti 'e 5 na'e fakahoko mai lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga lolotonga, pea 'oku tākaki atu ki ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi monū'ia ko eni ko ē e kau ngāue pea mo e 'u, ki he hangē ko 'enua PMS mo e ngaahi tafa'aki pehē. Pea 'oku tupunga ai foki 'a e hiki ko eni 'oku fakahoko atu ko ē he ta'u fakapa'anga ko eni Sea. Mālō.

Hoha'a Tongatapu 7 ki he pā'anga hū mai mei he tukuhau vāhenga

Paula Piveni Piukala : Ko u fie 'omai pē e tokangá ki he pa'anga hū mai he *income tax* he tēpile 13, 14. He 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku, ko e tukuhau vāhenga *income tax*. 'Oku ai 'eku tokanga ki ai he 'oku si'isi'i 'a e 'esitimeti ko ē ko ē pa'anga hū mai ka 'oku lahi ma'u pē. He 'oku ai 'a e *correlation* heni toe hangē ha'ane, he 'oku 'uhinga mai ē te tau fakatokolahi 'a e kau ngāue...

<004>

Taimi: 1120-1125

Paula Piveni Piukala: ... 'i he peesi 'i he peesi 50 tukuhau vāhenga pē 'e ai mu'a ha fakama'ala'ala 'i he ngaahi *funding source* ko 'eni 'a e 'uhinga he 'oku hokohoko ia. Na'e 'esitimeti e 55 ka 'oku nau tākaki e 63. Meimei ko e 8 miliona ia 'i he, ko 'eku 'uhinga he ko e fo'i pēteni ia Sea 'oku hokohoko ka 'oku 'i ai 'ene felāve'i 'a'ana ki he, ki he fakamole ko eni he 'i he *established staff* 'ai ange ke ai ha ki'i fakama'ala'ala mai ai *correlation* 'a e ongo fo'i *item* ko ia 'e Minisitā Pa'anga ka u toki hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he hiki tukuhau tākaki mei he tukuhau 'a ia mei he vāhenga kātoa 'i Tonga ni

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki e Komiti Kakato 'io ko e ngaahi 'io ko e lahi ange foki e tānaki ia ko eni 'uhinga na'e 'i ai pē mo e ngaahi, 'a e ngaahi mo'ua mai ki he tukuhau na'e te'eki ai ke tānaki mai 'i he ta'u ko eni he ta'u ko ia 'o 'uhinga ai e fakafuofua ko eni 'o lahi hake hono hono tānaki mai e tukuhaú 'i he tafā'aki ko eni he vāhenga.

Mahu'inga pē foki ke fakatokanga'i ko e ko e tukuhau vāhenga ia he fika ko eni na'e 'omai ko e vāhenga kātoa ia ko ē 'a Tonga ni. 'A e pa'anga hū mai 'oku 'ikai pea 'oku 'ikai ko e ngāue fakapule'anga 'ata'atā pē 'oku 'i ai mo e ngaahi vāhenga mei he 'ū ngaahi potungāue kehe *private sector*. Kau ai pē mo e 'ū mo e ngaahi mo kinautolu ko eni ko ē 'oku nau, 'oku nau totongi 'a e 'a e vāhenga ko ia hangē ko e ngaahi pisinisi mo e ngaahi pehē. Pea ko e tupunga ia ko ē ko ē, na'e 'i ai pē ngaahi na'e hoko atu pē ngāue ko eni hangē ko ē na'e fakahoko atu. Kau foki e ngaahi me'a 'oku feinga fakalelei'i 'a e ngāue 'a e Potungāue ko eni Tānaki Pa'anga Hū Mai pea 'oku kau pē ia 'i he ngāue ko eni hono fakakakato e ngaahi, 'oku 'i ai pē ngaahi mo'ua mai kimu'a pea mo toe fakalelei'i pē foki e ngaahi founa ngāue 'o lava ai 'o toe lahi ange 'a e tānaki ko eni 'oku ha'u mālō.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko ia ko u tui 'oku 'oku ma'ala'ala mai e *issue* ko ia Sea he ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai 'i he *budget statement* fakamole ki he totongi e kau ngāue. Ko e si'isi'i e fakamole ki he kau ngāue fakatatau ki he Patiseti ko e mahu'inga 'i he lakanga 'atā koe'uhi ko e hiki, ko e hiki hake 'a e tokotaha ngāue ki ha tu'unga ma'olunga ange pē ko ha lakanga 'o ha tokotaha ngāue na'e nofo mei he ngāue. Tupunga mei he ngaahi ngāue 'oku totongi ma'olunga ange mo e folau atu e ngaahi kau ngāue toli ki tu'apule'anga. 'Ika ko ia pē ka na'e kau mo e ngaahi tu'utu'uni fo'ou ki he ngāue tu'ataimi 'o malava ai ke si'isi'i ange ai e fakamole 'i he totongi 'o e ngāue tu'ataimi.

Ko e ko e 'uhinga eni ki he holo ko ē 'a e pa'anga pea ko 'enau fakamatala ko ē ko ē Sea ki he ki he tukuhau vāhenga. Ko e lahi e tukuhau vāhenga na'e tānaki mei he kau ngāue fakapule'anga na'e hulu ia 'i he 'esitimetri kamata. 'A ia ko 'eku poini eni, 'oku talamai hē 'oku holo e kau ngāue si'isi'i ai e totongi e kau ngāue talamai ia 'oku hulu. Ko e lahi e tukuhau vāhenga na'e tānaki mei he kau ngāue fakapule'anga na'e hulu ai e 'esitimetri kamata 'o makatu'unga ia 'i he tokolahi ange e kau ngāue fakapule'anga.

Mahino pē kiate au ko e ko e kapau ko e fakamatala ē Minisitā 'oku kau ai mo e kau ngāue kehe 'e, ka ko e fakamamafa ko ē 'o e peesi 224 tukuhau vāhenga *income tax* 'oku fakamamafa ia he tokolahi e kau ngāue fakapule'anga. Ka ko e *cost* ko ē ko ē fakamole ki he totongi e kau ngāue 'oku holo ia. 'A ia kia au kapau 'oku holo e totongi e kau ngāue ta 'oku totonu ke si'isi'i mo e tukuhau vāhenga ka 'oku holo ia ki lalo kae hiki ia ki 'olunga. 'Ai e me'a ia 'oku 'ikai ke te'eki ai ke 'uhinga lelei Sea ka u hiki au mei ai.

Sea ko u tokanga ko e *budget support* ko e *budget support* 'oku 'asi mai 'i he tēpile 3 'asi mai he tēpile 3 'oku 46 miliona pē. Ka ko e 'asi mai ia he fakamatala 'atita 'oku 53 miliona ...

<005>

Taimi: 1125 – 1130

Paula Piveni Piukala: ... ia pea ko e tepile 14, tepile 1

Eiki Minisitā Pa'anga: Kole pe Sea ke u ki'i tali atu pe kongā 'uluaki 'ene fehu'í kae toki hoko atu pe Fakafofonga kapau 'e sai pe. Fakatapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá

Sea Komiti Kakato: ‘Io Minisitā Pa’anga me’a mai

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, felāve’i pe mo e kongā ko eni hangē ko e fakamatala ko eni na’e me’a mai ki ai e Fakafofongá. Na’e ‘i ai pe foki hangē ko e fakahoko atú na’e ‘i ai pe foki ‘a e COLA kau ngāue fakapule’angá ‘o tupunga ai e kau ia ki he kongā na’e ‘uhinga ai hono ‘alu hake ‘a e vāhengá ‘o toe lahi ange mo e pa’anga na’e tānaki mai ‘i he kongā ko iá ‘o e tafa’aki ko eni ki he ngāue fakapule’angá.

Ne ‘i ai pe foki mo e ngaahi fehikitaki holo pe ‘o hangē ‘oku fakamatala ki ai ‘a e ngāue ki he fehikitaki holo e kau ngāue fakapule’anga ‘i he ngaahi tafa’aki lēvolo kehekehe pe foki. Pea, ‘oku ‘i ai pe kau ngāue hē, ko e ngāue ‘oku ‘i he lalo ange. Ka ko e fakamatala pe ia ki he lahi atu ko ē ‘a e mahu’inga ‘a e vāhengá he koe’uhí pe he ‘oku kau ai mo e kau ngāue kehe. Pea toe ‘i ai foki mo e COLA ko ē na’e fakahokó, mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa’anga

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko ‘eku ‘uhinga foki ‘aku ki he keisi ko ení ko e fononga ‘a e tukuhau vāhengá pea mo e totongi fakamole ki he kau ngāue ‘oku totonu ke *positive correlation*. Ka hiki e kau ngāue ‘o tokolahi, hiki mo e tukuhau vāhengá ‘o tokolahi ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatalanoá. Ka ko ‘ene tu’u ko eni he ‘omai ko eni ‘e he Minisitā Pa’angá ‘oku hiki ‘a e tukuhau vāhengá ia ka ‘oku holo ‘a e fakamole ki he kau ngāue. ‘Ikai ke ‘uhinga lelei ia Sea. Kaikehe ka ko ‘eku fakatalanoa ko ē ko e ki he *budget support*, ‘oku ‘asi mai ia ko e, ‘i he fakamatala ‘Atitá mo e tēpile 17, ko e 53 miliona ia. Ka ko e me’a ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá he Patiseti e ta’u ní ko e 46 miliona pe.

Ka ko e me’a eni ko u hanga ‘o fakatokanga’i Sea, na’e pehē tokua ‘oku ‘asi ia ‘i he fakamatala pa’angá ko e 7.5 miliona pa’anga *budget support* na’e fakatau ‘inasi’aki ‘i he Lulutá, 7.5 miliona. Sea toe ‘i ai pea mo e 2 miliona

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu’ú na Sea, kole pe mu’a ke u ‘i ai ha ki’i fehu’i ki he Fakafofongá ke u lava ‘o muimui ‘i he’ene me’a

Paula Piveni Piukala: ‘Io Faka’ofu’ofa pe Sea

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Vave pe Sea, Sea, tapu mo e Feitu’ú na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa Komiti Kakato Sea. Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pe ‘aku ia ki he Fakafofongá ke u lava ‘o muimui he’ene fakamalangá ‘uluakí ko e *time frame* ko eni ‘oku talanoa ki aí. Ko e *budget support* Sea ‘oku ‘asi ko ē ‘i he fakamatala ‘atitá Sea ko e fē e fo’i taimi ko iá. Ko e me’a ko eni ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he tēpile ko ení ‘oku me’a ki ai e Fakafofongá

Paula Piveni Piukala: Mahino e fehu’i ia Sea, ko e *time frame* e 2022, Sea ko ‘eku ngāue ko eni ‘oku nau nofo pe me’i he, taimi na’e kamata ai e Pule’anga ko ení. 2022/2023, 2023/2024, 2024/2025

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki ko e ki’i fakatonutonú pe ia Sea ko e ‘uhingá pe ko ‘etau

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu, me’a hifo Fakafofonga Tongatapu 7

‘Eiki Palēmia: Alea’i eni e Lao ko ē 24/25 Sea ‘ikai ke toe liliu e ‘ū me’a ia ko ē kuohilí ‘o kapau na’á ne ‘eke ‘e ia he taimi ko ē ‘oku ‘omai ai ‘a e Lipooti Fakapa’anga ko ē ‘oku ‘atitá ke fai ha feme’a’aki ai. He ko e fika ia ko ē ‘e ‘omai ‘e he ‘Atitá. Ka tau foki mai ki he fika ko eni ‘o e patisetí ko e me’a ia ‘e lao’í. ‘Ikaí ke ‘i ai ha me’a ia ‘e lao’i ia ‘i he ngaahi ta’u kimu’á he kuo ‘osi’osi ia.

Pea kapau na’e fai ha tokanga ki ai, na’e tonu ke ne *raise* ‘e ia he taimi ko ē

Paula Piveni Piukala: Sea, mahino ia kia au Sea

‘Eiki Palēmia: Ko e hā kuo ‘osi ai e ta’u meimei 3 eni pea toki ‘ohake ai. Kae tuku ia ki he ‘Atitá ke ‘omai ‘enau lipootí, mālō

Tokanga Tongatapu 7 ki he hū’unga pa’anga ko e tokoni mai ki he Patiseti mei ‘Asitelēlia

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku mahino ia kia au ia ‘a e fakamatala ‘a e ‘Eiki Palēmiá ka ko e ‘ū me’a kātoa pe ko ení Sea ‘oku ‘i heni pe. Ko ‘eku fakamā’opo’opo mai tepile ‘o e *funding source*. ‘Oku tānaki ia ‘a ia ko e tepile 12 ia Sea, ‘oku tānaki pe ia ki he 46. Ka ko e tepile 13, ko ia ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku pehē mai ‘e he ma’u’anga pa’anga *funding* ko eni e tepile 3, ko e 46. Sea ko ‘eku ‘uhingá he ‘oku ‘asi mai ia ‘i he fakamatalá ko e 5 miliona pe na’e ‘omai mei ‘Aositelēliá he *budget support*. Ko e fakamatala ko ē ‘oku ‘omai ...

<006>

Taimi: 1130-1135

Paula Piveni Piukala: ... ai, ‘uluaki na’e ai e 2 miliona ko e *grant*. 2, na’e ‘i ai e 7.5 ko e *equity*. Ko e fakamatala foki ko e tokoni pe ‘a ‘Aositelēlia, ka ko e tokoni ko ē ‘a ‘Aositelēlia he *budgets support*, ‘oku ‘asi ia ko e heni, ko e 5 pe Sea. Ko ‘eku fiema’u pe ‘aku ke fakama’ala’ala mai he ‘e he Minisitā.

‘E Hou’eiki, ‘ikai ke ai ha fa’ahinga loto mei he motu’á ni ‘oku ou feinga ke tataki ‘aki ‘etau fakahoko fatongia e fuakava na’a tau fai, mo e talatalaifale na’e fai he ‘Ene ‘Afio he’ene Tō Folofola ke tau sivi ‘o fakatatau ki he Lao mo e hu’unga e ‘alu pa’anga pe ‘oku ‘i he *interest* ‘a e fonua, *interest* ‘a e kakai. He ko ‘ene ‘ikai pe ko e ‘ikai ke u ‘uhinga ‘a’aku ia Sea,

‘Eiki Palēmia: ‘Eke mai mu’a koe Fakafofonga ‘a e fehu’i ‘oku

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘oku hala ‘enau me’a ka ‘oku ‘ikai ke lava he ‘e he fakamatala ‘oku ‘omai

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Palēmia, Palēmia ‘o Tonga.

Fakatonutonu mei he Pule’anga fekau’aki mo e hu’unga pa’anga tokoni mei ‘Asitelēlia ki he Patiseti mo e pa’anga

‘Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu e Sea, he ko e ‘uhinga ‘oku, ko e *budget support*, ‘ikai, ko e tokoni, ko e *grant* ‘oku na ki’i kehekehe pe, Fakafofonga kapau ‘oku ke ke

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia ‘e Sea, ko ‘eku ‘uhinga pe ia ‘eku fakaleá he ko e ‘uhingá na’e fai e fetu’utaki ko ē ki he *High Comm.* ‘Asitelēlia, ko ‘enau fakalea, ko ‘enau, ko e *budget support*.

‘Eiki Palēmia: Me’a ko e ‘ai ke, ko e ‘ai ko ē ke *equity* ‘oku kehe ‘a e founga ia ko ia. ‘A ia ko e hangē ia ko e fakatau *share* mo e ‘ū alāme’a pehē. Ko e tokoni atu koe ke ke fai ‘aki ha’o ngāuē ‘oku kehe ia. Hangē pe ko ē na’u ‘osi me’a atu ‘aki pe, na’a ku ‘osi lea atu ‘aki pe ‘a e tokoni ko eni ‘o ‘ai e ke ‘ai e *generator*.

‘Oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku mau toe *buy share* ‘i he *TPL* ko ‘ene fakafou mai pe tokoni ia ‘ave, ke nau fakatau ‘aki e *generator*, he ko e ‘ai ki’i fakama’ala’ala pe ia Fakafofonga, mālō.

‘Aisake Eke: Sea, kātaki ko ‘eku ki’i tokoni pe ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai Tongatapu 5 ‘o tokoni ‘e Tongatapu 7

Tokanga Tongatapu 5 ko e tokoni mei ‘Asitelēlia ‘e vahevahe tupu ia he kau ma’u ‘inasi e Lulutai

‘Aisake Eke: ‘Io, tapu mo e Feitu’u na pea ki he Hou’eiki Komiti Kakato, Sea, ko e ki’i ko e ki’i hoha’a pe ia ‘i he founga ko ia. ‘Oku sai foki e ngaahi pisinisi ia ‘oku Pule’angá pe ia ‘oku tokotaha ai, hangē ko e ‘uhila mo e me’a ko ia. Koe’uhí kapau te nau ‘ave pe ‘e nautolu ko e *grant*. Ko e ‘alu ko ē *grant* ia ‘alu ia hoko ia ko e pa’anga hū mai ia ‘anautolu. Pea ‘oku ‘i ai pe founga fakatau hito ki ai ka ko ‘ene ‘alu ia ‘a’ana ko e ki he *equity* ko ē e kautahá, taimi ko ē ‘oku tupu ai ‘alu hake ki ‘olunga ‘a e *share*, ‘inasi.

Ko e kehe ko ē mo e pea mo e kautaha ko eni Lulutai ‘oku ‘i ai mo e ngaahi *shareholder* kehe ia ‘e 2. Pea ko e taimi ko ē ‘oku ‘alu pehē ai, ‘a ia kapau ‘alu ia ki he *revenue* te nau vahevahe nautolu ia ‘a e tupu ko ia he toko 3 ko ení. Ko ‘ena ki’i kehe ia mo e ‘alu ko ē he *equity*. He kapau leva ‘e toe ‘alu *equity*, ‘inasi ia e Sea. Kapau leva te ke ‘alu *grant*, ko e tupu ko ia ‘e vahevahe ia ko e ‘e ‘alu ‘i he toko 3, ‘a ia ko e ki’i poini ia ko u ‘ohake pe.

‘Eiki Palēmia: Sea pe ki’i tokoni atu pe

‘Aisake Eke: ‘O fakatokanga’i ‘i hono, ‘i he fa’ahinga, ‘i he founga ko ia, ‘oku tau faka’amu ko e me’a ko ē ‘a e *share* e Pule’anga

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘e Tongatapu 7

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke ki’i tokoni vave atu pe

Sea Komiti Kakato: 7 tamate’i ange maika ‘a Tongatapu 7, ko ‘ene ulo 3 fakahoko mai mei he Kalake ‘oku uesia hangē ko e uike kuo ‘osi.

Fakamahino Pule'anga kehekehe 'a e founnga he taimi ne nau kei ma'u 'inasi peseti 100 ai he Lulutai

'Eiki Palēmia: Mo'oni 'aupito 'a e, mo'oni 'aupito 'a e Fakafofonga 5 ia 'i he 'i hono *treatment* 'a e taimi ni. Hangē ko e ko e Tonga Power, 100 percent own pe foki ia 'a e 'oku fakapapau'i. Ka ko e Lulutai ia 'i he taimi na'e 'omai ai 'i he tokoni na'e 100 percent. Toki *buy share* leva e *Retirement after* 'a ia ko ē 'o 'omai ai ko ē 'a 'enau 'a e 'a e 'a e, 'o ma'u ai 'enau *share* 'anautolu. He taimi ia ko ia na'e 100 percent own pe ia he Pule'anga.

Hangē pe ko ia ko 'ene me'á 'i he taimi pehē ia 'oku 'ikai leva ke ai ha, hangē ko ē ko e Tonga Cable, 'oku *shareholder* foki ia 'e 3, Pule'anga, TCC, Digicel. Ko e 'alu atu ko ē ha me'a ke *avoid* e me'á ko ē na'e tokanga ki ai 'a Tongatapu 5 'e 'ave leva ia ko e *equity*. Hangē pe ko e ko 'ene me'á, he ko e 'uhingá he ka 'ikai 'e *benefit* e ongo tama ia ko ē he me'a 'oku 'alu atu ia ki he tokoni 'a e Pule'angá.

'A ia 'oku ma tui tatau pe ka ko e fakama'ala'ala pe 'a e founnga ko ē pea mo e *timeline* ko eni na'e hoko ai ngaahi me'á hangē ko e *treatment* ko eni e me'a ki he Tonga Power mo e alāme'a pehē, mālō Sea.

Lord Fakafanua: Tapu pe ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai e 'Eiki Nōpele fika 'uluaki 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua: Ko e me'a pe he ngaahi fehu'i ko eni 'oku 'ohake ko eni 'e Tongatapu 5, 'a ke fakamahino'i mai he Pule'anga 'a ia kapau ko e fakahū ko eni 'a e tokoni ko eni ki he me'a e vakapuna, ko e *contribution* ia ki he *equity* e Pule'anga. 'E *dilute* leva e *share* ongo *shareholder* ko eni 'oku, 'e 2 'oku toe he Lulutai. He kapau ko ia, he kapau ko ia 'oku fakapotopoto pe ia.

Ko e fakapapau'i pe koe'uhí ko e mahalo ko u tui ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 5, ke *contribute* e Pule'anga ia 'aki 'enau *equity contribution* pea hiki ai pe mo e *share* ia ko eni 'a e toenga ko ē e kau *shareholder*. Ka 'oku mahino 'oku *dilute* nautolu koe'uhi ko e toe tānaki atu e tokoni e Pule'angá.

'Eiki Palēmia: 'Io, 'a e toki fakama'ala'ala pe 'i he me'a ko e 'oku tokanga ki ai 'a e Nōpele, 'io 'oku mo'oni foki ia ko e 'atu foki 'e *dilute* 'e lahi ange 'a e *share* ko ē 'a e me'á pea holo leva 'a e peseti 'a e ongo *shareholder* kehe ...

<007>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Palēmia: ... 'a ia ko e me'a pehē pe ia 'oku hoko ko ē he TCL he Tonga Cable 'i he fo'i pa'anga ko eni 'oku toe 'alu ko eni 'i he *grant* fo'ou ko eni. 'A ia 'oku mahinó ka 'oku 'osi fai pē e fealea'aki ia ai 'oku 'ai 'o *amended* 'a e aleapau ko ē e *shareholders agreement* mo e alāme'a pehē ke *reflect* 'e toe lahi ange 'a e peseti 'a e Pule'angá pea holo leva 'a e peseti 'a e ongo *shareholder* kehé. 'I he hangē ko ē ko 'eku lau ko ē ki he Lulutai, na'e 'oatu e fo'i pa'anga ia ko eni ka na'e toe *seek additional fund* leva 'a e Lulutai 'o nau fai ai ko eni 'a e nō pea mo

e, 'o e *equity* ko eni 'a e *Retirement Fund* 'o toki 'ai ai 'enau *share* 'anautolu ai Sea. 'A ia ko e, hei'ilo na'a tokoni atu ki he me'a na'e kole ko ē 'e he Nōpelé. Mālō.

Taukave Tongatapu 5 kei malava pe fakafoki ko e tokoni ki he Patiseti (*budget support*) tokoni 'Asitelēlia ki he Pule'anga kae 'ikai ko e tokoni (*grant*)

'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Komiti Kakató. Fakamālō 'aupito pē ki he fakama'ala'alá. Ka 'oku ou tui pē 'oku kei faingamālie pē 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he ngaahi me'a ko ē na'e fai kimu'a ko ē kimu'a he ha'u e ongo *shareholder*; 'e lava pē. 'Oku ke mea'i pē koe ke fakafoki, 'oku lava lelei pe ia.

Ko e me'a ko ē ki he *dilutions* ko ē pehē ke holó ka ko e me'a pē he 'i ai ha taimi 'e holo ai e *share* kapau 'oku fa'a 'i ai ha pōnasi Sea. He ko e taimi ko ē 'oku pōnasi Sea tu'uma'u pē e mahu'inga ia ko ē 'o e kautahá ka nau tokolahi nautolu ia 'o vahevahe 'a e *share*. Ko eni ia ko e 'ave pē e pa'anga ia ki he kautahá, lahi e mahu'inga ko ē pa'anga ko ē 'o e *share* 'i he taimi ni. Pea 'osi angé te nau faka-*proportion* pē ki he 'enau pesetí ka ko e sai eni ia 'oku 'alu 'o lahi ange 'a e faingamālie e kautahá. Ko u tui ko e konga mahu'inga ia 'e taha 'i he me'a ko eni he koe'uhí 'oku 'osi angé ia 'oku nau tatau pē nautolu he 'alu pē foki fakafika.

Ka ko e mahu'inga ko ē 'o e *share* toko tahá kei tatau pe ia *proportional* pē ki he 'enau fononga ko ē 'a e, ka ko u 'ohake pē au koe'uhí ko e ngaahi *treatment* ko ē ki he kaha'ú kapau ko eni 'oku mahino 'e hoko atu ko eni, 'e 'alu pē 'o *equity* koe'uhí ko e, kuo nau toko tolu 'i he me'a ko iá Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō pea 'oku mo'oni pē foki e me'a ia, 'e *concern* foki e ongo *shareholder* kehé ia na'a holo 'ena vouti pe ko 'ena *share* ko ē 'i he kautahá. Pea 'oku hangē ko e 'ū me'a ko eni ki he Tonga *Cable*, 'oku 'i ai leva e *different type of shares* leva ia 'oku ngāue'aki ko e 'uhingá ke *meet* 'aki 'a e *concern* ko eni hangē pe ko ē na'e me'a 'aki 'e Tongatapu 5. Ka 'oku fakamālō atu ki Tongatapu 5 hono 'ohaké ka 'oku *take into account* pē ngaahi *view* 'oku ne 'omaí. Mālō Sea.

Fehu'ia Tongatapu 7 'inasi 21 miliona Pule'anga 'i he Lulutai

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko e faka'amu pē 'a e motu'á ni ia ke fakama'ala'ala ke 'uhingá ke tau muimui pē 'i he mahino ke tau muimui he mahino. Sea hangē ko 'eku fakalavé ko 'ene 'asi mai ko ē 'i he fakamā'opo'opo mai e 2022-2023 ko e *share* ko ē ko ē 'a e Pule'angá pe ko e fakamole, 'oku fe'unga ia mo e 21 miliona he Lulutai. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku te'eki ke mahino kiate au 'e Sea. Na'e 'i ai 'a e *guarantee* nō 'a e Lulutai \$3.5 miliona *guarantor* ia he Pule'angá. 'I ai mo e 7.5 ko e *share*, ai mo e 2 miliona, ko e tufa, ko e foaki, ko e me'a'ofa pē 'ikai ko ha *share*.

Ka ko 'eku poini 'e Sea ke fakatokanga'i 'e he Falé ni ko e tēpile ko ē na'a ku faka'uhinga atu ko ē ki ai na'e 5.9 pē 'a e *budget support*. Sai kapau ko e 'omaí mei he *donor funding*, ko e mahino ko ē 'a e motu'á ni 'oku ou tui 'oku mahino pehē pē mo e Falé ko e me'a ko e *donor funding* 'osi 'i ai hono palani 'ona mo hono taumu'a. 'Oku 'ikai ko e 'omaí pē silini ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ki'i 'e ke angé. Fakafofonga kātaki pē, ko fē 'a e 11 miliona pe ko e fiha 'oku ke 'uhinga ki ai ke, he ko e 'ai pē ke 'oatu ha tali fakafiemālie.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. Ko e 21 miliona.

'Eiki Palēmia: Ko fē ...

Paula Piveni Piukala: Ko e 21 miliona.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko fē'ia ia?

Paula Piveni Piukala: 'I he Fakamatala Pa'anga Tonga *Government Financial Statement* na'e tukuhifo mei he Fale Aleá 'i he, ka 'oku hangē ko 'eku laú Sea 'oku pehé ni.

'Eiki Palēmia: Peesi fihá kātaki ...

Paula Piveni Piukala: Ko e Konisitūtoné 'oku fiema'u he Konisitūtoné ...

'Eiki Palēmia: Peesi fihá Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala: Ke 'uluaki me'a mai e Minisitā ...

'Eiki Palēmia: Kātaki peesi fihá koā? Ko e 'uhingá pē ke, he 'oku ...

Paula Piveni Piukala: 'Ai mo ...

'Eiki Palēmia: 'Oku mau fiu fakasio ...

Paula Piveni Piukala: 'Ai mo mou lau homou lipootí.

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko e 'ai pē eni ia ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: He 'oku mau 'ilo'i 'e mautolu ke tātānaki mai 'e koe 'ū fika kehekehe ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ko e 'aitemi 7.2 ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: *Equity investment.*

Sea Komiti Kakato: 'Ai pē ke tau feongoongoi pē. 'Oua 'ai ke tukuhifo he faha'i ko ē e faha'i ko ē, faha'i ko ē faha'i ko ē. Me'a mai pē ...

Paula Piveni Piukala: Peesi 47 mahalo, peesi 47.

Sea Komiti Kakato: Peesi 47 mahalo.

Paula Piveni Piukala: Ko ia. 'Ikai ke 'asi lelei, fiema'u ia ke te tui ha ki'i matasio'ata.

Sea Komiti Kakato: Ko ia. Tui ho fofonga sio'atá ke mahino pē 'oku tau holo!

Paula Piveni Piukala: Peesi 47. 'Oku 'asi ai ko e *investment in Government's company*, Lulutai *Airline*. Ko e ngata'anga ko ē 21-22 na'e 13.5 pē. ...

<001>

Taimi: 1140-1145

Paula Piveni Piukala: Pea ko e 'osi mai ko eni ki he 30 ko ē 'o Sune 'o e ta'u kuo 'osi, 21, ka 'oku toe 'asi pē ia 'i he *guarantee*, nō *guarantee* 'oku 'i ai 'a e 3.5 na'e *guarantor* 'e he Pule'anga, ki he Lulutaí. Ko 'eku 'uhinga pē au he 'oku movete pea tāne'ine'i pē ke Tō Folofola mai 'Ene 'Afio ke 'oua 'e fakapulipuli'i he 'oku 'ikai ke mahino. Ka ko e 'oatu pē ha faingamālie ke nau fakama'ala'ala, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Te u fakama'ala'ala atu pē. Tapu atu pē ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato, ko e lave mai foki, ko e me'a mai foki 'a e Fakafofongá 'i he fika ko ia ko e fika ia 'i he Fakamatala Pa'anga ko ē 'a e 2022/23, ko e 21 miliona ko e faka-kātoa ia 'a e 'inasi ko ē 'a e Pule'anga he a'u ki he 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga 'i he 'aho 30 'o Sune 2023. 'A ia 'oku tānaki atu 'a e 7.5 ko ē na'e me'a mai ki ai, ki he, 'a ma'u 'inasi ko e 13.5 he 'aho 'o Sune 2022 'o ma'u ai 'a e 21. 'A ia ko e vaeua 'e taha.

Ko e me'a ko eni ko ē fekau'aki mo e *guarantee*, 'io, ko e me'a eni na'e hanga pē 'e he Pule'anga 'o tali ke ne hanga 'o *guarantee* pea kuo kamata hono totongi 'ona 'e he kautaha vakapuna 'a e nō ko eni 'oku fai hono *guarantee*, pea 'oku kei hokohoko atu 'a e totongi ko ia, mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, ko 'eku 'uhinga 'eku 'ohake 'a e *issue* he ko e fakamatala na'e 'omai na'e fakatau 'aki 'a e vaká 'a e 6.25 miliona 'Amelika. Ko 'eku fakafuofua atu ki he lahi 'o e pa'anga ko eni 'oku 'asi he *equity share*, 'oku fu'u si'isi'i 'a e ki'i *equity share* ia ko eni. Ka ko e 'ai pē ke nau fakama'ala'ala mai pē 'oku anga fēfē leva ai. He 'oku ou tui pē 'oku 'i ai, na'e 'i ai 'a e *shareholder* fo'ou na'e toki hū mai 'i he 'osi 'a e fakatau 'a e vaka, pē ko e lolotonga 'a e fakatau 'a e vaka pē ko fē pē e taimí. Ka ko e 'uhingá he na'e fai 'a e *deposit* Sea 'i he Mē ta'u kuo, Mē 2000, ta'u kuo 'osi, *deposit* ai 'i Mē 'i he ta'u fakapa'anga ia 'o e 2022/2023 pea toki fai 'a e faka-palanisi 'i 'Akosi 'o e ta'u kuo 'osi, he ta'u fakapa'anga ia 'o e 2023/2024. Fiema'u pē ke ki'i 'omai ha ki'i fakama'ala'ala ai ke mahino pē ke kehe pē ke tau fononga pē mo e maama mo e mahino. He 'oku mo'oni 'a e lau 'a Tongatapu 5 'alu kehe 'a e mo'oní mei he mahino.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pē Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Falé. Hangē pē ko ia na'a ku fakahoko atu, ko e 7.5 foki ko ia na'e fakahoko 'aki he 2022/23 na'e fakafou mai 'i he tokoni ko eni mei 'Asitelēlia, pea ko ia pē eni 'oku fakahā atu pē he Fakamatala Pa'anga e 2023. Pea toe hā atu pē eni 'i he 'Esitimeti ko eni 'o fakahā'i atu ki ai 'a e, ke mea'i 'e he Hou'eiki 'o e Fale ni 'Eiki Sea, mālō.

Fehu'ia Tongatapu 7 makatu'unga ne ala Pule'anga ki he 5.9 miliona ko e silini tokoni mei he ngaahi fonua

Paula Piveni Piukala: Ki'i *follow on* atu pē, 'ai hake pē 'a e ki'i tepile ko ena na'a ke, ki'i *follow on* atu pē. Ko e 7.5 ia talamai ko e pa'anga, 'a ia 'oku kehe ia pea mei he *Budget Support*, 'a ia ko e *Budget Support* 'oku 5., 5.9 pē 'a e *Budget Support*. Ke fakama'ala'ala pē 'e Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia ko e me'a, he ko e fakamatala ko ē ko ē 'a e *PEFA, Public Expenditure and Financial Accountability*. Ko e ngaahi tokoni mei he ngaahi fonua 'oku toki 'omai pē 'i hano palani, pē ko e hā 'a e makatu'unga pē na'e ala ai ki he silini ko ia.

'Eiki Palēmia: Kātaki pē Fakafofonga ko e kupu fiha ia 'a e *PEFA* 'oku ke me'a ki ai 'oku toki 'omai pē hano palani? Ko e kongā fē ia 'o e *PEFA*?

Paula Piveni Piukala: 'Io na'a ku 'osi lau atu 'i he uike kuo 'osi 'a e fakamatala ko ē ko ē ...

'Eiki Palēmia: Na'e 'ikai ke ke 'ai mai na'a ku 'eke atu pea ke ...

Paula Piveni Piukala: ... *as plain, plain's pending*, 'a ia ko e fakamatala mai ia ko e māhina 'e 3 ko ē kimu'a Sea 'oku fai ai 'a e talatalanoa 'a e Potungāue Pa'anga pea mo e kau *donor fund*.

'Eiki Palēmia: Hangē ko ia Sea ko e fakatonutonu, hangē pē ko ia kuo u 'osi toutou *repeat* tu'o lahi 'i he Fale ni, 'oku 'i ai 'a e taimi 'oku toki ha'u 'a e pa'angá ia na'e 'ikai ke 'amanaki ia 'e ha'u. 'A ia 'oku tau tali pē he 'oku fakalao pē Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko e toki Pule'anga *reckless* ia kapau 'oku nau fai pehē'i, 'ohovale pē kuo tu'u mai pē ha Pule'anga ia 'o talamai ko e silini ena ia....

'Eiki Palēmia: Kātaki Sea, ko e fakatonutonu atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Paula Piveni Piukala: ... he 'ikai ke tau *participate*.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku lau ki he Fakafofonga 'oku 'ikai ke ne teitei toka'i 'e taha 'a e vā mo e ngaahi fonua. Tu'u hake pē 'o tala 'oku nau *reckless*. 'Oku 'i ai mo 'enau taliui 'anautolu, 'oku 'i ai mo 'enau 'atita, he 'ikai ke nau 'omai ha lau miliona 'o kapau 'oku 'ikai ke nau falala mai ki he Pule'anga 'oku nau fengāue'aki mo ia. Kapau ko ha ngaahi Pule'anga ...

<002>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia: ... kehe na'a nau ta'efalala ki ai mahalo na'e 'ikai ke 'omai.

Paula Piveni Piukala: Sai pe ia Sea ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia he ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he fakamatala. Na'e 5.9 pe ko e 2.5 miliona na'e 'omai ia mei he fo'i hu'unga pa'anga fē? Kehe pe ke 'omai ke mahino ko e 2 miliona ko ē na'e 'ave 'a ia ko e 4.5 ia na'e 'omai ia

mei he *funding source* kehe 'oku 'ikai ko e *Budget Support* 'a 'Aositelēlia 'o fakatatau ki he tohi na'e 'omai ki he Fale ni.

Fakama'ala'ala Pule'anga ngaahi founa kehekehe fakahoko'aki tokoni mei he ngaahi fonua

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofongá kae fai atu pe ha tali ki he fehu'i ko eni kuo 'omai mei he Tongatapu 7. Ko e ngāue ko ē 'i he 2022/23 'i he fehu'i ko ia ko e 7.5 'oku 'i fē ia 'i he fakamatala? Ko e 7.5 'oku kau ia 'i he pa'anga ko eni 66.9 'i he tokoni ko eni 'a 'Asitelēlia 'oku 'i loto ai e pa'angá. Ka u ki'i lave atu ki he tu'unga ko ē 'o e tafa'aki ko ia Sea.

Ko e ngaahi tokoni ko ē ko ē 'oku 'omai ki he Pule'anga mei he ngaahi fonua. 'Io 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni 'oku fai hono tālanga'i 'oku 'i ai hono palani ko e tokoni ki he ngaahi poloseki kehekehe, 'oku fakahoko ia. Ka kimui ni mai na'e lahi 'aupito 'a e ngaahi ... 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni ia 'oku 'omai mei he ngaahi fonua 'oku fakahoko pe he ngaahi talanoa ko e ngaahi fakataha 'oku fakahoko. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku tau fiema'u fakavavevave pea 'oku tau kole pe 'oku lava. Pea 'oku 'i ai e founa leva 'oku fakahoko'aki he ngaahi fonua ia 'enau tokoni mai 'o 'omai 'a e ngaahi me'a fakavavevave ko eni. Ka na'e kau ai 'a e seniti ko eni 'oku fakahoko. Pea 'oku malava pe ia ke hoko. Malava 'aupito pe ia ke hoko he fai 'enau ngaahi talanoa mo e ngaahi femahino'aki. Ka 'oku 'i ai pe foki hono ngaahi founa koe'uhī ke fakahoko'aki hono lipooti.

Ko e angamaheni foki 'o e ngaahi Patiseti tokoni Patiseti he kimu'a atú na'e 'omai ia 'oku 'ikai ke fa'a 'i ai ha me'a ia ke fakahoko'aki ko e fai'aki pe tokoni mai 'etau *Budget Support*. 'Oku 'i ai leva e ngaahi tokoni hangē ko e ngaahi talanoa ko ē lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga 'oku fakapatonu 'a e fo'i tokoni ia koe'uhī ko e kole ko ē na'e fakahoko ha fiema'u, kau ai 'a e me'a ko ē na'e hoko ki he Lulutai. Pea na'e fai 'a e fakahoko ko ia kau ai mo e 2 miliona ko ena 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga he ta'u fakapa'anga ko eni kimui koe'uhī ko e kole ko ē ko e palopalema na'e hoko he fefolau'aki fakalotofonua. Ko e fepōtalanoa'aki ko ia 'oku tāketi'i mai e fo'i tokoni ia, ka 'oku fakafou mai pe 'i he anga ko ē 'o 'enau fakahoko mai. Ko e me'a pe ia 'a e *donor*. Pea 'oku fakapatonu leva mo e 'ave ko ē 'a e tokoni ki he me'a pe ko ē na'e 'omai pea 'omai ki ai, pea ko e founa ia hono fakahoko'aki 'e Sea.

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea, fakamālō pe au ki he Minisitā Pa'anga, pea te u pehē pe au te u tali pe au 'ene fakamatala. Ka ko eni Sea ko u fehu'i ko ē ki ai 'oku 'asi ia 'i fē 'asi ia 'i fē 'ene fo'i fakamatala ko ia he 'Esitimetu ko eni? Ko 'eku fehu'i ki ai pe 'oku 'asi ia 'i fē 'ene fakamatala ko ia 'oku to'o mei he 66 'i fē 'i he ngaahi fu'u tēpile 'oku fakaikiiki ai pa'anga hū mai mo hono *allocation*? Hala ke u ma'u ha ki'i fo'i kongá 'i he tēpile ko eni 'oku ne pehē mai ai ko e tokoni 'a 'Aositelēlia na'a mau to'o ai 'a e 4.5 miliona. 'Oku 'i fē'ia ia?

'Eiki Palēmia: Sea tuku pe ke u tokoni atu pe au faingofua pe. Ko e *program budgeting* 'oku te pehē mai fiha. Ko 'etau 'alu ia ko ē mei he *line- item* mo e me'a ko ē he taimi ko ē 'oku fakaikiiki mai ai. Pea ko ē na'e 'osi me'a atu 'a e ...ka ko e 'uhingá kapau na'a ke 'eke 'i he *Budget* ko eni 'a e Potungāue Pa'anga ko fē me'a na'a ke 'eke ai? Ko fē kongá, he 'oku ke 'alu koe ki he tēpile.

Tokanga Tongatapu 7 ke faipau Pule'anga ki he kupu 10 Lao ki hono Mapule'i Pa'anga Pule'anga

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga pe 'eku fakalave ki ai Sea he ko e tēpile tolu pe ko e tēpile ia ko ē ko ē 'oku ne 'omai ai 'a e fakamole fakataha mo e *funding source*. Ko e *Budget Support* 'oku 46 pe. Ka ko 'eku lau hifo e 'ū tēpilé ke u hanga 'o kumi pe ko e tānaki mai 'a e 4.5 ko eni mei fē. Sea ko e Kupu 10 'o e Lao Pa'angá 'oku 'i ai e matavaivai ai he'eku sio 'i hono *present* mai e Patiseti ko eni. Ko e Kupu 10 e Lao Pa'anga 'oku pehē. "Ko e ngaahi fehikitaki fakapolokalama kuo pau ke 'omai ia 'e he Minisitā Pa'anga 'i he 'Esitimetri ko eni pau ke fokotu'u mai ia." Ki he taimi ko ē 'e hiki ai 'enau ...taimi ko ē 'oku nau fehikitaki holo ai mei he 'aitemi ki he polokalama.

'Eiki Palēmia: Kātaki pe ke 'omai he 'omai 'e he Minisitā 'i he Patiseti ko ē ta'u fo'ou 'a e me'a ia na'e fai ia he ta'u ko eni?

Paula Piveni Piukala: Pe 'e lau'i atu. Ko e 'ai ke lau'i atu pe. "Kuo pau ke 'i ai e kupu 'i he 'Esitimetri 'oku lekooti ai ha ngaahi fehikitaki kuo fai fakataua ki he Kupu si'i 1"

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: " 'I he ta'u fakapa'anga ko ia pe ki he ta'u fakapa'anga hoko mai".

'Eiki Palēmia: Ko ia.

Paula Piveni Piukala: " Pe ko ha ngaahi feliuliuaki faka-Patiseti

'Eiki Palēmia: 'Io sai pe ke u ki'i fakamatala'i atu.

Paula Piveni Piukala: Kuo pau ke fakahā..."

<003>

Taimi: 1150-1155

Paula Piveni Piukala : ... 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga ki he ta'u ko ia.

'Eiki Palēmia : Ka u ki'i fakamatala atu Fakafofonga. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu 'a e me'a 'e hoko he kaha'u. 'E 'ikai te u pehē atu 'e au 'e hiki pehē ki hē hiki ...

Paula Piveni Piukala : Sea ko e fiema'u ko ia 'a e Lao 'oku 'ikai ko ha me'a ia he kaha'u..

'Eiki Palēmia : 'Io 'o kapau 'o kapau ...

Paula Piveni Piukala : Ko e me'a kuo 'osi fai, ko e me'a ko ia kuo tau 'osi fai hono fehikitaki.

'Eiki Palēmia : Sea tuku pē ke u fakatonutonu atu. 'O kapau 'oku 'i ai 'e 'oatu. 'O kapau 'oku 'i ai. Ko e 'u *revised budget* ko ia he taimi ni, 'e 'oatu e 'u me'a ia ko ē na'e liliu ko ē 'i he ta'u fakapa'anga he kuo 'osi hoko ia. Ka ko e me'a ki he kuohili 'oku 'ikai ke mau 'ilo ki he kuohili. Ka 'o kapau 'e 'i ai ha taumu'a pehē, 'e faka'asi atu he 'Esitimetri. Tukukehe kapau 'oku ke 'ilo 'e koe e ngaahi fo'i hiki 'oku te'eki ke u 'ilo au ki ai.

Paula Piveni Piukala : Sea te u hanga ‘o, Sea ke kole ki he Kalaké ke ‘ohake e peesi 156 ke ‘uhinga ai ‘eku fakahoha'a he *issue* ko ení. Na'e *allocate* e 'esitimetri ko e 289, pea ko e taimi ko ia na'e 'omai ai 'a e 'esitimetri liliu 417 ia. Ko e peseti 'e 10 'o e 289 ko e \$28000, tau pehē tānaki 'a e 28000 ki he hē ko e 300000 pē *something* 10000. Ka 'oku nau hanga 'o hiki 'aki 'a e 'o a'u 'o 417 'ova ia he peseti 'e 10.

Sai, ko e fiema'u ko ia 'a e Kupu 10 (2) ke tohi'i mai 'i he patiseti 'esitimetri ko eni, 'a e makatu'unga mo e 'uhinga mo e hu'u e pa'anga mei fē. He ko e me'a eni na'a ku talanoa ki ai he uike kuo 'osí 'a e palopalema ko eni 'a e *aggregate expenditure*. Ko e fo'i laine *item* kotoa pē Sea 'oku ke hanga 'o fakatokanga'i 'oku fakapoketi ia. 'Oku 'i ai 'a e poketi ko e *new office equipment*. 'Oku ai e poketi ko e *new computer*. Ko e 'u poketi ko ia, 'oku ou fakatokanga'i 'a e *pattern* kapau 'e *allocate* he 50000 he ta'u kuo 'osi 'e toe 50000 pē ta'u ni ia toe 50000 pē mo e ta'u hoko ia. 'Uhinga ia ki au 'oku 'ikai ke *assess* lelei, he 'oku 'ikai ke fakanatula.

Sai 'a e hospitality ia pea mo e *catering* he ko e me'a ia 'oku *consumer*. 'E 'i ai e 50000 he ta'u ni toe 'i ai e 50000 ta'u fo'ou toe ai mo e 50000 he ta'u ko ē. Ko e fakakaukau ko ē *office equipment* ke toutou 50000 pē ia, 'a ia 'oku mahino ia 'oku ai 'a e ngaahi poketi 'oku 'ikai ke ngāue'aki. Ka 'oku mahu'inga ke hanga 'e he Minisitā Pa'anga 'o muimui ki he Laó 'o ne hanga 'o tohi'i mai he 'Esitimetri 'o fakatatau ki he kupu si'i (2) 'a e 'uhinga e ngaahi fehikitakí. Ke 'uhinga ke maama e Fale ni mo e anga 'enau fakakaukau. He ko e fakalea ko ia he Konisitūtone 'osi hono 'omai kātoa e fakamole mo e me'a na'e tānaki mo e me'a na'e fakamole, 'oku 'i he Fale ni ia ke nau fakakaukau'i. Ke tau fakakaukau'i fēfē 'oku 'ikai ke 'omai 'a e fakamatalá. Ke tau fakakaukau'i fefee'i? Fakatō peni, fai'aki pē hotau loto, fai pē 'etau faka'amu.

'Eiki Palēmia : 'Io mālō 'oku sai ange e fakatō pení kae tuku pē ke toe fakatonutonu atu. 'E Sea ko e kole pē ke foki mai ki he 'esitimetri. Ko fē ko ā fo'i fika 'oku ke me'a ki ai. Ko e 'uhinga pē na'e fu'u vave e hiki 'a e Kalake. Ko e 'uhingá

Paula Piveni Piukala : 'Ai hake Kalake peesi 156 mo e peesi 162. 'Uluaki 'ai e 156 pea tau toki 'alu ki he 162.

Sea Komiti Kakato : 156 kolomu fē ia?

'Eiki Palēmia : 'Ai hake ki 'olunga pē ko e hā.

Paula Piveni Piukala : Ko e 156 ena.

'Eiki Palēmia : 'Io, 'a ia ko e hā koā e me'a na'a ke tokanga ki ai Fakafofonga?

Paula Piveni Piukala : 2023/2024 ko e 'esitimetri kamata ia 'a ē ko ē na'a tau tali 'i he ta'u kuo 'osi.

'Eiki Palēmia : Ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko e 'esitimetri liliú 'oku hiki 'aki ia 'o a'u ia 'o \$4170000. 'A ia 'oku 'ova ia he peseti 'e 10 e polokalama ko eni, 'o fakatatau ki he Kupu 10 e Lao Sea.

'Eiki Palēmia : Kapau pē te ke me'a me'a fakalelei hake pē ki 'olunga Fakafofonga pē ko e polokalama pē ko e *sub* polokalama. Sio pē ki ai me'a hake pē ki 'olunga pa'anga hū atu faka'ilonga polokalama *expenditure by sub programme*. Kole fakamolemole atu pē Sea he'eku lea fakapapāangi, ka 'oku 'ikai ko e polokalama 'a e *sub programme*. Tali ai pē 'a e fakatonutonu ko ia?

Paula Piveni Piukala : Mahino ia Sea.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'e tānaki kātoa.

Paula Piveni Piukala : Ko e me'a ia na'a ku hanga ai 'o 'ohake kupu si'i 2, hā e me'a 'oku 'ikai ke 'omai ai 'e he Minisitā Pa'anga.

'Eiki Palēmia : 'A ia 'oku tānaki kātoa 'e 'u *sub programme* 'o ma'u ai 'a e *programme*. 'A ia ko u 'uhinga ki ai 'oku ke to'o pē foki 'e koe 'a e *sub programme* ka ko e 'u *sub programme* 'o *add up* ia ki he lahi ko ia ki he polokalama. 'A ia 'oku hala pē ho'o faka'uhinga 'au.

Paula Piveni Piukala : Sea ko e 'uhinga 'eku fokotu'u mai e me'a ko eni.

'Eiki Palēmia : Kai ka ko e 'uhinga pē fakatonutonu ia ...

<004>

Taimi: 1155-1200

Paula Piveni Piukala: ... kupu (2) 'oku fiema'u 'e he lao.

'Eiki Palēmia: Ke talamai 'oku hala. Nau fokotu'u 'i hē *sub program* ...

Paula Piveni Piukala: Ke nau fokotu'u mai hā e 'uhinga na'e hiki ai polokalama ko ē ke ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Ko e lao ia ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga mo feme'a'aki lelei pē ke femahino'aki mo mahino ki he kakai 'o e fonua 'oua pē te tau fakakikihi he 'oku tau toutou vilo he me'a e Lulutai ē.

Fakama'ala'ala Palēmia kehekehe 'i he *sub-program* pea mo e polokalama hā 'i he Patiseti

'Eiki Palēmia: Ko ia kole fakamolemole atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Ka na'e 'osi 'omai 'a 'etau fale'i pea mei he Hou'eiki 'io pea ko u tui ki ai. Pau leva 'oku 'ikai ke ke tui ki ai pea ke fakamā'opo'opo 'oku 'i ai e founa he Fale ni ke ke ngāue'aki.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e 'uhinga nau hanga pē 'e au 'ohake e *issue* ko eni he nau *refer* ki he kupu (2) 'a e mahu'inga ke ...

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a ia.

Paula Piveni Piukala: 'Omai e fakamatala.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ke ne mea'i.

Paula Piveni Piukala: Hā e 'uhinga 'oku hiki ai ē.

'Eiki Palēmia: 'Ai pē ke ne mea'i 'a e kehekehe 'o e polokalama mo e *sub program* he 'oku ne tu'o fiha eni 'ene talamai ko ē 'oku 400000 ē kae 200000 ē 'i he *sub program* ia.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

'Eiki Palēmia: 'Oku ta'efemahino'aki pē taua ai 'oku tui pē ki ai 'oku kehekehe 'a e polokalama mei he *sub program*?

Paula Piveni Piukala: Ko e 'uhinga 'eku 'eku fakamalanga hē Sea he 'oku 'i ai e fo'i 'oku 'i ai e fo'i hiki ia heni he fu'u fo'i patiseti ...

'Eiki Palēmia: ... Tau toe tahataha atu

Paula Piveni Piukala: 'I he peesi 'i he 'i he me'a ia ko ē ko ē 'a e me'a hiki ia mei he taha miliona 'o 3.8 miliona.

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e ...

Paula Piveni Piukala: 'A ia ko 'eku 'uhinga 'oua te ke tifenī 'e koe e fakakaukau ko e *sub program* he 'oku 'i ai e me'a ia ai 'oku ke maumau'i.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko e 'oku 'ikai ko e tifenī ia.

Paula Piveni Piukala: Ka ko e poini ko u hanga 'ohake Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu 'oku kehekehe tifenī mei hono fakatonutonu ho halá.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ia nau 'ohake au he *issue* ko ē ko e hā e 'uhinga 'oku 'ikai ke hiki'i mai ai ...

'Eiki Palēmia: Afe pē koe ki ha fa'ahinga me'a 'o feinga ai.

Paula Piveni Piukala: Na'a ku kamata pē he kupu (2).

'Eiki Palēmia: Ka ko e 'ai hala.

Paula Piveni Piukala: Ka kapau ko e 'uhinga e me'á 'oku te'eki ke nau ke sio hifo ki he peesi 185 ...

Sea Komiti Kakato: Ko e vouti fē? Ko e vouti fē ia?

Paula Piveni Piukala: Vouti ia ko ē ko ē ko ē ‘a e *Public Enterprise* ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i nofo nofo ange he vouti ko ē ...

Paula Piveni Piukala: Kai kehe ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ...

Sea Komiti Kakato: Fakama’opo’opo ange ...

Paula Piveni Piukala: Ki he fa’ahinga tifeni ko ē.

’Eiki Palēmia: Sai ka u toki tali atu ‘e au he *Public Enterprise* ...

Paula Piveni Piukala: Kai kehe ...

’Eiki Palēmia: Ka ke me’a mai pē koe he me’a Minisitā Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Nau maumau’i ka ko ‘eku ‘uhinga ‘eku talanoa hē Sea ko e hā e ‘uhinga ko u ‘eke pē au ki he Minisitā Pa’anga. Hā e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai e ngaahi liliu ko eni he *sub program* pē ko e *program* pē ko e *item* ki he ‘esitimeti ‘o fakatatau ki he Lao poini pē ia Sea.

Fakama’ala’ala Pule’anga fekau’aki mo e kupu 2 e Lao Pa’anga

’Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga. Ko e ko e kupu 2 ‘oku ne ‘omai e ngaahi feliliu’aki fakapatiseti pea ‘e pau ke fakahā ‘i he Fakamatala Pa’anga. Ko e Fakamatala Pa’anga ia ‘oku kehe ia mei he Fakamatala Patiseti ‘oatu ko eni Sea. ‘Oku ‘i ai e konga ia he Fakamatala Pa’anga ‘oku ne fakahū atu ne fakahoko atu ai e ngaahi fehū’aki ki he ngaahi fe’ave’aki faka, fakaseniti ko eni. Fakamatala fakalukufua ai ‘a e konga ko ia Sea ko e ki’i fakamatala atu pē ki ai mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e Fakamatala Pa’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ‘oku ‘oku ne muimui’i e kupu 10. Ka u hiki au mei ai Sea. Ko ‘eku fehu’i pē au ki he Minisitā Pa’anga ‘a e anga hono fakamoleki ‘a e pa’anga talifaki *Contingency Fund* he ‘oku he ‘oku ‘asi ia ‘i he ‘i he Tēpile 3 ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha *contingency fund* ia he taimi ko ē ko ē ‘oku, ka ‘oku ‘asi mai ia he fakamatala pa’anga ‘oku vahe ‘a e pa’anga ia ko ia. Pea ‘i ai mo e pa’anga ia ‘oku ‘alu ko e *grant* ki he *Christ University* ke ne ki’i fakama’ala’ala mai ange e makatu’unga mo hono vahe ‘o e pa’anga *contingency* he ‘oku ‘uhinga ka au ko e ko e pa’anga talifaki na’a ‘i ai ha ha ki’i me’a ...

’Eiki Palēmia: Ke ke toki ...

Paula Piveni Piukala: Ha ki’i me’a fakatu’upakē ...

’Eiki Palēmia: Ko e *grant* ia Sea ke tuku pē ke ‘uhinga pē ko e *interest of time* he ‘osi ‘ova pē he miniti ‘e 10 ko e ko e *grant* ia hangē pē ko eni ko e tokoni ko ē ki Hangó ‘oku ai e tokoni ki he *CUP* ko e tokoni pē ia ki he ‘univēsiti taha miliona ‘etau tokoni ki *USP* ‘a ia ko e ‘ū tokoni ko e ‘ū *grant* ‘a ia ko e ‘ū fakama’ala’ala pē ke, ka ‘e toki ha’u ia he Potungāue Ako ka ‘oku ...

Paula Piveni Piukala: Sai pē ia ‘e Sea ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia hono ngāue’aki e pa’anga tukuhau he ngaahi he ngaahi me’a pehē ka ko e talifaki pa’anga talifaki.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki e pa’anga talifaki ia ki ai. ‘Oku ‘i ai pē grant ia ki ai ko e ‘uhinga pē ko e tokoni he ko e ‘uhinga lahi ‘etau tokoni ko ē ki he ‘univēsi ke fakama’ama’a ai ‘enau *fee* ko ē. Hangē ko tautolu mei *USP* ko e ‘uhinga ko ‘etau Mēmipa *USP* ‘oku ‘i ai leva ‘etau tokoni ko ē 1 miliona ‘o ki’i si’i holo hifo ai ‘ilo’i kapau ‘e ‘alu atu ha taha ia mei tu’a hangē ko e kau *international students* ‘e mei liunga ua e *fee* ia ‘a ia ko e tokoni fakalukufua ia ‘oku fai ko e ‘uhinga ko ‘etau Mēmipa pea ko e ‘uhinga ke holo ai e totongi ako ‘etau fānau ‘i *USP*. Mālō.

Tokanga lahi Tongatapu 7 ki he hiki lahi Patiseti Potungāue Pa’anga

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ke u hanga ‘e au ‘o fehu’ia ‘enau ‘enau fakakaukau mo ‘enau koe’uhí ko u fehu’ia pē au e ‘ikai ke ‘omai ke ‘ilo ‘e he Fale ni tau toki ‘ohovale hake pē he ‘omai ko e anga ia ‘enau vahe he ‘oku ‘i ai e me’a heni ‘oku fakatu’utāmaki heni Sea. Pea te u fakatokanga pē. Ko e ko e fatongia *function* ‘a e *ministry* ko eni ko e *Ministry* ...

<005>

Taimi: 1200 – 1205

Paula Piveni Piukala: ... of *Finance*. Ko ‘enau *function* ‘oku ‘ikai ke nau fakahangatonu nautolu ki he kakaí, nautolu ia *oversight, monitor* ‘a e ngaahi *ministry*, kole mai pa’anga, ‘alu atu. Ka ko e hiki e fu’u patiseti ko eni ‘o talamai ko e patiseti *general fund*.

Sea, fakatu’utāmaki tatau pe eni mo e hiki *Y Charity* koā ia he patiseti ‘a e Palēmiá. Ko ‘ena *function* ‘oku ‘ikai, ‘oku ‘ikai ke *vertical*, ‘oku ‘ikai ke na *direct* ‘ena *function* ki he kakaí. ‘Okú na *play e horizontal function across* he ngaahi *ministry*. Ka ko u hoha’a he hikihiki ‘e Sea ‘a e Potungāue Pa’angá ‘o ui, hangē ia ha fo’i sieke, ‘osi ‘etau fakamā’opo’opo ‘enau palani pea toe tohi’i atu e fo’i sieke *open* ia

‘Eiki Palēmia: Tuku pe ke u ‘eke fehu’i ange ki he Fakafofongá, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ke loto koe ke mau tokoni ki he ngaahi kautaha *charitable* pe ko e kautaha ko eni hangē ko ia na’á ke tokanga’i homou vāhengá pe ko e *OTA* pe ko e kau kuí.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakalave ki ai he ko e me’a ia ko ē na’á ku kole aí ke ‘ave e *charity* ki he malumalu e ‘Ofisi Palasí ki he *Charity* ‘a e Ta’ahine Kuiní, *independent*, kai ke *unbiased*

‘Eiki Palēmia: Na’a tau ‘osi feme’a’aki pe heni ka kapau ‘okú ke loto pe ke tau toe

Paula Piveni Piukala: Ka ko hono ‘omai ko ē ‘o nofo he sino fakapolitikalé Sea

‘Eiki Palēmia: Kapau ke toe loto ke tau toe me’a pehē

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, ko u kole atu ke ma’uma’uluta ho’omou feme’a’akí

‘Eiki Palēmia: Ko ‘etau hoko atu pe he ko ‘ene tuku hifō pe ‘a‘ana e tokoni ko ē ki he *charitable organisation* pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakama’ala’ala atú. Pe ‘e tuku ā e tokoni’i ia ‘a e ngaahi kautaha ko iá. He ‘ikai ke tuku ia pea kuo ‘osi tali ‘a e fo’i vouti ia ko iá.

Paula Piveni Piukala: ‘Ai ka u tali atu ‘e au e fehu’i ia ko ia Sea. Ko e pau ko ē ha silini pehē, ‘ave ki ha sino pe ko ha *institutions* ‘oku *independent*. Kupu 17 e Konisitūtoné Sea ‘oku pehē ai, *Government* ‘ai e Kupu 17 e Konisitūtoné ki hē, ke fai ‘e he Tu’í ‘ene pulé ‘o ta’efilifilimānako.

Ko ‘eku poini Sea, ko hono fakalea ko e ko ē ‘e he kau fakamaaú koe’uhi ko e malumalu ‘o e Tu’í ‘oku vahevahe ai e mafai ‘o e Pule’angá ‘oku *apply* e Kupu ko eni ki he Pule’angá ke ‘oua ‘e filifilimānako. Mahu’inga ‘aupito pe *charity* ia mo e tufa mo e me’á kae ‘ave ki ha sino ‘oku *independent* fakapolitikale. ‘Oku ou hanga ‘o fakatokanga’i Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ai pe kau ki’i ‘eke angé ki he Fakafofongá, ‘oku sai foki ‘ene fa’a lili pehē mahalo ‘oku, ko fē ha toe ‘ulu ha potungāue heni ‘oku ta’e’iai ha Minisitā ai.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘Ofisi Palasi ko e motu’á ni ‘okú ne tokanga’i ‘oku ‘i ai pe ‘enau Sekelitali ‘a ‘Ene ‘Afió pea mo e *Lord Privy Seal* ka ko e *approve* mo e ‘ū me’a pehē ‘oku ha’u he taimi ‘oku fiema’u ai ha Minisitā ‘omai ki he motu’á ni.

Paula Piveni Piukala: Na’á ku lava atu Sea ki he

‘Eiki Palēmia: ‘Oku tuku kehe pe ‘a e Fale Aleá hangē ko ē ko e Seá ‘oku ‘i ai. Ko e *Ombudman* mo e ngaahi potungāue pehē ko e katoa e ngaahi sēvesi ‘a e Pule’angá ‘oku fai’aki ‘a e sivisivi’i pe ko e hā e lelei taha pe ko e hā e *conditions* ‘e ‘ai’aki. Kapau ko ho ‘uhingá ‘okú ke ta’efiemālie ki he tu’unga ‘o e Alongá tau fai ha me’a ki ai. Ka ‘oku ‘ave pe tokoni ki he Alongá he ‘oku ‘i ai pea mo e ngaahi kautaha kehe, tau tufotufa pe ki ai, tokoni ai kia nautolu.

Paula Piveni Piukala: Ko e faka’amu foki ia ‘e Sea meí he Falé ni ke tafe lelei. Kapau ‘oku tau tokangaekina mo e Alongá *institutionalise* e fo’i founga ko iá, ‘oua ‘e tuku ki he *discretions* pe ko e ongo pe ia ‘a e Palēmia ‘o e ‘ahó pe ko ‘etau fatu ha fa’ahinga *institution* ‘o ‘ave ki ai.

‘Eiki Palēmia: Sea, ko ‘eku

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhingá ke *allocate*

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pe ‘aku ia kimu’a ka tau foki ā ki he’etau ‘aseniá. ‘Oku ‘i ai e *criteria* ‘oku pau ke nau ‘omai ‘e Fakafofonga, mahalo ‘oku te’eki e tohi kole ange pe ko ha me’a. Tatau pe pea mo ho’omou lipooti ko ena ke maau ho’omou 50000 meí he ta’u ‘e tahá kae toki ‘oatu ho’omou 50000 fo’ou. ‘Oku ‘ikai ke pehē ‘oku ‘ave noa’ia pe ‘oku ‘i ai ha *bias* mo ha me’a. Ka ko u kole atu pe Sea ko e fakatonutonu ke tau foki mai ā. Na’e ‘uhinga pe ‘a e fakatonutonu ia ‘anenaí ‘i he ngaahi fakamatala ‘okú ne tataki hala’i ‘etau Falé, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahu’inga pe ke tau, ‘oku ou ‘omai foki ‘e au e ‘isiu ko eni he ko e fiema’u fakakonisitūtone, fiema’u fakalao ke tau muimui ai. Ko ‘eku ‘uhinga ko ē

‘a’akú Sea, ko e fu’u *general funding* ko ení pe ko e *general fund* ta’e’iai hano palaní. Kae tuku pe ki he *discretion* ‘a e Pule’angá ...

<006>

Taimi: 1205-1210

Paula Piveni Piukala: ... ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o faka’atā e fakatu’utāmaki lahi he fonuá ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ke u ki’i tokoni atu pe Fakafofonga, Sea. Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki, ko e ‘uhinga pe ki he pa’anga ko eni. Hangē pe ko e na’a ku fakamatala atu ‘anenai pea ko eni pe ‘oku ‘oatu ‘i he fakamole ko eni ‘oku ‘i ai e ngaahi pa’anga kehekehe ‘o e ngaahi tokoni kehekehe ‘oku fai ‘aki hono totongi.

Totongi e maama hala, totongi e ngaahi totongi ‘a e *subsidy* felave’i mo e ‘uhila, totongi e tute e ngaahi me’a ko e ko e ‘oku poloseki fakalalakaka ‘oku fai e felotoi ki ai mo e ngaahi fonua kehekehe. Pea ‘ave ai ‘o a’u ka na’u lave atu ki ai ‘anenai, ‘i ai mo e pa’anga ia ko e, ‘oku tuku ia koe’uhi ko e sivi’i e founga ‘a e tu’unga ngāue ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga.

‘Ave mo e pa’anga ki he ‘osi ‘i ai e alepau ‘a e felotoi ia ‘a Tonga mo e Pangike ‘a Māmani mo e Pangike ‘Esia. Ka hoko ha fakatamaki ‘e ‘omai e sēniti, pea ko e sēniti ko ia ‘oku ‘osi fai hono ‘osi tali ia he Poate e ongo kautaha pea ‘oku kau mo ia hono ‘omai ki loto heni mei ofi ia he 40 miliona.

‘A ia ‘oku lahi e ngaahi sēniti ia ai ko e ngaahi sēniti ‘oku fakapatonu. Na’e ngāue e Potungāue ia he ‘a e Potungāue ia he ta’ú ni ke ‘ave e ngaahi tokoni ia ko ‘e ‘oku ‘i he ngaahi Potungāue kehe ke nau hanga pe ‘enautolu ‘o tokanga’i. Kae tuku pe ngaahi me’a ‘oku nau vakai pe ki ai kei fakalukufua pe, kei tokoni fakalukufua ki he kakaí ke tuku ke mau sio’i. Ka ko e ‘i he hokohoko atu ‘oku mau kei fai ai pe ‘a hono vakavakai’i ‘a e founga ko ia koe’uhi ‘oku fai ai e fengāue’aki ia mo e kakaí.

Ko e ki’i fakatonutonu pe ‘e taha ki he lau ko e hangē ko e lau, me’a mai Fakafofonga ko e Potungāue ko eni ‘oku fengāue’aki hangatonu ia mo e kakai he tafa’aki ‘i hono totongi atu ‘enau ngaahi vausia ‘oku ‘ave ki he ngaahi potu ki he ‘enau ngaahi ngāue taautaha pea fai mo hono vakai’i ‘a e founga ko ē hono fai e fakatau koloa pe ‘oku fakahoa mo fakatatau mo e ngāue ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga.

Pea ‘oku mea’i pe he ‘e Tongatapu 5 ko e fetu’utaki ko e mo e kakaí ia ko e me’a ia fai faka’aho ia he Potungāue ‘o a’u pe ki he motu’á ni. Pea ko e fatongia pe foki ia Sea, ‘a e ngāue fakasevāniti ki he fonua. Kuo pau pe ke tali e angi fulipē ‘oku fakahoko mai pea ko e fakahoko atu pe ia mo hono fakama’ala’ala ‘a e ngaahi pa’anga ko eni ‘oku ‘omai ko eni ‘o fakahoko’aki, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga,ko u pehē mu’a ke ke fe’unga he, haafe houa eni ho’o me’a pe mahu’inga ‘aupito kiate au Lulutai fakataha pea mo e maumau’i ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone, he anga ko ē ho’o me’a. Pea ‘oku ou hikihiki pe heni pea mo e ‘ū pa’anga na’e totonu ke ‘asi mai he polokalama mo e *sub program* ‘io ke ai ha taha ke hoko atu.

Paula Piveni Piukala: ‘Io Sea, mālō pe kapau pe ‘e toe ‘i ai ha ki’i faingamālie he ‘oku lahi pe me’a

Sea Komiti Kakato: ‘Io

Paula Piveni Piukala: He ko hono ‘uhinga ko e Minisitā Pa’anga pe ko u fie faka’eke’eke he ‘ū me’a ko eni ke fakamā’ala’ala mai. ‘Io ‘ene ma’ala’ala pe ‘ana Sea, kuo folau ‘etau vaka ‘atautolu.

Sea Komiti Kakato: Mālō lava atu, Tongatapu 4, hoko mai ‘a Tongatapu 10 e.

Tokanga Tongatapu 4 ki he palani Pule’anga ke fakafoki ki he ngaahi potungāue Pule’anga ke tokanga’i nau ngaahi me’a fakapa’anga kau ai tohi sieké

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, kae pehē ki he ‘Eiki Palēmia, ‘a Tama Pilinisi pea mo e Komiti Kakatō Sea, kae to’o e ki’i faingamālie ko eni ki’i toenga miniti ko eni ke ko e kole fakama’ala’ala eni Sea. Ko hono ‘uhingá ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Potungāue ‘etau Potungāue Pa’anga.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakalelei mo e palani ngāue ‘etau Potungāue Pa’anga Sea, ko u kole pe au ke fakama’ala’ala mai pea te u kamata atu ‘i he peesi 32 ‘o ‘enau palani ngāue ‘Eiki Sea. ‘Oku nau fakafou e ngaahi founa ko u tui pe Sea, pe ‘oku mahu’inga ke fakama’ala’ala mai kiate kitautolu. Ko e founa ko eni na’e ‘osi ngāue’aki ia he Pule’anga kimu’a pea fakalelei’i pea ko eni ‘oku toe fakafoki ki he founa motu’á. Pea te u lau atu pe Sea. Ko e tuku ki he ngaahi Potungāue ‘a e fatongia fakapa’anga, ‘a ia ‘oku toe fakafoki eni ki he ngaahi Potungāue kotokotoa pe.

Ko e Vouti eni ‘e 27 ‘a ia na’e pehē pe fakapotopoto ke tau fakakaukau ‘e fakafoki kātoa kia kinautolu ke nau fai ‘enautolu ia ‘a e tohi sieke pea mo e toe fai pe ‘enautolu ia e vahe ‘enau kau ngāue. Ka u lau atu pe ki’i kongá ko e ‘oku fekau’aki mo ia Sea, ‘a ia ‘oku pehē ko e, ko e foaki ko eni ‘o e mafai ki he ngaahi Potungāue ke nau kamata takitaha tokanga’i mo fakalelei pe ‘enau ngaahi me’a fakapa’anga ‘oku ne ohi ‘a e fakakaukau ‘o e taliui kakato ki he fatongiá. ‘A ia ‘oku nau toe hanga leva ‘enautolu ‘o tohi pe ‘enau ngaahi sieke pea mo teuteu’i mo e vahe ‘enau kau ngāué.

‘A ia ko e founa eni Sea, ko e na’e ngāue’aki ‘i mu’a ka ko eni te tau toe foki ki ai pea ko ‘eku ko ‘eku faka’amú ke fakama’ala’ala mai ‘o anga pehē ni ...

<007>

Taimi: 1210-1215

Mateni Tapueluelu: ... Tohi mai ‘etau palani ke fakasi’isi’i e fakamole ko eni ‘i he kau ngāue fakapule’angá pea ‘oku fakapotopoto ‘aupito ia. ‘A ia ko e fiema’u ko eni ‘a e fakafuofua ‘a e ngaahi fonua ‘oku tokoni mai kia tautolú ke ngata ‘a e fakamole ko ē ki he kau ngāue fakapule’angá ‘i he peseti pē ‘e 53 ‘o e *GDP*. ‘I he lolotonga ni ‘oku peseti ‘e 49.3 ‘a e fakamole ko iá ‘e ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku kei faingamālie hono takitaki ‘o e fakamole ‘i he tafa’aki ko iá Sea.

Ko e fehu’i pē Sea ko e fo’i fakafoki ko eni ki he ngaahi potungāué, ‘a ia ‘oku tau sio atu, ‘uluakí ngalingali ‘e toe uki ha kau *accounting* fo’ou ki he ngaahi potungāué ke nau fakahoko

‘a e ngāue ko eni ki hono fakafoki kinautolú. Tau pehē ha kau taukei, ‘oku mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e kau *accounting* ai ka ko hono foki ko ē ke nau fakahoko ‘a e vahé mo e ngaahi fakamole sieké ‘e Sea, pau pē ‘oku mahino ‘e ki’i kehe, ‘e ki’i fo’ou ē.

Pea ko e fehu’i ia Sea ‘a ia ‘oku kau ai ‘enau fakahū pa’anga, fakatau koloa. Ko e fokotu’utu’u fo’ou ko eni Sea ngalingali ‘e hiki ai ‘a e fakamole ko eni ‘oku tau faka’amu ke ki’i pukepuke pē ‘i he peseti ‘e 53 ki lalo Sea mo ha ngaahi ako fo’ou ‘e fakahoko kiate kinautolu. Ko hono ‘uhingá pē Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea fakamamafa’i mai ‘e he fakamatala ko eni ko ē ‘a e Potungāue Pa’angá ‘a e me’a ko e faitotonu. Pea ‘oku ou fu’u poupu ‘aupito ki ai Sea pea ko u manatu ki he kuohilí, ngāue pōpula atu e ki’i kalake, ko e pa’angá ai pē potungāué. Ngāue pōpula atu e ki’i kalake, ko e fiu kumi ai pē pa’angá he ngaahi potungāué.

Ko e fakafoki ko eni Sea ke nau tohi sieké ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga ‘a e motu’á ni Sea ke fakapapau’i pē ‘oku fakahoko lelei ‘a e fo’i ngāue ko iá pea fakamahino mai angé pe ‘oku ‘i ai ha’ane uesia Sea ‘i he’etau faka’amu ko eni ke pukepuke ‘a e fakamole ko eni ko ē ki he kau ngāue fakapule’angá ki ha peseti si’i, kae toengá ke ‘ave ia ki he ngaahi sevesí Sea. Pea ‘oku ou kole pē Sea mahino he ‘ikai ke fakahoko noa’ia ‘e he potungāué ia ha me’a pehē ta’epalani kae fakama’ala’ala mai mu’a ke tau fanongo ki ai Sea ‘a e fo’i teuteu kuo nau fai ki he ngāue ko eni ‘Eiki Sea, ka u toki hoko atu ai kātaki. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga.

Tali Pule’anga ki he palani ke fakafoki ki he founga motu’a tokanga’i ngaahi potungāue takitaha “ene me’a fakapa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá. Fakamālō foki ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ‘oku ne ‘omai ‘a e fehu’i mahu’inga ko eni. Fekau’aki mo e palani ‘a e potungāué ki he fakalakalaka ‘a e ngāue fakapa’angá ki he hono tauhi pea mo hono tokanga’i ‘o e pa’anga ‘a e Pule’angá, kae ‘uma’ā foki hono fai ‘a e fakahoko ‘o e taliui pea mo e ‘ata kitu’a hono tauhi ‘a e ...

Ko e konga foki ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga fekau’aki felāve’i ia mo e palani mo e fokotu’utu’u ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ‘i he Potungāue Pa’angá ke fakahoko e ngaahi ngāue fakapa’angá ‘i he ngaahi potungāué ‘o toe fakalahi ange ‘a e fatongia ‘oku nau lolotonga fakahoko he taimi ní. Ko e taimi ni foki ‘oku meimei kātōi pē ‘i Falepa’anga ‘a e fatongia ngāue fakapa’angá tautautefito ki he totongi ako pea mo hono, mo hono fakahoko ‘o e ngaahi sivi ‘o e ngaahi vausia ki he fakatau koloa mo e ngaahi ‘ū me’a pehē.

‘Io ‘oku ‘i ai ‘a e palani ‘o e potungāué mo e fokotu’utu’u ki he kaha’ú ke ‘ova, ‘ave ngaahi fatongia ko iá ki he ngaahi potungāué. ‘Oku te’eki ai ke fakahoko ka ko e anga ia ‘a e fokotu’utu’ú. Ko e konga pē, ‘oku ‘i ai pē konga ngaahi tafa’aki kehekehe kuo kamata ai hono fakahokó hangē ko hono fai hono sivi ‘a e ngaahi vausia ‘oku mau femahino’aki ai mo e ngaahi potungāué ke nau fakahoko. Pea mo, kae kei fakahoko pē ‘a hono totongi mei he Potungāue Pa’anga.

Ko e me’a ko ē ko ē ki he, pe ‘oku hiki ai ‘a e fakamole ki he potungāué koe’uhí ko e fiema’u ha kau tauhitohi, ‘oku ‘ikai ke mau palani ke pehē. ‘Oku mau palani ke fakaivia ‘a e kau tauhitohi pē ko ē ‘oku lolotonga ‘i he ‘ū potungāué. ‘Oku mau tui pē ko e poto ko ē mo e ‘ilo ‘oku nau lolotonga ma’u ‘enautolu he taimi ní, ka ‘oatu ‘a e fatongia ko eni ‘e toe fakalaka

ange 'enau fakahoko fatongia' pea nau ongo' i 'oku fakahoko 'a e ngaahi me'a na'a nau ako ki ai koe'uhí ke fakahiki hake 'a e tu'unga 'enau tauhi pa'angá mei he tu'unga lolotonga ki ha tu'unga 'oku lahi angé, 'uluakí ia.

Ko hono ua 'oku mau siofi fakalukufua 'a e nofo ko ē 'a e 'ū potungāue mo kinautolu 'oku mata'itohi he tauhitohi. ...

<001>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mahalo 'oku mea' i pē 'e Tongatapu 5, koe'uhí na'a 'oku lava ia 'o 'i ai ha kau ngāue ia 'oku tauhitohi ia ha feitu'u, pē 'oku nau fu'u tokolahi ka nau ki' i 'unu ki ha ngaahi potungāue kehe koe'uhí ke *mobilise* ē fo' i lea fakapālangi, 'ave kinautolu ki ai ke nau fakahoko 'a e fatongia faka-tauhi pa'anga. 'Oku mau tui 'aupito pē ke maau ange mo kakato mo lelei ange 'a e ngāue fakapa'anga 'i he Pule'angá, 'oku mau tui pē ke teu' i kinautolu heni.

'Oku 'i ai pē foki mo e ngaahi potungāue ia 'oku kei 'i ai honau ngaahi lakanga 'atā ia 'i he ngaahi ngāue faka-pa'anga, 'oku ou lave' i pē he 'oku ou sio hifo 'oku lahi 'a kinautolu 'o e kau ako kuo nau 'osi mai. Lava pē ke nau tohi ki ha ngaahi ngāue pehē, ka 'oku 'i loto pē ia 'i he 'etau Patiseti, pea 'e lava pē ke nau ngāue. Ka ko e siofaki ia ko ē ki he kaha'u, siofaki ki he kaha'u 'oku 'i ai pē palani, ke tukutuku-mālie pē 'a e founa ngāue, koe'uhí ki he, neongo 'oku fai 'a e sio ki he sieké, ka 'oku kau 'a e palani ia ke mau, ke 'alu ha taimi 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki 'a e sieke, hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga Nōpele Ha'apai, 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai, ke fai pē 'o 'alu fakahagatonu faka-Pangikē pē ko e, 'a e totongi mo e ngaahi me'a pehē, 'a eni 'oku lolotonga fakahoko he vāhengá.

'Oku kau he me'a te mau tukutuku-mālie ki he ngaahi potungāue 'oku fekau'aki mo e vahe, mahalo 'e ki' i tuai ange hono tuku 'a e vahé ke nau fai kae fakahoko pē ia mei Falepa'anga. Ko hono 'uhingá he 'oku, neongo pē foki 'a e me'a kotoa Sea, ko e uike 'e 2 kotoa pē, te u fakapapau' i 'oku vahe 'a e kau ngāue faka-Pule'angá. He ka 'ikai ke hoko ha palopalema ia ha potungāue, ka 'oku ki' i tuai 'a e vahe ka 'oku mou mea' i pē pea 'oku lave' i pē 'e he motu' a ni, 'e hoko ai ha ta'efiemālie.

Ka 'oku palani pehē pē 'a e anga 'o e fokotu'utu' u ki he kaha'u, ka ko hono mo' oní ko e feinga ke fakalahi ange 'a e taukei mo e 'ilo ki he ngāue faka-pa'angá, ko e lahi ange mo e ngaahi fatongia 'oku fakahoko he ngaahi Pule, *CEO* he ngaahi potungāue ko hono tokanga' i 'a e ngaahi koloa 'a e potungāue kae 'uma'a 'a e ngaahi ngāue faka-pa'anga ka 'oku fakahoko pē 'i he tu'unga te mau ongo' i 'oku mau fitemālie ke sio ki ai 'i he kaha'u ki he ngaahi me'a 'oku ne hanga 'o pukepuke, 'a e ngāue fakapa'anga ke 'oua 'e 'osi ange hono tukuange kitu' a kuo holofa 'a e *system* ngāue faka-pa'anga 'a e Pule'anga. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku kau fakahaa' i fekaukau'aki kau taki he sīpinga faka-tauhitohi faka-vaha'apule'anga (IPSAS)

Māteni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala ko e me'a ia na'a ku tokanga au ki ai 'Eiki Sea, ko e fo' i liliu ko ia ke mahino pē 'oku tau falala he 'oku

‘i ai ‘a e tokanga ‘a e motu’ a ni ia ki he ‘etau kau ngāue faka-Pule’angá, na’a ‘i ai ha fu’u liliu fakafokifā pea tu’u ai ‘a e vahé pē tōmui ‘a e ngaahi vahe, tautautefito ki he me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘e hoko atu ‘a e ngaahi liliu ke ‘alu faka-‘elekutulōnika, ‘a e ngaahi fengāue’aki ko eni ‘o tuku ‘a e sieke, ‘a ia ko e ako lahi ia ‘e fakahoko ki he ngaahi potungāue.

Pea ko e faka’amú ia Sea ke fakapapau’i pē he ‘ikai ke ‘ohovale pē kuo toloi ha vahe ha potungāue ko hono ‘uhingá pē ko e ‘ikai ke maau’usia ‘e he kau ngāue ‘a e potungāue ko ia, ha taukei totonu ke fakahoko’aki ‘a e fatongia Sea.

Ka u hoko atu ai pē ‘i he peesi tatau pē peesi 32, palakalafi hono 4, Sea. Ko e me’a eni na’e lipooti mai ‘e he ‘atita ‘Eiki Sea, ‘oku pehē, ko e teuteu’i ko eni ‘o e fakamatala pa’anga ‘oku lolotonga fou ‘a e Pule’angá ‘i he halafononga ki hono lekooti kakato ‘o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo’ua ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he sīpinga faka-tauhitohi faka-vaha’apule’anga, ‘o e fakamatala pa’anga faka-Pule’angá pē ko e *IPSAS, International Public Sector Accounting Standard* ‘e Sea, pea na’e me’a mai ‘etau ‘atita ko ‘ene tokangá ki he ngaahi founa pehē ni, ke fakamatala’i mai ai ‘a e ngaahi fekaukau’aki ‘a e kau taki, na’e tu’u mai ai ‘a e fakamatala ‘atita. Pea ko ‘eku kole pē ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā pē ‘oku kau eni ai, ‘i he ngaahi fakalelei ko eni, ko hono *declare* ‘a e ni’ihi, ‘oku fekau’aki mo e kau taki, kae fakapapau’i pē ko e *disclosure of interested persons*. Ko hono ‘uhingá pē ko e ngāue ke mahino ‘oku ‘ata’atā ‘aupito, mei hono faka-fāmilī’i, faka-maheni’i, pē faka-kengi hūfanga ‘i he fakatapu Sea pea ‘oku ou kolé pē ‘oku kau ia ai Sea, ka u toki, ko e ongo me’a lalahi ena na’a ku tokanga ki ai ‘i he fakalelei ko eni ‘oku fakahoko ‘e he ‘etau Potungāue Pa’anga Sea, mālō.

Kamata nga’unu Pule’anga ke ngaue’aki founa ke fakalelei’i ngaahi me’a fiema’u ki he’ene Fakamatala Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, fakamālō atu pē Sea ‘i he faingamālie, fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘i he ‘omai ‘a e fehu’i ko eni. Ko e tali pē ki ai, ‘io ‘oku kau ia ‘i he konga fakalelei’i e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá hangē pē ko ia na’e tokanga mai ki ai ‘a e ‘atita. Fiema’u pē foki ia ‘a e tu’unga faka-tauhitohi ko eni ‘a e faka-vaha’apule’anga ke fakahoko pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fakatātā ia ‘a e anga hono fakahoko pea ko e tali pē ki ai, ‘io, ‘oku mau kamata. Te mau kamata hono fakahoko, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi me’a ke mau kamata ‘aki pea toki siofaki ai pē ki he kaha’u ki he ngaahi me’a ‘e hokohoko atu ai, koe’uhi pē ko e ngaahi fakamatala ‘oku fiema’u ko eni Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki, fakamolemole pē Fakafofonga Tongatapu 4 koe’uhi ko ‘etau taimi ē, ‘oku ‘i ai pē ‘etau tu’utu’uni hotau Fale ni, kou fakamālō atu kiate kimoutolu ho’omou kei me’a ‘i Fale ni. Pea te tau liliu ‘o Fale Alea ē, liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 2.

Toloi ‘a e Fale ki he 2 efiafi

<002>

Taimi: 1420-1425

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki Ha'apai 13, 12.

Kole Ha'apai 12 ki ha tokoni koe'uhi ke 'ave'aki ongo misini 'uhila mate 'i Ha'apai

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e ki'i fakamālō atu pe koe'uhī ko e tali he Feitu'u e fakatangi 'oku fakahoko. 'Oku 'i ai e ki'i fakatamaki 'oku tō 'i Ha'apai Sea pea ko e ongo misini 'uhila 'a Ha'afeva pea mo Hā'ano 'oku mate 'aneafi. Pea ko e kole ia ki he Hou'eiki Pule'anga mou 'ofa mai kau Minisitā ha taha 'oku 'i ai ha'ane ki'i *fund* ke 'ave'aki 'a e misini 'uhila fo'ou 'oku tuku he *MEIDECC* 'e ua ke fakahoko'aki he kāinga 'oku nau nofo fakapo'uli 'Eiki Sea. Ko e ki'i kole pe ia 'oku fakahoko atu mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki Minisitā kapau te tau tali ki he 'Eiki Palēmia pea toloi atu e 'asenita ko ia.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tuku atu pe ki he Sea e Komiti Kakato ke ne toki fakafuofua'i mai 'etau toenga taimi Hou'eiki. Ka 'oku 'i ai pe 'amanaki te tau hoko atu 'i he hili 'etau mālōlō he 4:00. Tau liliu 'o Komiti Kakato. **Feme'a'aki he 2pm 'i he Komiti Kakato**

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou'eiki 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga 'a e Kakai, kakai 'o e fonua 'oku nau me'a 'i Tongatapu ni tokolahi 'aupito 'aupito 'aupito ko e Uike Konifelenisi 'a e Siasi Uēsiliaana Tau'atāina 'o Tonga kae 'uma'ā 'etau kau ngāue. 'Oku ou fakamālō atu ho'omou kei me'a mai he opé. Fakamālō atu kia moutolu kau Mēmipa ho'omou me'a mai he Fale ni. Kapau na'a mou fakatokanga'i 'aneuhu na u 'oange 'aneuhu miniti 'e 10. 'I ai e malanga ia na'e a'u ia 'o haafe houa pea 'oku ou mahu'inga pe na'e 'i ai ongo 'isiu 'e ua 'oku ne fa'a toutou 'ohake he malanga fakalukufua Hou'eiki ke fakapapau'i e 'ū fika hangē ko ia 'oku 'ohake he. Kau Fakafofonga 'oku ou fie fakamanatu pe au kia moutolu he 'ikai te tau nofo tautolu 'i ha fo'i faka'uhinga mo ho'o fiema'u kapau 'oku tali mai he Pule'anga hoko atu mu'a....

<003>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato : ... he koe'uhi 'e 'ikai ke tau kei lava 'etautolu 'o tānaki ho'o fiema'ú ke fakahoa 'a e me'a ko ia 'oku ke fiema'u 'i loto he 'Esitimetí. Ka ko e tali pē 'a e Pule'angá kuo tau fe'unga he ko e pepa ko ení ko e pepa 'a e Pule'angá. 'Io 'oku mou hoko kimoutolu ko e kau fakaanga ki hono tokangaekina mo fakapotopoto 'a e tukuhau 'o e fonua pea mo e ngaahi tukuhau tānaki mai. Ka ko u kole atu Hou'eiki tau foki pē mu'a ki he miniti 'e 10. Talitali lelei 'a 'Eua 11 me'a mai ko 'etau ngāue kuo pau ke pehē. Ka ko u kole atu pē ke tau hoko atu ko e fefakamolemole'aki ko 'etau ngāue kuo 'osi mahino pē. Tuku atu kia kimoutolu Hou'eiki ke mou hoko atu 'a e feme'a'aki. Tongatapu 4 me'a mai.

Fehu'ia Tongatapu 4 pe 'oku toe hiki vāhenga peseti 5 kau ngāue fakapule'anga 'i he ta'u fakapa'anga hoko

Māteni Tapueluelu : Sea tapu mo e Feitu'ú na pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Sea kae faka'osi atu e malanga 'a e motu'a ni ko 'eku ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē foki 'Eiki Sea. 'Oku ou tokangaekina 'a 'aupito 'etau kau ngāue fakapule'anga pea mo e tūkunga ko ia 'oku 'i ai 'a e hikihiki koloa. Mo e ngaahi kavenga hangē ko ia 'oku ke me'a mai ai 'Eiki Sea 'o e koloa pea mo e siasi. Pea 'oku ou fakamālō'ia pē au e Pule'anga 'i hono tuku mai 'a e ki'i hiki pē ko e fakalelei vāhenga ko eni peseti 'e 5 kau ngāue fakapule'anga. Pea ko 'eku kole fakama'ala'ala 'oku pehé ni.

'Eiki Sea hā foki he'etau fakamatala patiseti he peesi 131 na'e 'osi a'u 'a e hikihiki ia 'a e koloa 'o peseti 'e 14.1 *September* 'o e 2022. Kuo meimei foki 'a natula ia he hiki e koloá ko 'ene hiki pē 'a'ana 'o tu'uma'u ai. 'Oku pehē 'i he fakamatala he taimi ni 'oku holo hifo 'o peseti 'e 3. Ko 'eku 'uhinga 'oku 'osi a'u ki ai Sea. Ko e hikihiki ko eni ko e feinga 'a e Pule'anga ke tulituli ke fakafenāpasi 'a e ngaahi fu'u hiki pehé ni 'a e totongi koloa 'a ia 'oku tau ongo'i kotokotoa pē 'Eiki Sea. Pē 'oku tonu 'eku manatu pea ko 'eku fehu'i pē ki he Pule'anga.

Ko e fakafuofua ki he 2022 na'e 'i ai ki'i fakalelei vāhenga peseti 'e 2. Pea hoko mai 'a e ta'u kuo 'osí na'e peseti 'e 3, pea ko e ta'u ni eni peseti 'e 5. 'A ia ko e 10 ia ka na'e a'u foki 'o 14 'a e mamafa ko ia 'a e koloa mo hono hikihiki. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ke tokoni mai e Pule'angá ngalingali 'oku toe ha peseti 'e 4 ke fakakakato ma'a e kau ngāue fakapule'anga mo e ta'u fo'ou mo e hokohoko mai. 'E Sea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku. 'Oku mahu'inga 'oku 'ikai ko ha talanoa eni ia ki ha hiki vāhenga 'a Fale Alea. Ko e kau ngāue fakapule'anga eni 'oku fai atu ai e fakahoha'a Sea. Kakai 'oku nau si'i fai 'etau ngāue pea ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fehu'i pē 'aku Sea.

Mou me'a mai pē moutolu 'io pē 'e fai ha ngāue ki ai kae lelei ki he'etau fanongo Sea. Ko e ki'i me'a faka'osi pē 'oku ou tokanga au ki ai he vouti ko eni Sea. Ko 'etau kau ngāue fakapule'anga, 'oku hā pē ia 'i he faka-polokalama 'i he peesi 166 Sea. 'Oku 'i ai e pa'anga 'e 4.200000 (4 miliona 2 kilu) 'oku nau vahe'i ki he peseti 'e 5 ko eni. Ka ko e tu'u ko ia ki he kaha'u Sea na'e 'osi a'u ia 'o peseti 'e 14. 'Oku ou kole fakama'ala'ala pē ke tokoni mai e Pule'anga 'Eiki Sea. Mālō.

Fakahā Pule'anga kau fakalelei vāhenga he 'asenita Pule'anga he ta'u kotoa pē

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pē Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Tuku pē ke fai pē ha tali atu ki he fehu'i ko eni 'oku 'omai meia Tongatapu 4. Ko ia na'e, ko e ngaahi fakalelei vāhenga ko eni na'e fai mai ko eni fekau'aki mo e hikihiki 'o e COLA hono fakahoko mai he ngaahi ta'u mai na'e 'i he taumu'a tatau pē koe'uhi pē ko e siofaki ki he hikihiki e totongi 'o e koloa. Pea ko e ngāue ia ko ia 'oku fakahoko pē foki ia 'e he Pule'anga fakatatau ki he tu'utu'uni ngāue ki he ngaahi fo'i taimi ke vakai'i ma'u pē. 'Oku tānaki atu ki ai mo e ngaahi ngāue pē ko ē ki hono siofi 'a e ngaahi ngāue fakalūkufua 'a e Pule'anga. Ka ko e ngāue ko ia ki he kolomu e fakalelei vāhenga, 'oku 'i he 'asenita ngāue ma'u pē 'a e Pule'anga he'etau fononga he ta'u kotoa pē Sea. Mālō.

Māteni Tapueluelu : Sea ko u fakamālō atu 'i he tali 'oku 'omai ko u ongo'i fiemālie ai. Pea ko u fakamālō atu 'Eiki Sea 'i he ma'u faingamālie. Mālō.

Fehu'ia 1.4 miliona ki he maama hala he 'Esitimeti & fakaha Pule'anga ko e pa'anga ia ki he ngaahi maama hala kotoa he fonuá

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oku 'i ai e ki'i pa'anga ko u fakatokanga'i heni ko e 1.4 miliona ko e maama hala. Matamata mai 'oku 'i ai ha maama hala 'i hotau fonua ni.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko ia Sea. Mālō 'aupito. 'Oku 'i ai pē foki, ko 'etau ngaahi maama hala foki 'oku 'i he malumu ia 'i he Potungāue Pa'anga 'a e Pule'anga pea mo hono totongi hono ngaahi mo ...

<004>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... e ngaahi mo'ua ki ai pea ko e 'uhinga ia e pa'anga ko eni ko hono fakalelei'i e ngaahi maama hala kae 'uma'ā foki hono totongi 'o e ngaahi mo'ua. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'O 'oku 'ikai ko ha *traffic lights*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai ko e 'uhinga pē eni ki he ngaahi maama 'o e ngaahi hala kotoa pē 'o Tonga ni kau ai mo e 'otu motu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 10 pea hoko mai leva 'a Tongatapu 5.

Hoha'a Tongatapu 10 ki he hiki lahi 'esitimeti lolotonga he ngaahi me'angāue fo'ou Potungāue Pa'anga fakahoa ki he kuohili

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato fakamālō atu he he faingamālie. Ko e kole pē ki he 'Eiki Minisitā ke laumālie lelei pē 'o toki, 'o ki'i nounouti hifo pē e ngaahi ngaahi me'a 'oku tokanga atu ki ai e motu'a ni pea kapau 'e toki toki faka'angataha pē ā hano hano tali mai.

Sea 'oku mahu'inga pē kiate au ke u, ke u lave na'e 'i ai e 'a e me'a na'e lave ki ai 'a Tongatapu 7 'anenai pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he motu'a ni 'a e 'a 'etau talanoa ko ē ki he ki he hisitōliaá pea mo e pea mo e tu'u ko ē 'a e ngaahi mata'ifika pē ko e *trend* 'i he lea fakapapālangi ke tokoni ki he 'etau ngaahi faitu'utu'uni. Pea ko u tui lahi foki hangē ko e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki he Patiseti ko eni 'a e Potungāue Pa'anga. Ko u tui 'oku nau tokoni lahi 'aupito 'a e *GFS* ki he 'enau ngaahi fakafuofua pē ko e *prediction*.

Na'e lave foki 'a e motu'a ni Sea kimu'a he 'etau malanga ko ia he 'i he patiseti fekau'aki pea mo e, pea mo e patiseti ko eni pa'anga 'e 899.2 miliona. Fakapa'anga 452.3 fakalotofonua 'a ia ko e pēseti ia 'e 50.3. Pea 446 'a ia ko e pēseti ia 'e 49.7 pea mei tu'apule'anga. Hangē pē ko e ngaahi me'a na'e he'aki kimu'a atu 'a e patiseti ko eni ko ē 'e tolu ko eni 'a e fakahoko fatongia e Pule'anga 'o e 'aho. Ko e ko 'enau *prediction* pē ko e fakafuofua 'i he 22/23 ko e 764 pea *actual* ko e 623 'a ia na'e kehekehe 'aki e 140 miliona. Ko e patiseti ko eni na'a nau

predict mai e 784 ko e *revise* ko e 703 ‘a ia ‘oku kehekehe ‘aki ‘a e 80 miliona. Pea ko e patiseti ko eni ‘oku nau hiki ‘aki ‘a e pa’anga ‘e 115 miliona. Mo’oni ‘aupito pē ‘a e ‘a e tu’u ia e ngaahi mata’ifika ko e fakafuofua pē.

Sea ko e ko e ko e ta’u fakapa’anga 2016/2017 ko ‘enau ‘esitimetri na’e fe’unga mo e 285.6 miliona. Ko e *actual* na’e fe’unga mo e 285.7 miliona kehekehe ‘aki pē e .1 miliona ‘Eiki Sea. Ko e *issue* ia ‘oku fie lave ki ai e motu’a ni. Na’e me’a mai ‘a Tongatapu 7 fekau’aki pea mo e pea mo e anga ‘a e feliuliuaki e mata’ifika pē ko e *trend* ‘i he Patiseti ko eni ‘a e potungāue ko eni. Kiate au ‘oku ‘oku mahu’inga ‘aupito ia he ‘oku hangē ko e me’a ko ē na’e lave ki ai ‘a e motu’a ni kimu’a atu he ‘oku ‘i ai pē tui ‘a e motu’a ni fakamolemole pē Hou’eiki Pule’anga kapau ‘oku hala ‘a e ‘a e faka, fakafōtunga lea ko u faí. ‘A e ‘a e fe’unuaki holo ‘a e ngaahi mata’ifiká hangē ko ‘etau talanoa ko eni ki he 7 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga 22/23 na’e fakahū ia ko e ‘inasi pē ko e *equity*. Pea fakahū leva e ‘a e 2 miliona ia ko e *grant and transfer* ‘a ia ko e ngaahi fakakaukau pehē Sea ‘oku ‘oku faka’amu ke tataki ki ai ‘etau fakakaukau mo ‘etau tokangá.

Ko e peesi 158 e ‘esitimetri *sub* polokalama hono fā fika 20 ‘oku fakahoko mai ai ‘oku ‘i ai e ngaahi me’angāue ‘oku fo’ou fe’unga mo e \$114100. Komipiuta fo’ou fe’unga mo e \$133000 pea ‘oku ‘i ai pea mo e *furniture and fillings* ko e 86200. Sea ko e ta’u kuo ‘osi ko e me’angāue fo’ou ‘a e va’a ko eni e potungāue ko eni na’e fe’unga pē ia mo e 18000. ‘A eni ‘oku hiki ‘aki ia ‘a e \$...

<005>

Taimi: 1435 – 1440

Kapelieli Lanumata: ... 96,100. Ko e ta’u fakapa’anga 2022/2023 na’e tatau pe 18000 pe. Ko eni ‘oku ‘alu hake ia ‘o 114,000. Kae sai pe ke toki hangē pe ko ‘eku lave ‘anenaí ke toki nounouti hifo pe ‘e he ‘Eiki Minisitā kae toki me’a mai ki ai.

Ko e komipiuta fo’ou, ko e ta’u fakapa’anga 22/23 na’e fe’unga ia mo e \$50000. Ko e ta’u fakapa’anga lolotonga 27,000. Sea ko e ta’u fakapa’anga ko eni pa’anga ia ‘e 160000. Ko e fehu’í, ‘oku fakatau komipiuta pe ‘a e ngaahi potungāue ia he ta’u ki he ta’u? Mahino pe kiate au pe ko e *laptop* pe ko e *desktop* ka ko e ‘isiu ia ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni he’ene fu’u ‘unu pehē lahi ‘a e mata’ifiká ke toki tokoni mai pe ‘a e ‘Eiki Minisitā ai ‘amui ange kapau ‘e laumālie lelei ki ai.

Hangē ko ‘etau talanoa ko eni ki he *furniture and fittings* ‘oku hiki’aki e pa’anga ‘e 83,200 he ta’u fakapa’anga ko eni. Fakafehoanaki ki he ongo ta’u fakapa’anga ‘e 2 na’e toki ‘osí na’e 3000 pe ‘a e ‘esitimetri ki aí. Ko e hokó pe

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke toe ‘ai ange mu’a ke hulu mai ke tonu e *screen* he ‘oku

Kapelieli Lanumata: Ko e peesi 158 he ‘esitimetri

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō

Fokotu’u Tongatapu 10 kuo taimi ke fakamita kotoa maama hala koe’uhí ko e lahi mole lahi he totongi mo’ua ‘uhila

Kapelieli Lanumata: ‘Alu ki lalo ‘aupito, ko ia, fika 20 ia. *Sub* polokalama ‘a ena ‘i lalo taha he me’angāue fo’ou. ‘A ia ko ‘eku ki’i talatalanoa pe ‘aku Sea he fakafehoanaki he ta’u fakapa’anga lolotonga mo e ta’u fakapa’anga kimu’a atú, ‘a e mahu’inga ko ē ko e ke tau siofi ‘a e *trend* pe ko e nga’unu holo ‘a e ngaahi mata’ifiká. He ko e me’a ko ē ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku ‘i ‘olunga ma’u pe ‘enau *prediction* mo ‘enau palani ngāué ka ko e taimi ko ē ko e ‘oku ‘asi mai ai e *actual* pe ko e mata’ingāué hūfanga he fakatapú ‘oku ‘i lalo ma’u pe ia.

Sea ko e ki’i me’a ‘e taha ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni ko u tui ko e me’a ia na’e me’a mai’aki ia ‘e he Feitu’ú na. Mahino kiate au ‘e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’angá ‘anenai he peesi 153, ‘a e polokalama fika 4 na’e lave atu ki ai ‘a Ha’apai 12, ‘a e kehekehe ko eni e 56 milioná ‘oku ‘i loto ai ‘a e *fund* ki he *emergency* pea kau ai pea mo e totongi ‘etau mo’ua ko ē maama halá.

Sea ko e ‘isiu eni ia ‘oku mahuinga’ia ‘aupito e motu’á ni ia ai he ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’ú na ‘oku fa’a he’aki tu’o lahi ‘e he motu’á ni he Falé ni. He ko u lave’i hangē pe ko e na na’e toki fehu’i e he Fei’tu’ú na ki he ‘Eiki Minisitā e 1.4 milioná. ‘Oku ‘asi pe ia he he peesi 34 ‘enau palaní. ‘A ia ‘oku mahino kiate au ko e naunau pe ki he *maintenance*, pea ko u fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e tokangaekina e tafa’aki ko eni fu’u lahi ‘aupito pe maama hala ia ‘oku palopalema he lolotonga ni.

Ko e vāhenga e motu’á ni ‘osi maau hono savea ka ‘oku fakafuofua ki he fo’i maama hala ‘e 187 Sea ‘ikai pe ke toe ulo ia. Pea ‘oku lahi ‘aupito e palopalema he taimi ni he lolotonga ni ‘i he ‘ikai ko eni ke toe ulo e maamá, lahi ‘aupito e ‘unu e mata’ifika ‘o e kaiha’á mo e faihiá he lolotonga ni. Pea ko u fakamālō ki he fakatatau ki he fakamatala ko eni ‘a e palaní he 34 ‘a ia ‘oku toe hiki hake ‘a ‘enau patiseti ko eni ki he *maintenance* hono fakalelei’i e ngaahi maama halá.

Ko u tokanga atu au ki he me’a ko ē na’e me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisitā, peesi 153. Ko e 56 miliona foki ko iá ‘oku ‘i loto ai ‘a ‘etau totongi ‘uhilá. ‘Oku ‘osi mea’i pe ‘Eiki Minisitā pea mo e Feitu’ú na Sea. Ko ‘etau totongi ‘uhila na’a fa’a he’aki pe ‘e he motu’á ni kimu’a pea ko u tui fakapapau hangē ko ‘eku ngaahi lave ko ē kimu’a kuo taimi ke fakakaukaua ‘a e fouga hono totongi ‘etau maama halá Sea he ‘oku talanoa pe tautolu ‘i he ‘avalisi ko e 2 miliona he ta’u ki ‘olunga ‘a ‘etau pa’anga ‘oku fakamoleki ‘i he maama halá.

Sea ko e maama halá na’e ‘osi fakahoko atu ia ‘e he motu’á ni kimu’a. Pea meí he tu’unga fuká pe ki Tufumāhina ko e maama hala pe ‘oku ‘i ai hono mitá. Ko e toenga ‘a Tongá ni Ha’apai, ‘Eua, Vava’u. Oku totongi fakafuofua pe ko e me’a ‘oku tokanga ai e motu’á ni ke, kiate au ‘oku sai ange ke huka kotoa ...

<006>

Taimi: 1440-1445

Kapelieli Lanumata: ... fua ‘a e maama hala ki he mita pea fakapapau’i ko e mata’ifika ‘oku tau totongi ko e mata’ifika totonu ia. ‘Oku ‘i ai foki fatongia e fatongia ‘o e Potungāue ‘Uhila, ko ‘enau savea fakamāhina fakatatau ki he fengāue’aki ‘a e Potungāue pea mo e kau ngāue Falepa’anga ki he maama hala.

Sea, ko e tui ‘a e motu’á ni kole fakamolemole pe ki he Potungāue kapau ‘oku hala ‘eku ma’u ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku kei fakahoko e fatongia ko eni. Ka ‘oku kei lahi pe ‘a e ngaahi fo’i

maama hala ‘oku ulu houa ‘e 24 he ‘aho, *line lost*. Totongi ia ‘e hai Sea? Totongi ia he Feitu’u na tapu mo e motu’á ni pea mo e kakai totongi tukupau. ‘Oku ‘oatu ai e kole ki he ‘Eiki Minisitā ke ke kātaki laumālie lelei kae tokanga makehe ki he isiū ko eni he ‘oku fakamole ai ‘a e pa’anga tukupau ‘a e kakai ‘o e fonua.

Fehu’ia Tongatapu 10 founa hono vahevahe 5 miliona he Patiseti ke tau’i ‘aki faito’o konatapu

Ko e ki’i me’a pe ‘e taha ko u fie lave atu ki ai fekau’aki pea mo e peesi 167 e ‘Esitimeti. Mahino kiate au ‘oku ‘i ai e \$5 miliona ki hono tau’i ko ia e faito’o konatapu. Lave’i pe foki ‘e he motu’á ni ‘oku ‘i ai e 50 miliona ia ‘oku meimei vahe holo he ngaahi *institution* ‘oku ‘i ai ‘enau kaunga tonu fekau’aki pea mo e faito’o konatapu hangē ko e Potungāue Polisi, ko e Kasitomu. Ka ko e 50 miliona, ka ko e 5 miliona ko ena ‘oku ‘i he Fale Pa’anga ia, ki hono tau’i ko ē faito’o konatapu.

Sea, ‘oku ‘i ai e kulupu ‘oku ui ko e *ex-con*, ko e ni’ihi ko eni Sea, tapu ange mo kinautolu, ko u fakamālō lahi ‘aupito kinautolu nau ma’u e lotu lahi pea mo e laumālie ke nau tu’u mai ke fai ha ngāue fekau’aki pea mo e mahaki fakalilifu ko eni, ko e faito’o konatapu. ‘Oku tofanga ai ‘a e kakai e fonua pea ‘oku tokanga mai ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio, tātu’olahi. Ko e kole pe ki he ‘Eiki Minisitā, ko u ‘ilo ‘oku me’ai pe he Minisitā e kulupu ko eni, ke fai hano fakaivia kinautolu. ‘Osi fai e fengāue’aki ia ‘a e motu’á ni pea mo e Pule Fakavahe mo ‘emau kau ‘Ofisakolo. Pea mo e ni’ihi ko eni pea mei he Potungāue Polisi he *crime prevention* ke mau teuteu ha ngaahi polokalama *workshop* pea kau mai ki ai mo e ni’ihi ko eni. Ko e ni’ihi ko eni ko e kātōa ‘o e kau Mēmipa na’ a nau fekuki pea mo e faito’o konatapu pea ko e talanoa ia ‘a e ni’ihi ko eni ko e talanoa ‘a e a’usia.

Ko e kau ko e ni’ihi tokolahi ‘iate kinautolu tapu ange mo kinautolu fakatatau ki he’ enau ngaahi fakamatala mo ‘enau ngaahi vahevahe ‘oku ‘omai he ‘emau ngaahi fakatahá ko e na’ a nau ‘i he Pilīsone Hu’atolitolu he ta’u lahi, ko e ‘uhinga pe ko e faito’o konatapu. Pea ko u tui ‘oku mahu’inga ‘aupito ke ‘omai ‘a e ngaahi taukei mo e ngaahi a’usia ko eni ke tokoni ki he ‘etau fakahoko fatongia ‘i hono tau’i ko eni e faito’o konatapu. Ko ‘eku ki’i tokanga atu pe ‘aku ki he ‘Eiki Minisitā pe ko e 5 miliona ko eni pe ‘oku anga fēfē hono vahevahe. He ko nautolu ko e ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 10, fakamā’opo’opo mai ‘osi ‘etau miniti ‘e 10 ē.

Kapelieli Lanumata: Ko e 5 miliona ko eni ‘oku, pe ‘oku anga fēfē hono vahevahe? He ko ‘eku lave’i ko e, na’e ki’i fu’u fuolua mai ‘a e lele ‘a e ki’i kulupu ko eni pea ‘e pea ‘e lava pe ke u fakalea ko e kau pe ko e *NGO* pe ko e kau *volunteers* pe ia. ‘Ikai ke ‘ikai ha hano fakaivia kinautolu ko u tui ko e mahu’inga ‘oku nau fai ko e ma’u ngāue lahi ‘aupito, ‘a mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga, mālō Tongatapu 10

Kapelieli Lanumata: ‘Uhingá pe ko e taimi ko u tuku atu

Fakahā Pule’anga ‘atá ki ha taha ke tohi kole/fakahū ange poloseki/ngāue ke tau’i’aki faito’o konatapu

Eiki Palēmia: Sea, tuku mai pe ke u tali atu mu'a e *illicit drugs*, motu'a ni 'oku sea he *steering committee* ko ia. Hangē pe ko e ko e feme'a'aki na'e 'osi fai pe 'i Falé ni Sea, 'oku 'i ai e ngaahi Komiti 'e 3 'a e Fakatekinikale ia, 'a ia ko e *demand, supply* mo e *harm reduction*. 'A ia ko e 'uhinga ia, ke fakasi'isi'i e fiema'u, fakasi'isi'i hono 'omai 'o e faito'o konatapu, mo tau sio ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi maumau mo e ngaahi uestia 'oku hoko ko e 'uhinga ko e faito'o konatapu.

'A ia ko e founa Sea, 'oku 'omai leva ha ngaahi *proposals* pe ko e ngaahi kole *project* mo e me'a, 'omai ia ki he 'ū Komiti 'e 3 ko eni fai 'enau sio ai pea toki *recommend* hake leva ki he Komiti ia *Steering Committee*. 'A ia 'oku nau faitu'utu'uni leva ia ki he 5 miliona na'e me'a ki ai e Fakafongga. 'A ia 'oku *encourage* pe ha taha 'oku 'i ai ha'ane ngāue fekau'aki pea mo e faito'o konatapu ke nau sio ki heni. Tuku kehe 'a e ngaahi Patiseti ia 'a e Polisi, Sotia mo e me'a fai'aki honau fatongia ko e *law enforcement* ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Eiki Palēmia: ... mo e 'ū alāme'a pehē, ka ko eni 'oku faka'atā pē ki ha *broad range* 'o ha 'ū *project* 'e pehē 'e tokoni ki he'etau feinga ko eni ke fakasi'isi'i 'aki 'a e faito'o konatapu. Mālō Sea ko e tokoni pe ia kae tuku ki he Minisitā Pa'angá ki he ngaahi me'a kehé. Mālō.

Tali Pule'anga ki he hiki lahi 'i he Vouti Potungāue Pa'anga

Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā e Komiti Kakatō kae fai atu pē ha ki'i tali atu pē ki he ngaahi fehu'i ko eni 'oku 'omai mei a Tongatapu 10. 'Io ko e felāve'i mo e pa'anga ko eni 'a e potungāue 'i he potungāue he'ene ngaahi vouti. 'I he ta'u ni na'a mau fakamā'opo'opo mai pē 'a e ngaahi pa'anga ia na'e 'i he ngaahi vouti 'o e ngaahi tafa'aki kehé ki he, ke 'omai taha pē ki he'emaui tafa'aki ko eni 'oku ne fai hono, *corporate support* tokoni 'i 'o e potungāue. Koe'uhí ko nautolu 'oku nau fai hono tokangaekina katoa e ngaahi fakamole 'a e potungāue mo, pea na'e 'uhinga ia hono holoki e ngaahi fakamole tatau ia mei he ngaahi va'a kehé 'o e potungāue kae 'omai pe ia 'o tuku taha mai ke tokanga'i taha pē 'i he tafa'aki ko eni.

'Oku kau ai pē heni 'a e ngaahi ngāue ke fakalelei'i e ngaahi naunau ki he'emaui ngaahi 'ofisi ki tahi koe'uhí pē ko e ngaahi faifatongia ki he ngaahi 'ofisi 'o e ngaahi 'otu motú pea pehē pē foki mo e ngaahi ngāue. 'Oku 'i ai pē ngaahi ngāue foki na'e 'osi fakahoko pe ia 'i he lolotonga 'a e ta'u fakapa'angá ka ko e, na'e fakamā'opo'opo mai pē ki he tafa'aki ko eni ke ne fakahoko 'e ia e ngaahi fakamole ko iá. 'A ia 'oku holo leva 'a e fakamolé ia mei he ngaahi tafa'aki ko ē na'e fa'a ai, tuku ai ko ē patiseti ko iá. Ko e felāve'i mo e pa'anga 'a e hala 'a e hala 'a e maama halá. ...

Fehu'ia pe 'oku fakaivia kau Fakafongga honau fatongia ke tau'i faito'o konatapu honau vāhenga fakatatau ki he Tō Folofola Tu'i

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u ki'i fehu'i pē mu'a. Ki he tafa'aki ko eni ko ē he *drugs* ki he 'Eiki Minisitā ko e, na'e Tō Folofola mai foki 'Ene 'Afió kia tautolu katoa e kau Fakafongga, mou ō ki homou ngaahi vahengá 'o talanoa mo e kakaí ki ha ngāue ke fai. Ka ko

‘eku fehu’i ‘i he 5 miliona ko ení pe ‘oku ‘i ai ha fakakaukau hangē ko e Tō Folofola ko eni na’e fai ‘e he ‘Ene ‘Afió ke mau ō ki he ngaahi vāhengá. Pe ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ke, ko e pa’anga ko ení ‘oku ‘i ai ‘a e kongá ai te mau, te mou hanga ‘o ‘omaí ke mau ō mo ia ki he ngaahi vāhengá ke mau ngāue ki ai.

'Eiki Palēmia: *Ah* ‘ikai. Ko e hangē pē ko ē na’a ku fakahoko atu ‘anenaí, fai mai pē kole ‘ū *project* ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia, he ‘oku ou tui ‘oku ‘osi fakaivia pē he Fale Aleá ke mou takitaha lava atu he ‘a’ahi ko eni ho Fale Aleá ‘o fai ha talanoa ai. ‘Oleva ‘oku ke sio ‘oku ‘i ai ha *project* ai ‘oku me’a, toki tohi kole leva mei ai, ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ke ‘oatu ‘o tānaki atu ki he *constituency fund*. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. ‘Ikai ke u ‘uhinga au ia ke tānaki ki he *Constituency Fund*. Ko e ‘uhinga pē ki he tali ko eni kuo ‘osi ‘omaí pea ‘oku ou fakamālō ki ai kapau ‘e ‘i ai ha fanga ki’i *project* ‘e ‘oatu ki heni. He koe’uhí ko e ngaahi vāhengá ‘e kei foki pē ‘o ngāue pea mo e ngaahi kupu ko ē ‘oku fakamatala mai ko ē he 'Eiki Minisitā.

Sea ka u fehu’i mu’a e ki’i fo’i me’a ko ení ke u ki’i foki si’i pē ki he me’a ko eni na’e talanoa ki ai ‘a Tongatapu 4 ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā, ‘oua leva ke tali mai he Minisitā Pa’angá ‘a e ‘ū fehu’i ‘a e Fakafofongá Tongatapu 10.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko ia.

Sea Komiti Kakato: Pea ke toki hoko atu ē, fakamolemole.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea. Ko ‘eku tali atu pē koe’uhí ko e fehu’i ko ē ki he maama halá. ‘Io ko e ngāue, fai e fengāue’aki lahi ‘aupito mo e Poate ‘Uhila, Kautaha ‘Uhila ‘a Tongá ki he ngāue ko ení ki hono fakalelei’i e ngaahi maama halá mo hono ‘omaí e ngaahi nāunau ke fakahoko ‘aki. Pea ‘oku fakatokanga’i pē ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Tongatapu 10 koe’uhí ke mau vakai ki ai ‘i he ngaahi maama ko ē ‘oku mo’uí mo e ngaahi maama ‘oku maumáu. Pea ‘oku fakahoko pē ‘oku ‘i ai pē founa ngāue ‘oku mau ngāue’aki he taimi ni ka ‘oku fakatokanga’i pē me’a na’e me’a mai ki ai ke, ‘i he hokohoko atu ko eni e ngāue ki he maama halá. Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea kātaki ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 5 miliona ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofongá ‘a ia ‘oku ‘asi he peesi 167 ...

Kapelieli Lanumata: 58, peesi 158.

Sea Komiti Kakato: Peesi 158.

Kapelieli Lanumata: ‘Oku ou tokanga ki aí.

Sea Komiti Kakato: Ke ke toe lava ‘o fakaikiiki mai, tokoni ki he Fakafofongá ‘ene me’a ‘oku tokanga ki aí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 5 miliona eni, 5 miliona ko ē fekau’aki mo e pa’anga ki he

faito'o ta'efakalao na'e me'a atu ki ai 'a e Palēmiá.

Kapelieli Lanumata: Sea kātaki ko 'eku, mahino kiate au 'a e me'a mai ia 'a e Palēmiá fekau'aki mo e 5 milioná pea mo e founa ke ma'u mai ai. 'Oku ou tokanga atu au ki he peesi 158 'i he fu'u hiki ko eni 'i he me'angāue fo'ou mo e ngaahi komipiuta fo'ou pea mo e ngaahi naunau falé. Pe ko e hā e me'a 'a e makatu'unga 'oku fu'u hiki lahi pehē ai? 'Oku tau talanoa pē tautolu, hiki 'aki pē kilu 'i he komipiuta fo'ou pea 90000 'a e 'ofisi *equipment* fo'ou pea 80000 leva 'a e *furniture* pea mo e *fittings* pe ko e hā 'a e makatu'ungá he ko e ngaahi ta'u fakapa'anga 'e ua kimu'á na'e 'i he, ne mei 'i 'avalisi ...

<001>

Taimi: 1450-1455

Kapelieli Lanumata: ... tatau pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea kau toe ki'i fakamahino atu pē ki he tafa'aki ko ia. Ko e ngaahi 'Esitimeti ko ē ngaahi ta'u kimu'a na'e movete holo ia he ngaahi va'a, 'a e ngaahi 'Esitimeti ko eni, pea ko eni kuo mau fakatahataha'i mai pē ki he ta'u ni ki he tafa'aki ko eni, 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fakamole ia na'e fakahoko ia he ngaahi tuku'au mai he ngaahi ta'u kimu'a. Ka ko e, 'i he ta'u ni 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a ngāue fo'ou. 'Oku 'omai kātoa 'a e 'u va'a kātoa 'a e potungāue 'o fakataha'i kātoa mai pē 'o 'ikai ke toe 'i ai ha me'a he ngaahi tafa'aki kehe, 'i he ngaahi, ngaahi 'aitemi lalahi pehē, pea 'oku 'uhinga eni ia ke fakatau 'aki 'a e ngaahi naunau fo'ou pē ke tokoni ki he fakalakalaka ko eni 'a e ngāue tautautefito hono 'ave ki he ngaahi ngāue ki tahi, pea mo e ngaahi ngāue pē he ngaahi va'a mo e ngaahi fakafo'ou me'angāue pē Sea, mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea kole atu pē mu'a ke u tokoni ki he Fakafofonga he tokoni ki he feme'a'aki. Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e ngaahi *laptop* he taimi ni Sea, kuo a'u 'o \$7000 ki he *laptop* 'e taha, *laptop* lelei. Ko e ngaahi fo'i *toner* ko ē ki he ngaahi fu'u mīsini *photocopier* lalahi Sea, 'oku a'u mo ia 'o 4000 Sea. Sea ko e hiki hiki ko eni Sea 'a e totongi 'o e koloa tautefito ki he *electronic* Sea 'oku 'i ai 'ene uestia lahi 'i he Patiseti ko eni. Mālō Sea.

Kapelieli Lanumata: Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Ko e fakamālō atu ki he tali kuo 'omai mei he 'Eiki Minisitā, ko e faka'osi 'aupito pē Sea 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, na'e 'osi me'a mai pē 'e he Minisitā 'anenai fekau'aki pea mo e taukei ko ē 'oku 'i ai 'a e kau ngāue 'o e Falepa'anga, pea 'oku fakamo'oni ki ai 'a e motu'a ni ia. 'Oku malava lelei pē 'e he kau ngāue 'o e Falepa'anga, pea 'oku 'i ai 'a e ni'ihī tokolahi ai 'oku nau ma'u 'a e taukei fe'unga. He ko 'eku fakatokanga'i hifo ko ē 'a e 'Esitimeti ko eni, pea mo e 'Esitimeti he ngaahi ta'u kuo maliu atu Sea, 'oku fu'u lahi 'aupito 'a e pa'anga 'oku fakamole. Te u tala fakatātā pē hangē ko e peesi 162, ki he kau *consultant* pea mo e kau *professional technician*, 'oku fu'u lahi 'aupito 'a 'eku fakatokanga'i 'a e ngaahi fakamole kuo tau talanoa pē tautolu 'i he lau kilu ki he miliona 'i he meimei 'i he ngaahi va'a ko eni 'a e potungāue 'i he ta'u ki he ta'u ki he ta'u.

Ka 'oku ou tui ke fai ha sio ki ai 'a e 'Eiki Minisitā pea mo e potungāue he *way forward*, 'oku 'i ai pē ni'ihī he 'etau kau ngāue heni 'a Sione Faleafā mo Sivoki mo me'a ko e ki'i 'ave pē nautolu 'o ki'i fakalelei'i leka. 'Oku ou tui nau lava lelei pē 'a e fatongia ko eni, kae fakasi'isi'i 'a e fakamole he ta'u kotoa pē Sea, 'a e pa'anga lau kilu ki he miliona 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakai hono haea mai 'a e kau mataotao ko eni 'i he, hangē ko e me'a ko ē 'oku tokanga atu ki ai 'a e motu'a ni, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Tongatapu 5. 'Io Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea ki'i *follow on* atu pē ki'i fehu'i ko eni ki he Minisitā Pa'anga 'i he 'etau lolotonga 'i he *issue* ko ia. Ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a Tongatapu 10, 'i he potungāue ko eni Sea, na'e fe'unga mo e 195000 'a e 2022, *new computers*. Ko e ta'u fakapa'anga lolotonga na'e fe'unga mo e 185000. Ko e ta'u fakapa'anga 'a eni ko eni ko ē 'oku nau fokotu'u mai 141000. Ko 'eku fehu'i pē 'aku ia pē 'oku fetongitongi pē 'u *computer* ia he ta'u ki he ta'u ki he ta'u. He ko e me'a eni na'a ku 'uhinga ki ai Sea kapau 'e lava ke 'omai 'e he potungāue ke tokoni ki he Fale ni, 'a e fanga ki'i pōketi ko eni 'oku ou lau 'oku *compounded* mai 'i he ngaahi laine 'aitemi.

He ko e me'a eni 'oku ou mahalo ki ai Sea, 'oku nau fa'o 'a e silinī he fanga ki'i pōketi pehē pea toki *transfer* leva, 'a ē ko ē 'oku 'uhinga ai 'i fē, pea 'i he'ene pehē leva 'e hala leva 'etau fakakaukau. He ko e 'omai foki 'e he Konisitūtone ke tau toki fakakaukau'i 'o *base* he fakamatala 'oku 'omai. 'Oku ou fakatokanga'i Sea 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e fakamatala, hangē ko eni, ko e *new office equipment*, ki he potungāue pē ko eni Sea, na'e fe'unga mo e 1.095000 he 2022. *New office equipment* ia. \$1 miliona ko e 'omai mei he *donor*, pea 95000 leva ki he *recurrent*. Ta'u lolotonga na'e 140000, ta'u ko eni 120000. 'Oku ou hoha'a ki ai he ko e 'uhingá, he 'oku 'uhinga kia au ia taimi ko ē 'oku 'ai ai ko ē 'a e *catering*, ko e *catering* ia 200000 'a e ta'u 2022, 108000 ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Paula Piveni Piukala: ... pea 118000 'a e ta'u ni. Mahino ia kia au ko e me'a ia 'oku *consume* 'osi pe 'oku 'osi. Ko e tu'u ko ē 'a e *office equipment* tu'u ko ē 'a e *new computers* mo e 'ū pōketi ko ē ko ē 'oku fa'o he 'aitemi 20 mo e 'aitemi 14, tu'u ia ko ia 'oku ta'emahino leva ia Sea he ko e 'uhinga ia ko ē ko ē 'eku lave 'anenai ki he tu'u ko ē ngaahi fakamole lalahi 'oku hiki e me'a 'e ni'ihī holo e me'a 'e ni'ihī pea ko e pēteni ia, ka 'oku 'ikai ke totonu ke pehē, tonu ke 'i ai e *positive correlation* tonu ke 'i ai *negative correlation*. Ka 'oku 'ikai ke hanga 'e he pēteni ko eni 'o 'omai ha me'a 'oku 'uhinga lelei.

Sea Komiti Kakato: Sai ia Fakafofonga ē.

Paula Piveni Piukala: Ka ko 'eku fokotu'u Sea,

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ova he miniti 'e taha 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai.

Paula Piveni Piukala: Ka ko u fokotu'u Sea pe 'e lava nai 'e he Minisitā Pa'anga mo 'ene...

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga ‘osi mahino pe e fehu’i ‘a e Tongatapu 7 ē. Ke mou fakatokanga’i e ta’u kotoa pe ‘oku kilu, kilu pe ‘ū *computer* fo’ou ia, hā fua e fu’u ngāue ‘a e *computer* fo’ou pehē.

Tali Pule’anga fiema’u ke feau fiema’u fakakomipiuta Falepa’anga koe’uhi fu’u tokolahi pe kau ngāue

Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea pea ko u fakamālō atu ‘uhī ko e fehu’i. Ko e fakamanatu pe ko e potungāue ko eni ‘oku laka ia he toko 200 tupu Sea. ‘Oku ‘i ai pe ngaahi fiema’u faka-*computer* ‘oku fakahoko’aki ‘a e kau ngāue pea ‘oku fakafo’ou pe ‘a e ngaahi naunau *computer* he ngaahi ta’u ‘oku ‘ikai ke kakato ai ‘a e kau ngāue ia kei a’u pe mo fakafo’ou ngaahi naunau ‘a e ngaahi tafa’aki.

Ko hono ua ‘oku ...ko e potungāue foki ia ‘oku ne hanga ‘o *host* na’e ‘i ai ‘a e *Sun System* ‘a e *system* fakalukufua ‘a e Pule’angá. Pea ‘i hono tauhi ko ē ‘a e me’a ko ia fakataha pea mo e ngaahi me’angāue faka-*computer* ki he *server* ko hono fiema’u ke ‘oua ‘e maumau ‘a e ngaahi ngāue ko ia. ‘Oku ‘i ai ‘a e fiema’u ia ke fakafo’ou mo tauhi ‘a e ngaahi me’angāue ko ia he’ene kei malava. Pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku kei ...pea ‘oku ‘alu fakataha pe mo e taimi ‘e ni’ihi pea mo e ngaahi laiseni. Pea ko hono ‘uhinga ia ‘oku kei tauhi pe ‘i he fo’i fika ko ia ‘i he fakalelei ‘o e ngaahi me’angāue kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi naunau tokoni ko eni ko ē ki he tafa’aki ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u Tongatapu 7 ke tu’utu’uni Sea ki he Pule’anga ‘omai ngaahi fakamatala ki he fehikitaki holo pa’anga he ‘Esitimetri

Paula Piveni Piukala: Sea ko e faka’amu ia ‘a e motu’a ni ke nau hanga ‘o fakakakato mai ‘a e ngaahi fakamatala ko ia ke makatu’unga ai ‘etau faitu’utu’uni Sea. Ko e Kupu 10(2) ko ē na’a ku lau ‘anenai ka ‘i ai ha’anau *move* holo e pa’anga kuo pau ke nau hanga ‘o ‘omai he ‘Esitimetri ko eni. “Kuo pau ke ‘i ai ha kupu ‘i he ‘Esitimetri ‘oku lekooti ai ‘a e ngaahi fehikitaki.” Ko e fehikitaki ia ‘e tokoni ki he’etau faitu’utu’uni Sea kae lava ke mo’oni ‘etau me’a ko ē ko ē ‘oku fokotu’u he Patiseti.

‘Oku ou fakatokanga’i Sea. Sea te u hanga ‘o ‘oatu ai leva ‘a e ki’i fakakaukau ko eni he me’a ko eni. ‘Oku tau feinga tautolu ke tau *manage e expenses at the end of the food chain*. Kae ‘ikai ke tau feinga ke tau *manage* ‘a e palaní, he ko e fakakātoa Sea ko e lao ē me’a ko ē ‘oku Lao. Ko e *statement* mo e palani ‘oku ‘ikai ke hoko ia ko ha lao. Ko e pa’anga ē ‘oku fakalao ē pe ‘oku hū ki fē ka koe’uhī ko e ‘oange ko ē ko ē ke nau fehikitaki ‘ikai ke u toe tokanga au ki he me’a ‘oku nau fakakikihi ai Sea tokanga au ke ‘omai e *information*.

‘Oku ou ‘eku kole Sea ke fokotu’u atu ki he Feitu’u na ke ‘oange mu’a ha *direction* ki he potungāue ko eni ke nau ‘omai e ki’i konga pe ko eni ‘oku fiema’u he Kupu 2 ‘a e fehikitaki ‘a e lekooti ‘a e ngaahi fehikitaki, he tau lava ai ‘o tala ai pe ko hai ‘oku ngāue ko hai ‘oku ... ‘oku ou tui ko e fanga ki’i pōketi ko eni ‘oku ngāue’aki ia ko hono *mislead* ‘a e anga ‘etau faitu’utu’uni ki hono *allocate* e Patiseti Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea mai pe ki'i faingamālie ke u fehu'i ange eni. 'A ia ko e 'uluaki pe ko e.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eua 11 ko Tongatapu 5 pea toki hoko e Feitu'u na.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u tokanga atu ke ke *direct* mu'a 'a e Minisitā.

Sea Komiti Kakato: 'E Minisitā Pa'anga tokanga mai ange ki he ki'i fehu'i ko ē 'osi pe pea mou hokohoko ia 'Eua 11 ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko e kupu ko eni ko ē 'oku 'omai 'e he Tongatapu 7 Sea 'oku talanoa ia ki he fo'i ngāue 'oku fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 'e fakahoko lolotonga lele 'e lele he ta'u fakapa'anga pea ko e fakahā mai ko e 'omai he lao ke nau fakahā mai 'i he ngaahi fakamatala fakapa'anga ki he ta'u ko ia. 'A ia ko e taimi ko ē te mau fai ai 'a e Fakamatala Pa'anga Fakata'u pea mau fakakau mai 'a e ngaahi fakamatala 'e fekau'aki mo e feliliuaki 'a e Patiseti Sea.

<003>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. 'oku 'ikai ke u tui ko e 'uhinga ke mau fakamatala atu mautolu he taimi ni 'oku te'eki ai ke 'ave holo 'e mautolu 'a e pa'anga 'i he Patiseti. Ka ko e me'a pē 'e taha, 'oku 'ikai ke 'ai ha fanga ki'i poketi ia ha fanga ki'i kato ia tuku holo koe'uhi ko e 'ai ke 'ave takai holo. 'Oku fai'aki pē 'emau fakafuofua lelei taha, mo e fakafuofua ki he ngāue 'e fakahoko he ta'u. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea, ko e 'uhinga mai ko eni ki he ta'u fakapa'anga ko ē kuo 'osi 'a ia ko ē ko ē 'oku 'omai ko ē 2022/2023. Ko hono 'uhingá he 'oku ai hono 'uhinga. Ko e 'uhingá kuo tau 'osi tali 'etautolu 'a e patiseti ko eni 2023/2024 mo e 2022/2023 pea 'oku pehē mai leva ia. 'E ngofua leva ia ke nau fehikitaki he 'osi hono tali, ka kuo pau ke nau 'omai ha konga he 'esitimeti. Ko e *statement* ē Sea 'esitimeti ē. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia he 'esitimeti ke ne hanga 'o 'omai 'a e fo'i *clarity* kae lava ke tau faistu'utu'uni mo'oni 'i he anga hono vahevahe 'a e pa'anga 'a e fonua.

'Eiki Palēmia : Sea ka u ki'i 'eke pē 'e au. 'A ia te mau pehē atu mautolu, 10000 ē komipiuta ko ē pea 100000 ē he vouti vahé. 'A ia 'oku tonu ke mau pehē atu, 100000 ia ka te mau hanga pē 'emautolu 'o *trade fair* 'amui 'e 30000 ki hē 'E anga fēfē ia.

Paula Piveni Piukala : Ko e 'uhinga mai eni ia ki he me'a na'a nau 'osi fai 'Eiki Sea. 'Oku pehē mai kapau 'oku mou fehikitaki 'a eni ko ē ko ē 'oku 'asi ai he 'u *revised* ko eni. Kapau 'oku mou fehikitaki, pau ke mou fokotu'u mai ia ki he 'esitimeti.

'Eiki Palēmia : 'A ia ka ko e me'a pē ke tau femahino'aki ai 'a ia ko e 'alu ko ia mei he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku tau alea'i hono Lao, he 'ikai ke lava ena ia ko e 'uhinga he ko e 'osi pē ko ia ko e hā hono kovi ke holoki pē ia 'o 60000 kae 'alu 'a e 40000 ia ki hē. Kae 'oua 'e 'ai ia ke tau pehē atu, 'oo io neongo ho'omou tali e 100000 ko ia, ka te u to'o 'e au mei ai e 40000 'o *transfer* 'amui ange.

Paula Piveni Piukala : Ko ia ko e ‘uhinga ia e Kupu 2.

'Eiki Palēmia : *It doesn't makes sense*, ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ia ‘oku ‘ikai ke mahino ia.

Paula Piveni Piukala : Ko e ngaahi fehikitaki kuo fai ‘o fakatatau ki he kupu si’i (1). ‘A ia ko e kupu si’i (1) ‘oku ngofua ke nau fehikitaki. Pea ko e fehikitaki ko ia kuo pau ke nau ‘omai ia.

'Eiki Palēmia : Hangē ko e fakamatala ko ia ‘a e 'Eiki Minisitā, taimi ko ē ko ē ‘oku ‘omai ai ko ē ‘a e *audited account* mo e me’a, ‘oku ‘osi mahino ia ko e *final* ia *actual* ia kuo ‘atita’i, pea toki talamai ‘e he ‘Atita pē ‘oku ai ha hala pē ko ha tonu pē ko e hā ha me’a, ka ko e *normal* foki ia ‘e teke’i mai ‘a e fakamatala ko ia ki ...

Paula Piveni Piukala : Sea, ‘oku ‘ikai ko ha fehu’i eni ia tonu pē hala. Fehu’i eni ia ‘a e ‘omai *information* ke tau fai tu’utu’uni ai. *Important of clarity* he *information* hangē ko eni. Kapau ‘oku nau pehē ke nau to’o ‘e nautolu ia ‘a e fo’i *line item* ‘e 20 xx ha fo’i *amount* ai ‘o ‘ave ia ki he fo’i *line item* ko ia 12 folau, pau ke nau fokotu’u mai. Ko e ‘uhinga ia ‘a e kupu si’i (2). Ke nau fokotu’u mai na’a mau *transfer* ‘a e pa’anga ia mei he fo’i *item* ko ē.

Fakama’ala’ala Sea Komiti Kakato he kupu 10 & 2 Lao ki hono Mapule’i Pa’anga Pule’anga

Sea Komiti Kakato : Ko fē e kupu e lao. ‘E ngofua ki he Minisitā ko e anga pē ‘eku pehē. Tau pehē pē ko e Minisitā Pa’anga, ‘i he kole, ‘atā pē kau Minisitā fekau’aki mo ia, ke ne tu’utu’uni ke hiki ha pa’anga mei he polokalama kuo ‘osi fakahū atu ki ha polokalama kehe ‘o e Potungāue ko ia, kapau ‘e ‘ikai ke fakalahi. ‘A ia ko e fo’i fika ko ē ‘i he loto ki ai ‘a e Minisitā ke hiki, ka ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha fakalahi ‘o ‘ova ‘i he peseti ‘e 10 ‘i he ta’u fakapa’anga ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko ia.

Sea Komiti Kakato : ‘A ia ko e pa’anga ko ia ‘o e ta’u ni, ‘osi fakahingoa e pa’anga ko ia ‘o fakatatau mo e pa’anga ko ia. Pea kapau leva ‘e fiema’u ‘e he Minisitā ke hiki ‘i he’ene kole, ka ‘e ‘ikai kole ai ke ‘ova ‘o peseti ‘e 10 ‘o fakatatau mo e pa’anga ‘o e fo’i vouti ko ia.

Paula Piveni Piukala : Ko ia ka ko ‘eku tokanga ki he kupu 2 Sea ke ke lau’i mai.

Sea Komiti Kakato : Ko e Kupu 2: Kuo pau ke ‘i ai ha kupu ‘i he 'esitimeti ‘oku lekooti ai ‘a e ngaahi fehikitaki. ‘A ia ko e ngaahi fehikitaki ko ē ‘oku fai ko ē he fekole’aki, ‘oku fiema’u ke ‘asi mai he 'esitimeti fakatatau mo e kupu si’i.

'Eiki Palēmia : Sea, ‘a ia hangē ko ia ko u lau ko e patiseti ē ko e *revised budget* ē. ‘A ia ko e ola ia ko ē ha ngaahi fehikitaki mo e *virement* mo e ‘u alāme’a ko ia.

Sea Komiti Kakato : Tonu ‘aupito ia.

'Eiki Palēmia : Ko e ‘uhinga ka tau hoko atu ā ki he *item* hoko. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ko e me’a ko ia na’e hoha’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘anenai, ki he pa’anga ‘oku ‘ikai ke ‘asi mai, pea na’a ne kumi he ‘u pepa kehe ‘oku ‘asi ia ai. Pea ne me’a mai, na’a ko e ‘uhinga ia kuo ‘alu ai ngaahi fu’u komipiuta lalahi pehē na’a toki fai hano tātānaki ‘amui ange ‘o ma’u ai ‘a e sēniti ko ē ‘oku faka’uhinga, ‘i he faka’uhinga pē ia ‘a e Fakafofonga.

'Eiki Palēmia : Ko ia, Mālō Sea ko ia ko e fakama'ala'ala pē ia. Ko e me’a ko ia ki he komipiuta ‘oku mea’i pē ia ‘e he Fakafofonga ‘a e mamafa ko eni ko eni hangē ko e *server* mo e ‘u *upgrade* pehē. Ka ‘oku ‘ikai ke hangē ko e me’a ‘a e Minisitā he ‘ikai ke lava ‘o fetongi fakakātoa pē ‘a e ‘u komipiuta ‘a ha Potungāue ko e ‘uhinga fu’u lahi hē. Tau pehē pē ko e toko 200 ko eni ‘a Falepa’anga kapau ‘e toko 100 ‘e fiema’u ke me’a ke...

<004>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Palēmia: ... *replace* ‘enau *laptop* pea tau pehē ‘oku pa’anga ‘e 3000 pē 4000 ‘a e *laptop* ‘e taha. Tau pehē pē 3000 ‘a ia ko e 300000 ia Sea ke liliu ke *replace* kātoa ‘aki ‘a e *laptop* ‘e toko 100 ko ē he ē. Ka ‘oku fa’a ‘ai pē *on status* pē ia ‘ave e kau tama ko ē he ta’u ni ‘ave e kau tama ko ē he ta’u hoko mai, ka ‘oku to’o ‘oku ‘i he ki’i tēpile pē ka ‘oku ‘ikai ke ai ha ‘uhinga ia ke ke ai ha fanga ki’i pōketi hangē ko e me’a ‘a e Fakafofonga. Ka ko e feinga pē ke lava ‘o fakatau mai ha konga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga.

Faka’amu Tongatapu 7 ke tohi’i mahino he Pule’anga ‘enau fehikitaki holo pa’anga ‘i he Patiseti

Paula Piveni Piukala: Sea kapau ‘oku *genuine* pē ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e *ministry* ko e faka’ofo’ofa pē ia ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni ke tohi’i. Ke tohi’i mai he ‘oku tau fekumi fie ‘ilo foki ki ai ta ko ē ‘oku tu’u pē ia honau ‘utó. ‘ikai ke ‘omai ia ki he pepá ‘o fakatatau ki he lao, ko e lekooti ko e fakalea ko ē lekooti ‘o e fehikitaki. Ko ‘enau hanga nautolu ‘o liliu e mata’ifika ‘o *revise* ‘oku ‘ikai ke ne ‘omai ‘e ia e lekooti. ‘A ia ‘oku totonu ke nau pehē mai na’e hiki e fo’i polokalama ko ē mei he *line item* ko ē ‘o ‘ave ia ki he *line item* ko ē he polokalama ko ē. Ke ‘uhingá ke ke ne ‘omai e *clarity* he ko e laumālie ia ‘o e Fale ni ke tau faitu’utu’uni he *information* lelei. Pea tau *well inform*.

'Eiki Palēmia: Ko u fie tokoni pē au ia ko u manatua ‘a e taimi na’a mau fakakomipiuta ai ko eni ‘a e ‘a e *finance system* ko eni ‘a Fale Pa’anga 1990 tupu mea’i lelei pē ‘e Tongatapu 5 na’e lahi ‘a e fo’i alea ia ‘i he *definition* ko ē ‘o e fo’i Lao Pa’anga ke tauhi ‘a e *Vote Book* he ē pē ko e Tohi Vouti. ‘A ia na’e ‘i ai ‘a e *view* ia pau pē ko e la’i pepa he ē ko e me’a mālie ko e Minisitā ‘o e ‘aho ko ia na’a ne *take* e *view* ko e *book* ‘e lava pē kae *electronic book* pē ko ha me’a pehē. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ko ha tohi ke hangē ko e taimi ko ē ‘oku pau ke hiki ai ko e *it’s a matter of interpretation* pē ko e takitaha fai ‘aki ‘ene fakakaukau ko e hā e ‘uhinga e me’a ko ia.

Pea na’e lava ai ko ē ‘o fakakomipiuta he 99, 2000 ‘a e sisitemi ko e ‘uhingá ko e tali ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘o e ‘aho ko ia ‘a e *interpretation* ko e *vote book* pē ‘oku lava pē ‘o *interpret* pē ‘a e ‘a e ‘ū tohi ko eni ‘i loto he komipiuta ko e *vote book*. Kapau na’e ‘ikai na’e toe feinga’i ia ke liliu e Lao mo e me’a. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ia ‘e Fakafofonga kātaki pē kapau

‘oku kehe ‘etau fa’ahinga *interpretation* ka ko e anga pē ia e *interpret* atu ‘a e Pule’anga ‘a e mahino pē ho’o tafa’aki ko ē *interpretation* ‘e lava pē ia ‘o ‘eke ki he ‘Atita pē ko e hā ‘ene lau he ko e *final* foki ia he’ene pehē mai pē ‘oku tonu ke taau ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e ‘a e Pule’anga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia.

Paula Piveni Piukala: Sea ko e fakamālō pē au ki he Palēmia ko e fehu’i ia ko ē ‘oku ou fehu’i ‘e au ‘oku te’eki ke u fakatokanga’i ‘e au ‘oku fehu’i he ‘Atita ‘a e *detail* ko ē. Ka ko e hā e me’a ‘oku ‘ai ke fakapulipuli kapau ‘oku fiema’u he kau Mēmipa ke nau faitu’utu’uni lelei ai? Ko ‘eku poini pē ia ‘oku ou ‘ohake ‘e au kapau ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku angamaheni ‘aki. ‘Oku ko e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu pē Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ha me’a ke, ‘oku nau anga ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Paula Piveni Piukala: Pea ‘ai mu’a ‘o fakalelei’i mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ki’i fakatonutonu atu pē.

Paula Piveni Piukala: Ki he taimi, ki he ta’u fo’ou.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io fakatonutonu atu pē Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘oku fufuu’i he taimi ‘oku fai ai e fakamatala pa’anga. Ko e ngaahi fehū’aki fakapa’anga ia ‘oku hā pē ia he peesi 17 ‘o e fakamatala pa’anga lahi fakalukufua ‘a e Pule’anga.

Sea Komiti Kakato: Sai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fekau’aki mo hono fehikitaki holo ka ko e ...

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ngaahi fakaikiiki ‘aupito ia ‘oku fai ia ‘oku ‘i ai e ‘ū sivi ia he ‘Atita ‘enau, fai fakahoko e sivi mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō tau hiki ē he koe’uhí ‘oku ‘ikai ko ha falehopo eni ia he ‘ikai pē ke te tau toe ‘omi ‘e tautolu ha kau fakamatala ke fakapapau’i ‘aki ‘a e, ka ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku mea’i ‘e he Fakafofongá pea ‘oku ne fakahoko atu ke mou mea’i Pule’anga. Tongatapu 5 me’a mai.

Fakahoha’a Tongatapu 5 ki he pa’anga ‘a e Pule’anga mo e pa’anga tokoni ki he Patiseti ‘a e Pule’anga

‘Aisake Eke: Tapu pē ki he Komiti Kakato kae ‘uma’ā ‘a e efiāfi ni Sea mahino fakamālō atu pē ki he Minisitā ko e teuteu mai ‘ene ‘esitimetī mahino pē foki ko e potungāue eni ia ‘oku ki’i kehe mei he toenga ‘ikai ngata pē ‘ene fokotu’u e pa’anga ki he’ene potungāue ka ‘oku toe

tokanga ki he fakalukufuá kau ai e mo'ua fakalukufua e fonuá mo e ngaahi me'a pehē. 'A ia 'oku tau fakatokanga'i pē 'a e natula 'o e 'esitimeti ko eni Sea.

Ki'i vakai hifo pē ko e hiki ko ē 'a e potungāue ko eni 'a ia ko e pa'anga pē ko u lave au ki ai ko e pa'anga ko ē 'a e Pule'anga Tonga 'a ia ko e *Government Fund* pea mo e tokoni patiseti mei muli ko e ongo me'a pē ia 'e ua 'oku ou fai ki ai 'a e fakahoha'a ko eni 'i he fakahoha'a ko eni. Ko 'eku vakai vakai hifo ko ē ki he hiki ko ē 'esitimeti ta'u kuo 'osi ki he 'esitimeti ko ē 'o e ta'u ni ko e 'esitimeti ko ē ta'u kuo 'osi na'e 117.2 miliona. 'A e ongo pa'anga pē 'e ua ko eni. Ka 'oku hiki 'aki ia he 24/25 'aki e 119.4 miliona. 'A ia 'oku hiki 'aki pē 2.2 miliona. Pea ko e taimi ko ē 'e fakafehoanaki ai ko ē mo 'enau fakafuofua ko ē 'osi ko ē ta'u ni. Ko e fakafuofua ko ē he 'osi ko ē pa'anga ko ē ta'u ni 'o fe'unga pē ia mo e 110 miliona. Pea fakatatau ia mo e fika ko ē 'oku nau fokotu'u mai ko ē 119.4 miliona 'i he ta'u kaha'ú hiki 'aki ia e 9.4 miliona. 'A ia ko e ...

<005>

Taimi: 1510 – 1515

'Aisake Eke: ... lau fakalukufuá ia 'oku 'i he tu'u ko ē tau pehē ko e fika ko ē fakafuofua 'i he ta'ú ni mahino pe 'oku 'i ai ha ki'i hiki ai. Ka 'oku ou fakatokanga'i 'aupito 'a e kehekehe lahi ko ē 'a e me'a ko ē 'e ngali a'u ki ai ke fakafuofua ki ai mo e 'osi ko ē ta'u ní. Pe ko u ha'u leva ki he, ka ko u fakatokanga'i 'oku tatau katoa ia he fanga ki'i 'aitemi kehekehe ko ē 'o e potungāue. Ka ko u tui 'oku tofotu pe mo ia 'i he 'ū potungāue kehé ka ke ki'i lave fakalukufua pe Sea ka u toki ha'u ki he fanga ki'i vouti fakatautaha 'a e Potungāue Pa'angá.

Tokanga Tongatapu 5 ke faka'asi he Patiseti pa'anga tokoni ki he feliuliuaki e 'ea

Ko e taha e me'a na'e fai e tokanga ki ai 'i he'etau pa'anga ko eni tokoni mai ko ē ki he feliuliuaki ko ē 'eá. Na'e 'i ai e faka'amu ke sio ange ko e fiha e pa'anga ki he fakakalakalasi mai. Fē pa'anga ki he'etau tokoni ko ē ke fakasi'isi'i ko ē 'o e maumau ko eni 'i he feliuliuaki e 'eá 'a e *mitigations* ē. Pea 'ikai ngata ai ne toe fai e sio ki he tafa'aki ko eni 'o e fakafeinga ke tau feinga ke longomo'ui ange e *adaptation* pea pehē ki he *loss and damage*.

Ka ko u tui mahalo 'oku kei ha'u pe mahalo 'oku kei ha'u pe mahalo e ngāue ko iá ka 'oku fai e faka'amu ia ke 'ilo leva 'i he ngaahi pa'anga ko eni 'oku ha'u ko ení, fē e feitu'u 'oku 'i ai 'etau, 'a e pa'anga 'oku 'i ai 'etau, 'a e pa'anga 'oku tokoni mai 'a e ngaahi fonuá. He ko e me'a ko ē 'oku mahino 'i he fakamāmani lahi ia, lahi 'aupito e peseti ia 'e 95 'a e pa'anga tokoni ko ē e ngaahi fonuá. 'Alu pe ia ki he *mitigation* 'a ia ko e pa'anga pe ko ē ke fakasi'isi'i ko ē 'a e maumau ko ē 'oku hokó. Ka ko e fiema'u taha e ngaahi fonuá ia kau ai tautolu 'a e feinga ko ē ke 'alu ke longomo'ui angé, peseti ia 'e 5. Ka ko u tui ko e kongá ia tau faka'amu tautolu koe'uhí 'oku kau ia he *renewable energy* mo e ngaahi me'a pehē.

Ka na'á ku faka'amu ke 'asi mai leva he'etau, ko u tui mahalo he *charter of account* ke lava 'o 'asi mai ke tau 'ilo'i. Ko e taimi ko ē 'oku tau ō ai 'o tipeiti ko ē he ngaahi fakataha ko ē *COP* ko e fika ia 'oku fai ki ai e talanoá. Ka ko u 'ai pe pe ko e hā ha me'a 'a e Minisitā ki he ngāue he tafa'aki ko iá. Ko e fakalukufua pe ka u foki mai ki he fakafo'ituituí Sea.

Ko e pa'anga ko eni 'a e vāhenga 'a e Potungāue Pa'angá. Ko e me'a ko ē 'oku ou fai ko ení ko e sio ki he 'esitimeti 'a e potungāue pea mo e patiseti 'uluakí mo e me'a ko ē 'oku nau pehē 'oku 'osi he ta'u ní mo e patiseti fo'ou. Pea fakafehoanaki ia ki he fakalukufua ko ē 'o e

Pule'angá. 'A ia 'oku fakatātā ko e pa'anga vāhenga ko ē 'a e potungāue ko ení he ta'u fakapa'anga lolotongá, 'esitimetí na'e fe'unga mo e 4.5 miliona.

Ko 'enau fakafuofua ko ē 'e 'osi e ta'u ní 'e 4.1 miliona pe ia. Ko e fika ko ē 'oku nau fokotu'u mai ki he ta'u kaha'ú, 4.7 ia. 'A ia 'oku hiki'aki ia 'a e 600000, pea ko e taimi ko ē 'oku ha'u fakalukufua ai ko ē 'a e 'esitimetri 'a e fonuá. Ko e fika 'esitimetri fakalukufua ko ē 'a e fonuá ni ia na'e fe'unga ia mo e 127.1 miliona, kātoa e ngaahi vāhengá. Ko 'eku lau pe eni e tefito'i vāhengá pe eni 'ata'atā, 'a ia ko e *salary* pe 'a e kau *established staff*. Neongo ko e *code* ia 'oku 'i ai mo e ngaahi me'a kehekehe.

Ko e fika ko ena na'á ku pehē 'e 'osi ko ē ta'u ní 116 ka na u toe fokotu'u mai 'enautolu e 138.4 miliona. 'A ia kapau 'e fakafehoanaki 'a e fika ko ē 'oku tau pehē 'oku 'i ai e kau ngāue fakapule'angá mo e fika ko ē 'oku tau toe 'oatú 'oku lahi'aki e pa'anga ia ko ē 'i he fika ko ē faka'osinga 'o e ta'u ní mo e ta'u kaha'ú ko e 12.4 miliona. 'A ia ko u tui pe foki 'oku 'i ai e ngaahi lakanga heni 'oku 'atā mo e ngaahi me'a pehē. Ka ko u tui mahalo ko e fika eni 'e lava 'o tokoni mai ai e fakamālohi'i 'etau Fale Aleá ko ē he toko 3 na'e kolé. Koe'uhí ke 'omai ha pa'anga mei heni ka ke lava ke tokoni'i 'etau ngāue he Kovití. Ka 'oku 'ohake pe he ko e me'a eni ia 'oku mahino 'a e anga ko ē 'a e kehekehe ko ē 'oku 'olunga e 'esitimetri, holo 'etau fakafuofuá he me'a 'e hokó pea toe a'u ki he ta'u hokó tau toe taha ki 'olunga. Kaikehe ka ko e anga ia ko ē vakai 'i he vāhengá.

Sai ha'u ki he 'ū tafa'aki ko eni kau ngāue, kau ngāue leipa ko eni 'oku *contract*. Ko e tu'u ko ē 'a e potungāue ko ení na'a nau 460000 'enau fika ko ē 'oku nau fokotu'u mai he'enau 'esitimetri lolotongá. Ko e 'esitimetri ko ē te nau a'u ki ai faka'osí fe'unga pe ia mo e 200000, 28000. Nau hiki'aki 'enautolu ia 'i he 'esitimetri ka hokó 'a e 463000. 'A ia 'oku *double* liunga 2 e me'a ko ē he *revise*. Ka ko 'ene fakafehoanaki ko ē fakalukufuá ko e 'esitimetri fakalukufua ko ē na'e 'alu ki he kau *contract labour* ko ē fakalukufua e Pule'angá na'e fe'unga ia mo e 6.2 miliona. Ko e *out turn* eni ia 'oku 3.8 pe ia, 'a ia 'oku si'isi'i pe 'a e me'á ia.

Ka ko 'ene 'alu ko ē he ta'u kaha'ú toe hiki'i hake ia 'o 5.3 'a ia mahalo 'oku 'a e fetō'aki ko ē 'a e ngaahi fika ko ē. 'A ia ko 'ene pehē 'a'ana ko e poini 'oku 'asi maí ngalingali te tau lava pe tautolu 'o tau fakamolé pe 'i he me'a ko ē 'oku tau pehē 'osi ko ē ta'ú. Ta'u kotoa pē 'oku *revise* ai. Kaikehe ka ko e fika ia ko ē 'i he tafa'aki ko eni ko ē 'o e *contribution* ki he kau ngāue. He 'oku mahino foki 'oku tau tokanga 'aupito ki he kau 'alu ko ē 'etau fika ko eni ki he fakamolé. Tau tokanga pe foki ki he 'etau ngaahi ngāue, kau ngāue tu'uma'ú. Ka 'oku mahino pe foki e fika ko eni 'oku toe 'alu hake pe mo ia ia 'a e ngaahi *contract* ko eni ki he ngaahi ngāue lau 'aho pea mo e ngaahi *contract* ko eni 'oku tau 'i aí. Ka ko u tui mahalo 'oku tonu ke 'i ai ha sio ki ai ki he anga ko eni 'a 'ene ha'u pea meí he tu'uma'ú ki he *contract* neongo 'oku lave'i pe ko e...

<006>

Taimi: 1515-1520

Aisake Eke: ... ko e 'ū *contract* ko eni e kau ngāue 'a e Fale Alea 'oku tau kau ai, *contract* foki ia ko e ta'u pe 'e 4 pea 'osi. Ka ko 'eku 'uhinga ki he sio ko e ki he me'a ko ia. Ko e folau ki muli, ko e folau ki muli ko e Potungāue ko eni na'a nau 'omai e 550000 na'a nau 'omai he'enau 'Esitimetri. Ko e 'osi ange ko e 'a e fakafuofua 'osi e ta'u 'e 900000 ia ka ko e fika na'e fokotu'u mai he 'Esitimetri ko e 500000 pe ia 550000, 'oku nau pehē ko e te nau fokotu'u mai ko e ki he fika ko ia.

Ka ko e fika ko e 'oku 'omai he fakalukufua 'a e Potungāue 'a e Pule'anga kātoa, fe'unga ia mo e 4.7milionā kātoa e 'Esitimeti kamata ko e ki he folau ki muli. Ko e fika ko e 'e fakamole ia ko e he 'osi ia ko e ta'u ni, 'Esitimeti 'e 7.3 milionā, 'a ia 'oku hiki 'aki ia e mei 3 milionā. Ko 'ene 'alu pe ki he 'Esitimeti pea holo pe ia 'o 4.7 ko e anga ko ē 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku lahi 'a e me'a ko e 'e *revise* e me'a 'e hoko pea toe holo pe fiká pea ai e ngaahi me'a 'e si'isi'i e fakamole e *revise* kae toe taha pe ki 'olunga. Ka 'oku *order* au ai 'a e *overseas travel* ko eni.

Ko e konga ko eni ki he vahe 'i ai foki e kau ngāue lau 'aho, ai lau 'aho ko e *wages* ia ai ko e kau ngāue lau 'aho ko eni kehe ia meia kinautolu ko e 'oku tohi aleapau 'enau ngāue. Ko e Potungāue Pa'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'a nau lau ngāue lau 'aho ia 'anautolu 'oku (0) noa pe ia. Ka ko e faka'esitimeti fakalukufua 'oku tau ngāue kau lau 'aho, 'oku fe'unga ia mo e 9.4 milionā. Ko e fakamole ko e 'oku fakafuofua 'e a'u mai 'e 'osi, 'oku 6.7 ia. 'A ia ko e meimei 'i he 3 milionā ia 'e si'i 'e lahi 'aki e 'Esitimeti 'i he me'a ko e 'oku ala lava fokotu'u mai. Ka ko 'ene a'u pe ki he ta'u kaha'u, toe hiki hake e 'a e fika 'o 8.4, sio ki he anga ko ē 'a e fika.

'I he 'enau fakafuofua ko ē ki he 'alu ko e 'a e kau ngāue. Ko e me'a 'e taha 'oku mahino 'oku fakatokanga'i 'aupito 'i he ta'ú ni, 'a e ngaahi ngāue aleapau, ko e *contracting services* foki eni ia. 'A ia 'oku 'asi he peesi 167, ko e fika ko e 'i he Potungāue Pa'anga na'e si'i ia he taha meimei 100000 pe he 'Esitimeti ko e ta'u fakapa'anga lolotonga. Ta'u fakapa'anga ko ē ka hoko 'a e ko eni 'o pehē 'e 'osi ki ai fe'unga pe ia mei he 40000 pe ia. Ko 'ene 'alu ko eni ki he tu'u ko eni e ta'u fakapa'anga ka hokó 'alu ia 'o 2.6 milionā 'a e 'alu ko eni. Ka ko 'ene fakalukufua ko e hā he ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ko e 2 milionā pe ia 'oku kamata 'aki ko e e 'Esitimeti fakata'u lolotonga fakafuofua ko ē he 'osí, 3.4 ko e 'Esitimeti ko e 'oku fokotu'u mai he ta'u kaha'u 'oku 'i he 4.2 milionā ia. 'A ia 'oku ke mea'i pe Sea, 'a e anga ko e 'a e fetō'aki ko e 'a e ngaahi fika ko eni Sea, 'a ia 'oku mahu'inga ke fai hono fakatokanga'i.

Tokanga ki he tokanga'i ngaahi loto'ata'ataa mo e ngaahi 'elia pehē. Ko e fika 'e taha 'o e sio kau lau kātoa atu pe Sea e ngaahi me'a pea toki tu'u pe Minisitā ia 'o toki fai ha'ane lave faka'osi mai. Kau lau kātoa atu pe fakamolemole pe. Ko e me'a 'e taha 'oku fakatokanga'i ki ai 'a e tauhi ko eni e ngaahi me'a ngaahi fale, *maintenance*. 'O e 'ū fale pea *ban building* mo e *grounds* 'a e ko ena tau 'ū ngaahi 'ata'atā mo e ngaahi 'elia pehē. Ko e 'Esitimeti ko ē 'a e Pule'anga 'a e Falepa'anga na'a nau fokotu'u ko e 380000. Fakafuofua mai ko e 'osi e ta'ú ni 'e 'ikai ke a'u ia 'o 3, 'a ia 'oku 280000 pe ia ka 'oku nau fokotu'u mai 'enautolu ke 400000 'a ia 'oku toe *double* nau hanga 'enautolu 'o toe liunga 2 'a e me'a ko e te nau pehē 'e a'u he ta'ú ni.

Ko 'ene ha'u fakalukufua ko ē ki he Pule'angá kātoa, fika ko ē na'e 'omai he Pule'anga he 'Esitimeti fakalukufua fe'unga ia mo e 7.2 milionā. Ko e fika ko ē na'u pehē te nau 'osi 'aki e fakamolé 7.3 milionā. 'A ia 'oku mahino ko e me'a ko eni ko hono tauhi mahino 'oku ki'i lahi e fakamole ko ena 'e lava 'o ngaahi 'o ngāue'i 'aki e silini ko eni 'i he pa'anga ko 'ē na'a nau pehē 'e 'omai ko e he kamata. Pea nau fokotu'u mai leva ke hiki 'aki ki he 7.8 milionā, 'a ia 'oku hiki 'aki 'a e .5, ki'i kehe eni mei he ngaahi natula ko ē 'o e ngaahi fakamole kehé.

Fakamamafa'i Tongatapu 5 mahu'inga ke lahi 'esitimeti ki hono teuteu'i kau ngaue ke toe fakaonopooni ange 'enau 'ilo

Sea, ko ha'u ki he ako'i, ako'i ko ē kau ngāue, ko u tui ko e me'a mahu'inga eni ke fai hono tokanga'i. Ko e ako'i ko ē ako ko e 'a e Potungāue Pa'anga na'a nau 'omai ko e 175000 he ta'ú

ni ki hono ako'i e kau ngāue ke mataotao ange. Ko e fika ko ē na'a ku pehē 'e 'osi tau pehē he 'osi ko ē ta'ú ni na 'oku 'ikai ke fe'unga pe mo e 150000. Ko e 'Esitimetri ia na'a ku fokotu'u mai ko ē ki he ta'u kaha'ú hiki hake 'o 200000. Ka ko 'ene ha'u ko ē 'o fakalukufua ko ē ke ako'i e kau ngāue faka-Pule'anga, fe'unga pe ia mo e 2.6. Ka ko e fakafuofua pe ē 'osi e ta'ú ni 'e 2.7 ia pea 'i he 'ene a'u ko ē ki he ta'u kaha'u 'oku 2.7 miliona 'Esitimetri, 'a ia 'oku tataua pe 'a e 'Esitimetri mo e fakafuofua e 'osi e ta'ú ni.

Ka ko e 'elia 'ena ia 'oku ou faka'amu au ke fakamamafa'i ke lahi koe'uhi ko e 'elia ena na'e lava ko ē 'o fakaonopooni ange e 'ilo 'a e kau ngāue koe'uhi ko e fakahoko e ngaahi fatongia. Ko e taha eni e 'elia 'oku ou pehē 'oku kau au he pou pou ke fakalahi koe'uhi ko e feinga'i ke 'alu pe taimi mo fakaonopooni ange 'etau ngāue, fakatefito foki he kau ngāue. Ka ko e ko u hanga pe 'o 'omai, 'o 'ohake 'i he me'a ko eni koe'uhi ke fai ha sio 'uhingá ke lava ke toe fakalalahi ai pea ko e me'a 'oku felāve'i eni mo 'eku lau ko eni ki he fokotu'u ha *institute* ko ē 'a e ako ko ē 'a e kau ngāue faka-Pule'anga, he 'oku ke mea'i pe Sea, tau hiki eni e me'a 'o e ...

<007>

Taimi: 1520-1525

'Aisake Eke: ... *PMS* 'a ia 'oku tau pehē ko e pōnasi ngāue 'o 4.2 miliona. Ka 'oku ke mea'i pē foki Sea ko e, 'oku 'i ai, ko e fa'ahinga ngāue 'oku pehē, 'osi pē ta'ú pea ke hanga pē koe 'o vakai'i ho ngāue pe na'e sai koā pe na'e 'ikai, pe na'e kovi. Ko e hā me'a na'e sai ko e hā e me'a na'e 'ikai ke sai, ko e hā e me'a 'oku vaivai pea ke 'oatu leva ia ki he Pulé 'osi pea toki, 'o fai leva ko ē 'ai ia vahe pe 'oku ke nima, pe 'oku ke tolu pe ko e taha. Pea ko e taha foki e me'a mahu'inga ai he polokalama ko iá he 'oku tokoni pe ia ke ne 'ilo'i pe 'oku fēfē 'ete ngāue. Ko e me'a lelei ia ke te 'ilo, fē 'elia 'oku te sai ai, fē 'elia 'oku te vaivai ai.

Tui Tongatapu 5 mahu'inga tokangaekina ke 'i ai va'a ako ma'a e kau ngāue fakapule'anga & tokangaekina 'enau 'ovataimi

Ka ko hono fokotu'utu'ú foki 'oku pehé ni, kapau 'oku ke vaivai, me'a 'e ua. Te ke vaivai faka'ulungaanga pe te ke vaivai fakatekinikale. 'A ia kapau 'oku ke vaivai fakatekinikale, 'alu koe 'o ako pe ko fē feitu'u te ke 'alu 'o ako ai 'i loto 'i heni. Pea kapau leva 'oku 'alu ngāue faka, ko e 'ulungaanga 'oku 'i ai pē ngaahi *council* mo e ngaahi me'a pehē koe'uhí ko e 'ulungaangá ke tafoki mai ki he me'a ko eni. Ka 'oku 'ikai foki, 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'oku fēfē 'a e me'á, mahalo ko e o pē ki muli ē. Ko e me'a ko ē ki he ako'i e kau ngāue ha 'ilo fakatekinikale ki he me'á 'oku 'ikai ke u, ko e me'a ia 'oku ou sio ko ē 'oku 'ikai ke 'i heni he *institutions* ko ē me'á.

Pea ko e 'uhinga lahi ia 'a e fai ko ē taukapo ke 'i ai ha va'a ako 'a e kau ngāue fakapule'angá koe'uhí ko e feitu'u ia ko ē 'oku fai ko ē fakalelei ai. Ka 'oku ou 'ohake pē me'a ko iá Sea koe'uhí, hiki 'e tautolu ia 'enau vāhenga pōnasi kae 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke fai 'aki ko ē fakamāsila ko ē, 'asi ko ē he folofolá 'ai pē tokí ke masila ma'u pē. Ka 'oku ou tui ko e me'a lelei ia pea 'oku ou 'ohake pē me'a ko iá koe'uhí ko 'ene felāve'i pea mo e tu'unga ko ē 'etau teuteu'i 'etau kau ngāue ke mateuteu angé.

Ko e me'a ko ē ki he 'ovataimi Sea 'oku ou vakai hifo Potungāue Pa'angá ko 'enau 'ovataimi ko e 480000 na'e kamata. Fakafuofua nautolu te nau 'osi 'a e ta'u fakapa'angá te nau 700000

nautolu. Ko eni 'oku 'alu hake ia 300000 ka 'oku nau toe foki pē 'enau fakafuofuá 'osi ko ē ta'ú nau pehē ngali foki pe ia 'o 497000.

Ko e taha foki 'a e me'a ia ko e 'ovataimi ke fai hono vakai'i lelei pe ko e hā, si'isi'i e kau ngāué pe ko e hā ha fa'ahinga 'uhinga he koe'uhí ko u tui 'e fakalele ia fai e ngaahi me'a ko iá. 'E 'i ai foki 'ene kovi, ko u ongo'i 'e au he'eku fa'a ngāue ko eni 'etau Komiti Pa'angá 'a e ngāue tokosi'i ha toko ni'ihi. Faifai angé pea nau uesia, 'ikai pē uesia fakafo'ituitui ka ko e fāmili. 'A ia 'oku ou faka'amu pē 'e fai ha sio angé ki he 'ū me'a ko ení, ko e hā e 'uhinga 'oku tupunga ai e kau ngāué he ko eni 'oku si'i, lahi e silini ia ko ē 'a e pa'anga *vacancy* 12 miliona 'oku toé. Ke fai ha vakai angé ko e hā e me'a, koe'uhí ke tokanga'i e kau ngāué na'a si'i faingatāmaki e kau ngāué 'i he me'a ko iá Sea.

Sai ko e ki'i, ko e ki'i konga atu ai pē 'e taha Sea felāve'i mo e ngaahi 'ū *special projects* 'ū ngaahi me'a lalahi. Mahino foki e natula 'a e potungāue ko ení ko e 'esitimetí ko ē na'a nau 'omai he ta'u ní na'e fe'unga ia mo e 5.8 miliona. Nau fakafuofua 'osi e ta'u ní te nau fakamoleki ai e 5.6 pea nau hiki leva e 'Esitimetí ke 7 poini, 'a ia ko e 8 miliona 'i he 'Esitimetí ko eni ka hokó. Ka ko e lahi taha pē foki e ongo, 'a e fika ia ko eni, meimei ko e lahi tahá pe ia ko e 7.3 miliona fakalukufua pe ia pea 6 miliona pe ia 'a e fika ko ē 'oku fakafuofua ki ai 'osi e ta'u ní. Pea 9.2 'oku nau fika'i mai ko ē 'alu ki he ta'u kaha'ú. 'A ia ko e meimei potungāue pe ia 'oku na 'i hení Falepa'angá pē mo, pea mo 'Ofisi Palēmia.

Ka 'oku kau foki mo e pa'anga ko ē fakalelé. Ko 'eku kole pē 'Eiki Minisitā, ko e hā ha ki'i, kātaki pē 'o lave me'a mai ki he ngaahi fakalelei ko eni 'oku faí. 'Oku mahino pē koe'uhí ko fē tafa'aki 'oku, 'oku fai ki ai e tokanga ko ē ke fakalelei'i ange 'a e ngaahi ngāue ko ē 'a e Pule'angá.

Sai ko e me'a ko ē felāve'i mo e tokoni *grants*. 'A ia 'oku kau foki heni ia 'a e 'ū tokoni kau ai e ngaahi akó. Ko Falepa'anga ia 'oku 1.1 miliona 'a e pa'anga ko ē 'oku 'i aí. Ko e ngaahi fakafuofua ko ē 'ikai ke a'u, ke 'osi ko ē ta'u ní 'oku meimei 'alu hake pē ki he 100000, ka 'oku 1.1 miliona e fika fakalukufuá. Pea nau toe 'alu hake leva 'a e fika ka hokó 1.2. Ko e kātōa foki e ngaahi tokoni 'atautolú ka ko e lahi tahá foki eni ko e ako 11.4 'a ia ko e ako totongi, ki ha ako, ko e fakafuofua 'e holo pē 'o 10.4 miliona he faka'osi 'o e ta'ú, toe kake leva 'o 12 miliona.

'A ia 'oku mahino foki ko e tokoni ko ē ki he ngaahi ako ko ē 'oku 'ikai ke fakapule'angá 'oku 'i he 7.8 miliona ia. Kae kehe ka ko e sio ki Falepa'anga heni 'oku fu'u lahi, si'isi'i, ngali si'isi'i e, 'a e pa'anga ko ē te nau faka, te nau lava ko ē he 'osi ko ē ta'u ní ke fakamoleki ka 'oku toe hiki pē 'a e ngaahi fika ko ē he ta'u ní. 'A ia ko e me'a lahi ia sio ko ē ki aí 'i he, 'oku 'i ai e 'ū me'a 'e ni'ihi 'oku lahi e 'Esitimetí, si'isi'i e fakamolé kae toe hiki pē 'a e me'a ko ē he ta'u ko ē. 'Oku 'i ai e 'ū me'a 'e ni'ihi, lahi e, si'isi'i e faka, 'a e 'Esitimetí, lahi e fakamolé kae si'isi'i pē mo tatau 'a e me'a ko ení Sea.

Ko e ki'i me'a pē 'e taha ko e, 'oku fai ki ai e tokanga felāve'i ko eni mo e *office supplies*. 'A ia ko e *office supplies* foki ia fanga ki'i me'a fufulu ipu mo e ngaahi me'a pehē. Ko e 'esitimetí ko ē Potungāue Pa'angá 'oku 216000. Ko 'enau *out turn* ko ē 'i he ta'u ní nau pehē te nau 'i he 300000 pea 'esitimetí 'oku nau pehē te nau 'i he 200000 pē. Ko e fakalukufua ko ē Pule'angá he me'a ko ení mei he 5 miliona ia. Pea te nau pehē 'enautolu 'e toe 'alu ia 'o ...

Taimi: 1525-1530

'Aisake Eke: ... 6.2 miliona, pea ko e ta'u kaha'u nau ki'i holo hifo 'o 4.8 miliona Sea. 'A ia ko e anga ia ko ē 'o e tu'u 'i he me'a ko ia. Ko e ha'u ko ē ki he me'alele, mahu'inga foki 'a e monomono mo e tauhi 'o e me'alele ke tolonga, ko falepa'anga ia na'e 7500 afe pē 'enau 'Esitimeti, ko e fakafuofua ko ē 'osi ia 'e 60000 pē ia, ka 'oku nau pehē 'e 76000 he ta'u kaha'u. Ko e ha'u ko ē fakalukufua ko ē ki he Pule'anga ko e 'Esitimeti na'e 2.1, ngalingali te nau fokotu'u mai 'enautolu he 'osi pē hono ngāue'aki 2.03, ka 'oku nau tauhi pē he 2 miliona. Kae kehe 'oku 'ikai ke u 'ilo pē 'oku fai 'e he *MOI* hono tokanga'i 'a e 'u me'alele ke *service* ke mahino ke 'oua 'e maumau mo e ngaahi me'a pehē, ka 'oku tokanga'i mahino, mahu'inga pē foki 'a e tokanga'i 'a e me'a ko eni, ka 'oku ou 'ohake pē mo ia 'i heni, 'i he 'ene felāve'i ko ē pea mo e me'a ko ē 'a falepa'anga.

Tui Tongatapu 5 ngali si'isi'i 'esitimeti ki he tafa'aki fetu'utaki fakaonopooni

Ko e me'a ko eni ki he totongi *telecommunication* 'oku ou fu'u 'ohovale 'i he sio, pehē 'e au na'a 'oku fu'u si'isi'i, ko e me'a ia ko ē totongi *telecommunication* ko ē ka *TCC* mo e telefoni, ko Falepa'anga ko 'enau fakamole ko e 527000 'Esitimeti, pea ko e faka'osinga 'o e ta'u ia 'e 400000 pē ia, pea ko e 'osi ko ē ta'u fakapa'anga 'oku nau fokotu'u mai 'aho ko ia ko e 500000. Ka 'oku ou lave'i pē foki 'e au kau 'a e ngaahi me'a ki he *internet*, 'oku 'i ai 'a e ngaahi *service* ia 'oku *contract* hangatonu mei falepa'anga.

Ko e fakalukufua ko ē he Potungāue 'a e Pule'anga katoa fe'unga mo e 8 kilu, ko e fakafuofua ko ē te nau 'osi 'aki he ta'u ni 'e 600000 pē ia, 660000 pea nau hiki leva 'i he ta'u kaha'u 'o 700000'enau, ka 'oku ou 'eke pē he fika pē 'oku tonu pē he 'oku pehē 'e au 'e lahi, ta 'oku ma'ama'a pē mahalo na'a 'oku 'i ai ha fa'ahinga *special arrangement* mahalo 'anautolu pea mo e *TCC*. Ka ko 'eku sio pē ki he fika ko eni mahino ko Falepa'anga na'e 5 holo ia 'o 400000. Pea nau toe taha hake ki he 500000, ka ko e fakafuofua ia he fakalukufua ko ē 'o e me'a ko eni Sea.

Kae kehe ko e tafa'aki ko eni hono tokangaekina 'a e ngaahi fale ngāue na'e 'osi lave pē ki ai 'a e ngaahi fale 'ofisi, Falepa'anga na'e 380000 'enau 'Esitimeti, ko e 200000 pē ia te nau ngāue'aki, 800000, ka nau *double* 'enautolu ia 'a e 'Esitimeti ko ē ki he ta'u, mahino pē foki ko *Saint George* mo e 'u fale ko ia, ka ko e fakalukufua 'o e Potungāue 'a e Pule'angá ia 'oku 7.2 hono tokanga'i 'a e ngaahi 'ofisi, mahalo 'oku kau ai pē mo eni. Pea 7.3 pea 'a ia 'oku mahino pea lahi 'a e 'Esitimeti hono 'omai ki he kaha'u Sea.

Sea ko e ki'i sio fakalukufua pē ki he ngāue'aki 'a e potungāue ko eni, ki he'ene 'u fakamole pea mo e fakafehoanaki 'a e fakalukufua, 'oku ou tui mahalo ko e me'a lahi pē ai 'eku fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku lahi 'a e 'Esitimeti 'i he me'a ko ē 'e ala hoko, ka 'oku 'i ai pē mo e ngaahi me'a 'oku si'isi'i, lahi 'a e ngaahi me'a ia 'e ala hoko, fakamole 'e 'osi 'i he me'a 'oku 'omai. Kae kehe ka ko 'eku, ko e fakatātā 'oku 'asi mai, ka 'oku mahino fakalukufua, kapau 'e ngāue'aki 'a e me'a ia ko ē 'a e potungāue 'e holo 'enau *revise* ko ē 'anautolu 'i he'osi 'a e ta'u ní ia, 'oku holo lahi kinautolu ia 'o fakatatau mo e me'a ko ē te nau 'omai ko e ta'u kaha'u Sea.

Kae kehe ka ko e ki'i fakatātā pē 'oku 'oatu kae fakamālō pē ki he 'Eiki Minisitā mālō 'a e ngāue, he potungāue, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā Pa'anga.

Tali mei he Pule'anga ki he ngaahi me'a ne hoha'a ki ai Tongatapu 5 kau ai tokanga fakalukufua ki he fetō'aki he faka'esitimeti

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato, kae 'atā ke fai atu pē ha tali ki he ngaahi fehu'i ko eni na'e 'omai mei he Tongatapu 5. 'Oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a ai ko e ngaahi fakamatala fakalukufua pē pea te u tali fakalukufua pē ia. Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fehu'i na'e 'omai ki he, 'i he'ene tu'u fakafo'i, kae fa'ahi fakafakamole, pea 'e tali atu pē ia 'i he tafa'aki ko ia.

'Io 'oku fakatokanga'i pē foki 'a e hangē ko ia na'e fakahoko mai fekau'aki mo e fakalukufua ko ē 'o e tu'u 'i he 'Esitimeti 'a e Pule'anga, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakamole 'oku hā atu, pea ko e taimi ko ē na'e fakahoko ai ko ē he fakafuofua ki he 'osi 'a e ta'u, 'oku holo hifo ia pea ko e a'u ko ē ki he ngaahi 'Esitimeti ko ē 'i he 'ene 'alu hake ko ē ki he ta'u kaha'u, 'oku toe 'i ai 'ene hiki hake 'a e ngaahi fakamole ko ia.

Ko e tali atu pē ki ai 'e Sea na'e, 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi ngāue 'a e 'u potungāue na'e faka'amu ke 'i ai pē hano fakahoko, ka na'e 'i ai pē 'a e ngaahi ngāue na'e lava, 'i ai pē 'a e ngaahi ngāue na'e 'ikai ke lava. Pea na'e fai 'a e fepōtalanoa 'aki mo e ngaahi potungāue, ki he ngaahi fakamole pehē, pea 'oku, neongo na'e lahi 'a e ngaahi fakamole kehekehe na'e 'omai ka na'a mau fengāue'aki pē 'o a'u ki he tu'unga ko eni 'oku 'oatu ko ia 'a e fakafuofua ko eni 'oku ngāue'aki 'o hā ai 'oku 'i ai 'a e ngaahi fetō'aki, 'i he ngaahi fakamole 'i he 'ene fakafuofua mai ki he ta'u fakapa'anga ko eni, ka na'e fai pē 'a e talanoa lelei mo e ngaahi potungāue ki hono teu fakahoko 'o e ngaahi fakamole ko ia mo fakapapau'i 'oku, neongo pē ko e meimei fakalukufua ia ko ē ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e potungāue ke ne siofi 'ene ngaahi fakamole 'oku meimei fakakātoa 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u hiki lahi ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi tafa'aki 'i he ngaahi fakahoko ngāue hangē ko ē na'e me'a mai ki ai 'a Tongatapu 5. 'Oku 'i ai 'a e faingamālie pe ke toe 'oange ke nau fakahoko'aki 'a e ngāue 'a e tafa'aki ko ia.

'I he tafa'aki ko eni 'a e Fale Pa'anga hangē ko ia na'e me'a mai 'a Tongatapu 5. Na'e 'i ai 'a e kehekehe 9 miliona foki koe'uhī ko e hiki hake 'i he fakafuofua fakahoa ki he'ene a'u mai he ta'u ni. Ka ko e konga pe ai koe'uhī pe ko e 'uluaki pe koe'uhī pe ko e *CF* pa'anga fe'ave'aki ko hono 'uhinga pe foki he 'oku 'ave ia 'o fai 'a e fakamole mei he ngaahi potungāue. Ka 'oku 'i he 'Esitimeti 'oku fakakau atu pe ai, ka 'oku 'i ai moe toe hiki hake ko eni 'i he *PMS* 'a ia na'e 'i a 'a e \$ 'e 2.2 miliona ai na'e hiki hake ai 'i he *PMS* pea fakakau atu ki ai mo e ngaahi mo'ua kehe pe, 'o 'uhinga ia ai 'a e toe ki'i taha hake ko eni 'i he 9 miliona 'i he tafa'aki ko ia.

'Oku kau pe foki mo e lave ko eni ki he kau ngāue. Na'e fai pe foki 'a e sio fakalukufua ki he kau ngāue fakapule'anga 'i he tu'u ko eni. Ko e meimei ko e lahi taha pe ia fehikitaki ia koe'uhī pe ko e hū mai ko eni 'a e *COLA* mo e ngaahi tafa'aki pehē. Pea na'e fai 'a e sio ki he ngaahi lakanga ko eni ko ē 'oku te'eki ke 'i ai ha taha koe'uhī 'oku lahi 'a e hū mai mo e hū atu 'a e kau ngāue pea lava pe 'o tauhi pe 'i loto. Ka ko e anga pe ia 'a e fakafuofua 'i he lolotonga 'a e ta'u na'e mahino pe na'e 'i ai 'a e ngaahi lakanga na'e 'ikai ke lava 'o ma'u ki ai ha ni'ihi.

Pea 'oku 'i ai pe 'a e fakafuofua 'a e ngaahi potungāue 'e lava pe ke nau feinga pe ke lava 'o ma'u mai pea neongo pe 'oku 'i ai 'a e ngaahi fika ka na'e kau pe ia he fika na'a mau toe vakai'i ke meimei fakafuofua totonu 'i he taimi ko ē ko ē 'o e fakahū mai 'a e kau ngāue ki loto. Fakatokanga'i e ngaahi *comment* tatau pe felāve'i mo e kau ngāue lau 'aho 'i he tu'unga ko ia. Na'e siofi 'aupito 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e kau ngāue lau 'aho 'oku nau kau pe foki mo kinautolu 'i he COLA pea 'oku ...pea na'e fakafuofua'aki pe 'i he ngaahi ngāue 'oku pehē 'i he anga e talanoa mo e ngaahi potungāue ko honau ivi ia ke nau fakahoko'aki 'a e ngaahi ngāue ko ia. Ka 'oku kau ia 'i he tafa'aki 'oku fai hono siofi fakalukufua.

Ko e tafa'aki ko eni ko ē ki he *contract service* ngaahi aleapau 'i tu'a mahalo ko e kongā lahi ia ai e 'uhinga 'oku lahi ai e hiki koe'uhī pe ko e fai e aleapau ngāue 'a e Pule'anga pea mo e kautaha fetu'utaki fekau'aki mo e polokalama 'oku ngāue'aki 'oku pa'anga 'e 2 miliona 'oku fakahoko'aki 'a e ngāue ko eni. Pea 'oku 'uhinga tatau ia mo e 'uhinga 'oku holo hifo ai 'a e ngaahi fakamole ia 'i he fetu'utaki koe'uhī ko e fai 'a e aleapau ko eni 'o 'omai ia 'o fai hono totongi fakalukufua 'o e pa'anga ko ia mei he Potungāue Pa'anga.

Fakatokanga'i 'aupito pe 'a e me'a mai 'a e Fakafofonga fekau'aki mo e ngaahi *training* mo e ngaahi ako. Ko e lahi taha foki 'a e ngaahi ako ngāue ia 'a e kau ngāue fakapule'anga he tafa'aki fakatekinikale tautefito ki he ngaahi potungāue 'oku mei lahi fakahoko ia ki muli 'o tokoni'i pe he ngaahi kautaha kehekehe. Pea 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi fakahoko ngāue 'i Tonga ni, ka 'oku kau pe mo e kongā ia heni hono fakalahi 'a e ngaahi sikolasipi. 'Oku 'i ai pe mo e fa'ahinga he kau ngāue fakapule'anga nau ma'u monū'ia 'i he sikolasipi. 'Oku fakatokanga'i pe 'a e kongā ko ia koe'uhī ko e mahu'inga hono teu'i 'a e kau ngāue ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ko eni.

Ko e tafa'aki 'a e *special project* ko eni na'e me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko e hā ha ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki ai 'a hono fakahokó, 'io 'oku kau heni 'a e *reform* ko eni hono fakafou e ngāue 'i he tafa'aki ki he PFM kau au ki ai mo e siofi fakakau ngāue 'o e tafa'aki ko eni ki he fakalukufua 'o e ngaahi potungāue 'a e Pule'anga mo 'enau ngaahi tefito'i ngāue mo tokoni atu ki ai 'a e Potungāue Pa'anga koe'uhī pe ko hono fai 'o e ngaahi fakalelei ngāue ko eni. Ko e fakafuofua pe 'o e seniti 'e ala tokoni tānaki atu mo e ngaahi tokoni 'e ma'u mai koe'uhī ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue pea tautautefito ki he ngaahi ngāue fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Oku fakatokanga'i 'aupito pe 'a e ngaahi...

<003>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga : .. me'a mai fekau'aki mo e ngaahi tafa'aki kehekehe ko eni ki he *office supplies* ngaahi ngāue faka'ofisi, ko e ngaahi me'alele mo e fetu'utaki na'a ku lave atu ki ai, pea mo hono tauhi ko ia 'o e ngaahi fale. Kau foki he ngāue lahi 'oku fakahoko he tafa'aki ko eni 'o e ngaahi langa, ko e tokanga ki he fakalelei'i 'o e ngaahi fale 'i he ngaahi misiona ki Mmli hangē pē ko ia na'e fai ki ai e feme'a'aki. Pea 'oku tuku pē 'a e ki'i sēniti ki ai ke fai'aki hono kamata 'aki 'i he, 'a e ngaahi fale 'e ni'ihī 'i ai pea hokohoko atu ai ki he ngaahi ta'u ka hoko mai.

Ka ko u fakatokanga'i pē 'a e ngaahi me'a ko eni fekau'aki felāve'i pea mo e fetō'aki 'o e ngaahi fakamole mo e ngaahi natula 'o e hiki hake mo tukuhifo ha fakamole. Kka na'e fai pē 'a e ngaahi talanoa lelei mo e ngaahi Potungāue. Na'e lahi pē ngaahi me'a 'oku fehiki'aki pē

‘enau ngaahi vouti, ‘i he ngaahi fakamole kae ‘ikai ke fu’u lahi ‘a e hiki ‘i he fakalūkufua ‘enau patiseti. Mālō ‘aupito Sea.

'Aisake Eke : Mālō Sea, sai ‘aupito. Ki’i fehu’i faka’osi pē na’a ku ‘oatu pē ‘e au ia ‘a e ngāue ko eni ke fakakalakalasi ko eni ‘a e tokoni ko ē ‘oku fai mai ki heni ki he liliu ko ē ‘ea. Ko e hā fiha ki he *mitigations*. Ko u ‘ilo pē ‘e au na’e ngāue’aki he *chart of account* meia moutolu ki he Falepa’anga ka na’e lava ‘omai. Ko e taha ia e fakamatala na’a ku feinga ke u sio ki ai he Fakamatala Patiseti kai ke ‘asi mai. Ko u ‘ilo mahalo ‘oku fai e ngāue pē ‘oku fēfē ‘a e tūkunga ko ia Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō ‘aupito Fakafofonga. ‘Oku ‘ikai ha pa’anga ia ‘a e *MEIDECC* ki ai, ka ko e tafa’aki ko eni ko hono mau siofi ko ē he *reform* ko eni he *PFM* ‘oku kau ai pē foki mo e sio’i ‘a e ngaahi *chart of account* ē ‘i hono fakalakalikasi pea mo siofi pē ki he patiseti kaha’u. Hono faka’ilonga’i ‘a e ngaahi tafa’aki ngaahi fakamole ki he ngaahi tafa’aki ko ia ke lava ‘o fakahā mai he patiseti kae 'uma'ā ‘i he’ene fakahā ‘i he fakamatala pa’anga. Ka ko e ngāue ko ia ‘oku fakahoko pē, pea ‘e hokohoko atu pē ngāue ki ai kae tautautefito ki he fakaikiiki hono fakamole Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Sea ko e ki’i tokoni atu pē he me’a ko ia. Hangē ko e me’a ko ia ‘a e Minisitā Pa’anga ‘e Fakafofonga. ‘Oku ‘i ai foki ‘etau *Trust Fund* ki he *Climate Change* ‘i he *MEIDECC* ‘e lava ma’u mei ai e *detail* ko eni he ‘oku ai e pa’anga ai ki he tangikē vai, ‘oku ai e pa’anga ai ki he ngaahi falemālōlō *flush* hūfanga pē he fakatapu. Ko e ‘uhinga foki ‘e palopalema kapau ‘e feliliuaki e ‘ea pea lahi e ‘uha pea *flood* ko e ‘u *bit toilet* pē ko e ‘u falemālōlō ko eni ‘oku ‘ikai ke *flush* mo me’a ‘e ala hoko ia ai ko ha palopalema ki he mo’ui e hake ko ia ‘a e vai. Ka ‘e toe ala ‘oatu pē ‘e he *MEIDECC* ha toe fakamatala ange fekau’aki mo ia. Pea hangē pē ko ia ‘oku ke mea’i ‘enau lele atu ko ena he *COP* kuo tali foki e *Loss and Damage* Fakamāmani lahi ka ‘oku fai e ngāue ‘a e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga ke ‘ave ha sēniti ke lava ma’u mai ha me’a mei he ngaahi maumau na’e hoko he kuohili. Ka ‘oku tau fa’a teuteu pē foki tautolu ki he me’a ‘e ala hoko he kaha’u. Ka ko e fakaava eni e matapā te tau ala *claim* ai ha ngaahi mole na’a hoko he kaha’u koe’uhi ko e feliliuaki e ‘ea. Mālō Sea.

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu’u na. Ki’i fehu’i fakaosi pē eni ia ko u manatu’i pē heni.

Sea Komiti Kakato : Fehu’i faka’osi. Me’a mai.

Fehu’ia Tongatapu 5 & tali mei he Pule’anga ki he pa’anga tokoni ki he feliliuaki ‘ea

'Aisake Eke : ‘I he pa’anga tokoni ko ia ki he feliliuaki e ‘ea, mahino foki ‘oku ‘i ai e fiema’u ia ke, ‘oku ‘i ai pē ‘a e *division* ‘a e va’a ia ‘i Falepa’anga ‘oku ne tokanga’i ko ē ‘a e fengāue’aki ‘a e *policy* pea pehē ki he fehu’aki pa’anga ko eni ki he feliliuaki e ‘ea. Ka’oku ai foki e konga na’e fiema’u ko ē ‘a ia ko e *National Implementing Agency* pea mo e me’a ko ia. Na’e ai ‘a e va’a ko ē na’e ai e fokotu’u ai pea hangē kiate au kuo kamata ki he Pangike Fakalakalaka koe’uhi ke tō mai ia ke ne to’o mai e silini pa’anga ko eni ki he feliliuaki e ‘ea koe’uhi ke tokoni ki he ngaahi pisinisi. Ka ‘oku ‘ikai pē ko e hā ‘a e tūkunga ‘o e ngāue ko ia ‘i he ‘aho ni, koe’uhi ko e sio atu eni tokoni ki he langa ko ia ‘a e ngaahi kautaha taautaha Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea, mo'oni 'aupito 'a e Fakafofonga ko e ngāue eni ia na'a mau ki'i leleaki'i mai 'a e mahu'inga ko ia ke lava. Taimini ia pau ke tau ō tautolu 'o kole ki he *ADB* pē *World Bank* ke fengāue'aki ka tau toki lava 'o ma'u mai ha'atau kole ki he *Green Climate Fund* mo e *Adaptation Fund* mo e me'a. Na'e feinga leva pē 'e lava pē 'a Tonga ia 'o apply hangatonu. 'A ia ko Falepa'anga pea mo e Pangikē Fakalakalaka. Falepa'anga meimei ki he 'u *project* tau pehē pē *public sector* pea mo e fakafonua, kae meimei ke *forecast* leva 'a e *TDB* 'i he ngaahi fakaivia ko ia e *private sector* fekau'aki mo e feliliuaki e 'ea. Ko e me'a pau pē te'eki ai ke 'osi ka 'oku kau pē mo ia he fakataha ko eni na'e fai ko eni 'i he Kalipiane. Talanoa pea mo e *CEO* ko ia 'a e *GEF* ko e hā 'a e toe fanga ki'i me'a 'oku nau toe fiema'u kae lava ai 'o *accredit* 'a Falepa'anga kae ...

<004>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Palēmia: ... lava pē tautolu 'o kole hangatonu pē ki he ngaahi pa'anga ko eni mālō Sea.

Vātau Hui: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 'io ko au.

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Ki'i faingamālie Sea ke u ki'i fakahoha'a atu pea 'osi pea tau tali ai pē mu'a e vouti ko eni. Ki'i fakahoha'a faka'osi atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Ai ai 'oku mau hokohoko 'e Niua 17.

Vātau Hui: Sea ko e ko e ki'i faingamālie eni 'oku ma'u hake.

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai e Feitu'u na.

Vātau Hui: He ...

Sea Komiti Kakato: Pē me'a mai e Feitu'u na.

Kole ki he Pule'anga ke fakalahi tokoni ki he MV Kelesi

Vātau Hui: Feme'a'aki ko eni Sea. Pea ko u hanga 'o fakatokanga'i hifo. Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Sea ko e nofo ko ē kau Niua ia 'oku hangē 'oku nau nofo pē 'o moa lo'oa pē ki ha faingamālie 'e hā he kaha'u.

Ko e peesi 166 Sea pea ko e fakaikiiki ko ē ai 'oku 'asi heni ko e ngaahi tokoni *subsidies*. Sea 'oku ou fiefia lahi he'eku ko u fakamālō na'a mau kole foki 'a e *subsidy* ko ē ki he ki he *MV Kelesi* Sea te u talanoa ai he ko hono 'uhinga he 'oku tu'u ia ko e uho ia homau mafú. Kapau he'ikai ke ai ha tokoni ki ai he'ikai te mau lava mautolu 'o a'u mai ki Tonga ni pea 'oku 'ikai ke va'e lōloa ha taha ke luelue mai 'i tahi. Ka 'oku mau feinga ha ngaahi tokoni ha ngaahi monū'ia ke 'inasi ai e kāinga pea mau lava 'o a'u mai ai ki Tonga 'Eiki mo Ha'apai mo Vava'u. Sea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ē na'a ne lele atu e tamaiki 'o ma'u e 'a e *subsidy* mālō 'aupito pea uanoa kapau 'e toe lahi ange ai Sea.

Sea ko e ko 'eku sio hifo heni 'oku \$2 miliona masi'i ko 'eku kole 'Eiki Minisitā Pa'anga 'e lava ke mau toe ki'i lahi ange mautolu 'i 'Eua ko 'ene tu'u ko eni ko e *subsidy* ko ē 'a 'Eua 'oku tatau pē mo e *subsidy* ko ē 'a Niua 'oku folau mei Tonga, Ha'apai, Vava'u pea toki a'u ki Niua. Mau lahi tatau pē Sea. Ko e kole 'a e motu'a ni mau toe ki'i fakalahi hake he 'oku lahi ange lolo ko ē 'oku mau folau 'aki he lolo 'oku lele holo ko ē hē ko u tui 'e 'e lau ki he vaha'a ko ē 'o e lōloa e folau pea ko u tui 'e ko u tui pē 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga ke ke me'a pē koe ai ki ai mo e 'Eiki Palēmia te mo mea'i pē 'e moua ia moutolu pē ia.

Ko u sio hifo Sea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi tokoni heni ki he ngaahi tukui motu pea 'ikai ke u ma'u au ki ai 'Eiki Minisitā Pa'anga peesi 167 ko e langa 'o e fale fo'ou tokoni pa'anga ki he tukui kolo mo e ngaahi motu. 'E 'Eiki Minisitā Pa'anga mahalo ka lava e ngaahi me'a ko eni ko 'ene 'osi ia 'a Niua ia. Ko e konga kekekele 'oku 'omai 'e he 'Eiki Kōvana 'i Vava'u kapau 'e lava ha ki'i fale pehē he ngaahi langa fale fo'ou ko eni ko u tui 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga na'a tokoni lahi ia kuo faka'ilonga'i ai hotau kuonga hotau taimi. Pea ka tau 'alu tautolu ki tu'a he 'osi e fili ko eni 'oku 'osi maau 'etau teuteu 'atautolu. Koe'uhí ke tuku atu ki Vava'u taimi ko ē 'e folau mai ai e kāinga 'oku nau ōmai 'o si'i nofo ai.

Sea 'oku hoha'a foki 'a Ha'apai 13 ka ko nautolu 'oku ki'i fakakavenga ange he folau holo ko ē 'a e Kelesi. Ko ia Sea ko u fiefia lahi 'i he ngaahi *grant* ko eni pē ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku 'omi ki he ngaahi motu pea ko u sio hifo ki he ki he ki he patiseti fakamatala 'oku 'asi ai vakai'i 'a e fokotu'utu'u ki hono fakalelei'i e mala'evakapuna 'i Niuatoputapu pea mo e Niuafu'ou. Sea ko 'ene toki napangapangamālie ia Sea e patiseti ko eni 'o e ta'u fakapa'anga ko eni ka lava kātoa eni Sea mau tukulolo atu pea 'oku mau kole ke tau kātoa 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa te tau ō tautolu ki ai 'o, te mo me'a ki ai ke tau ō 'o huufi ia he 'osi ko eni ki he teuteu atu ko eni 'o e ta'u fakapa'anga ko eni.

Ko hono faka'osi pē ko e holo ko ē na'e 'ai ke langa ma'a Niua tuku pē ā ke mau si'i langa pē 'e mautolu 'e 'Eiki Palēmia pea ko 'eku kole atu mou poupu mai ka 'i ai pē ha tokoni pē ko ha melenga he ngaahi tokoni ko eni 'omi 'omi ke mau 'inasi ai mau vakai'i mo 'emau *development fund* ke kau, pa'anga vāhenga ke kau mo ia. Kehe pē ke lava e ki'i holo ko eni si'i omi ko eni e kau folau ko eni he he Konifelenisi nau ...

<005>

Taimi: 1545 – 1550

Vātau Hui: ... omi 'o nofo 'i he holo ko ia 'i 'api Niuá pea 'oku nau fiefia noa pe, huanoa kapau 'e lava mo e mavahe e kāinga ko ia 'o e 'Eiki Palēmiá ki ai 'a Niuafu'ou, ka mau nofo pe 'a Niuatoputapu 'i he 'api Niua.

Sea ko e fakamatala 'a e motu'á ni ia ko 'eku manatu'i hake pe he'eku ki'i sio hifo ki he ngaahi fakahoha'a ko eni, 'ikai ke u toe fakamatala fakapoto au he. Ko e me'a pe eni ia 'oku ou tokanga ki ai ko 'eku tokanga pe au ke mau kau he laú pea si'i lau 'a Niua he kaú, ko ia pe Sea, mālō e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, 'Eua 11

Taniela Fusimālohi: Te u malanga pe pe

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke

Taniela Fusimālohi: Sea, ke u ki'i 'oatu pe ki'i monomono atu ko ení koe'uhí kuo lahi foki e malangá. Kae tuku pe ke u 'oatu pe 'a e me'a ko ení ko e poini ko ē na'e 'ohake ko ē 'e Tongatapu 4 ko ē ko e 'ai pe ke u fehu'i pe ki he Minisitā ko ení 'o e Potungāue ko ení e Fakalakalaka Faka'ekonōmiká. Na'e fehu'ia 'a e pa'anga ko ení 'oku 'omai ko ē ki he hiki vāhengá.

Paula Piveni Piukala: 'Oua 'e tali 'a e Patiseti 'a e *Public Enterprise*!

Taniela Fusimālohi: Pea ko e me'a ení 'oku ou fie 'eke ki aí Sea koe'uhí foki 'oku, ko e taimi ko ē 'oku fanongo mai ai 'a e sekitoa pisinisí 'oku fai e hiki vāhenga.

(mate 'uhilá pea ki'i mālōlō ai Falé)

<006>

Taimi: 1550-1555

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, kae 'uma'ā e kakai 'o e fonua mou kātaki fakamolemole pe na'e mate e 'uhila, ha e 'uhinga 'etau ki'i toloi ko ení 'o ki'i fakatonutonu pe 'e he kau ngāue 'a 'etau me'angāue koe'uhi pe ko e fiema'u e 'ata ko e 'i Falé ni. Kapau pe 'e tuai mai pea mou kātaki kae tuku pe ke hoko atu mu'a e feme'a'aki e. Sai he 'oku sai pe 'oku hiki e, me'a mai fakafofonga 'Eua 11.

Tokanga ki he hiki totongi koloa & mahino fai Pule'anga ngāue ke ta'ota'ofi'aki ka 'oku 'ikai lava ke mapule'i kotoa koloa

Taniela Fusimalohi: Mālō Sea, ko u fie foki ki he 'eku poini ko ē na'a ku 'ohake 'anenai ki he fehu'i ko ení fekau'aki pea mo e hiki 'o e vāhenga pea mo e me'a ko ení ke fai 'aki e hiki. Ko u fie fehu'i pe ki he 'Eiki Minisitā ko ení e tafa'aki 'ekonōmika, koe'uhi ko e fatongia ko ení 'o 'enau va'a ko e ki he *consumer protection*. 'A ia ko e me'a ko ení 'oku fa'a hoko, 'oku fanongo e ngaahi pisinisi 'oku fai e hiki vāhenga te nau toe ki'i taha hake e totongi.

Pea 'oku a'u ki he tu'unga 'oku nau hanga 'o seti fakaloiloi 'a e totongi, 'a ia te u ngāue'aki e lea fakapapālangi, ko e *artificial price*. 'A ia 'oku 'ikai ko e *price* totonu ia he koe'uhi ko e taimi ko e 'oku taufetuli ai 'a e hiki vāhenga pea mo e totongi mo e hikihiki ko ē 'a e totongi 'oku kau ai me'a ko ení 'oku ou talanoa ki ai. Te na taufetuli na ua pea 'e faingata'a ke fokifoki hifo 'a e taimi ko ē 'oku 'alu ai he na'e 'osi 'alu ia 'o 14, peseti 'e 14.

Ko e faingata'a ko ē 'ene hifohifo ko ē ke foki ki lalo ki he tonu 'oku pau ke ō atu 'a e *ministry* ko ení 'o vakai pe ko e ha e me'a 'oku hoko. He 'oku 'alu'alu hifo ki ha me'a ka ko e ola foki ení Sea hono tukuange ko e ngaahi totongi e ngaahi koloa ke tau'atāina hono fa'u hono fokotu'u. Koe'uhi ko e me'a ko ení 'oku hoko na'a tau ō 'o fakamo'oni he ngaahi aleapau hanga ko e *WTO* pea talamai tukuange e koloa ia ke fe'auhi e sekitoa taautaha.

Ka 'oku 'ikai foki ke pehē ia 'a Tongá ni ia, ko Tongá ni ko e me'a 'oku hoko ia fa'a alelea nautolu ia ke seti e totongi ka ko u fehu'i pe ki he Minisitā pe ko e hā e me'a 'oku fa'a hoko 'i he tu'unga pehē kapau 'oku teuteu hoko ha me'a pehē te tau fakaivia'i 'a e kau ngāue faka-Pule'anga ke ki'i sai ange 'enau vāhenga koe'uhi ko e mamafa 'a e koloa. Pea tu'u loi e ia 'i 'olunga pea 'osi pe hono 'oange toe pehē mai e kau ngāue faka-Pule'anga 'oku kei mamafa pe

koloa toe mai mu'a ha peseti 'e fiha pea iku taufetuli 'o a'u ki he levolo 'oku fu'u faingata'a 'ia 'etau Patiseti hono fua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti, Sea 'oku tau feinga pe ke tali atu e fehu'i ko eni mo'oni pe ia 'oku 'i ai e Va'a *Consumer Protection* 'a e Potungāue pea ko e fatongia pe ia e kakai 'a e fonua kapau 'oku nau a'u atu ki he ngaahi falekoloa 'oku mamafa pea 'oku pau ke nau ō mai 'o fakahoko mai e l ā unga pea ngāue atu ki ai e Potungāue. 'I he taimi tatau pe foki 'oku seti pe *price* ia mo e totongi e koloa 'o fakatatau ki hono fika'i 'e he Va'a ko ena ko e *authority* ki he *Competent Authority*. Ka 'oku 'i ai pe 'a e ngaahi *margin* tu'upau ia 'oku fika'i 'o fakafuofuoa 'aki 'a 'enau tupu 'e ala ma'u 'i he koloa takitaha. Ka ko e hangē pe ko e fehu'i ko ē 'a e Fakafofonga ko e te mau toki ngāue pe ki ...,

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pea 'oku toki ngāue atu pē va'a ko eni ia 'i ha lāunga mai. Ka ko e taimi lahi ko e lāunga kotoa pē 'oku fakahoko ange 'oku lava pe ia 'o solova ka ko hono, ko e pehē ko ē ke malava ke pule'i fakakātoa e kau pisinisi mo 'enau fetō'aki ko ē he koloá 'oku ki'i faingata'a he taimi lahi. He ko e ō atu ko ē 'o a'u atu, ko e mahino pē ko ē kia nautolu 'e 'alu atu e 'a'ahi ia kuo foki pē ngaahi *shelf* ia ki he ngaahi *price* ko ē 'oku tu'u angamaheni. Ka ko hono mo'oni 'oku hoko hangē ko e fehu'i ko ē 'oku 'omaí pea 'oku malava pe ia he taimi lahi ke fai hano fakatonutonu ka 'oku 'ata pē va'a ia ko eni ke fai, 'a e lāungá ia ke fakahoko. Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi *mechanism* ia 'oku ngāue'aki ke pukepuke 'aki hangē ko hono tautea'i, a'u ki hono to'o e laiseni pea mo e ngaahi fakatokanga kehekehe 'oku 'ave kiate kinautolu 'o a'u ki he 'ave ki falehopo.

Ko e me'a ko ē ki he hikihiki ko ē totongi e koloá pea mo 'ene fekau'aki pea mo e kau ngāue fakapule'angá ke nau toe fiema'u, 'oku si'isi'i e ma'u ia 'e he potungāue ia ha lāunga pea mei he kau ngāue fakapule'angá. Ko e lahi tahá pē ko e kau konisiuma tautautefito pē ki he kakai angamaheni pē 'o e fonuá Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko 'eku talanoa fakalukufua pē foki he ko e me'a ia ko ē 'oku hoko ko ē he taimi ní. 'A ia 'oku 'i ai foki e matāmama ia he laó 'oku 'ikai ke lava 'o hū atu ha mafai koe'uhi ko e tau'atāina ko ē 'oku 'oange he ngaahi pisinisi ke toe seti. 'A ia ko e tafa'aki ko ē ki he Ma'u Mafaí 'oku mālō 'oku fakafoki ki ai e ngaahi me'a 'e ni'ihī. Ka ko 'eku talanoa pē eni ki he, 'oku totonu nai ke fai mo monomono 'a e Laó ke lava 'o malu'i ange 'a e konisiumá mei hono *exploit* pe ko hono tāpalasia he ngaahi pisinisi koe'uhí ko e fa'ahinga *situation* pehē. 'Oku 'ikai foki ke a'u e fakamatalá ia ki he tokotaha kotoa 'oku 'alu 'o fakatau ke pehē ko e *price* ko ē 'oku 'ikai ke tonu. He koe'uhí 'oku tau 'ilo pe ia 'etautolu he taimi ni ko e me'a 'oku fai ia he ngaahi pisinisi lahi ko e fepōtalanoa'aki. 'Oku 'ikai ke hangē ia ko e laumālie ko ē na'e 'uhinga ki ai 'etau fakatau'atāina'i e sekitoa tautefito ki he *retailer* ke nau fe'auhi. Sea ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fengāue'aki vāofi e potungāue pea mo e Kasitomú tautautefito ki he totongi ko ē e koloá. Ko e ngaahi 'inivoisi ko ē 'oku hū mai ko ē ki Tongá ni 'enau ngaahi koloá 'oku seti mei ai 'a e *price* ko ē 'oku 'ave ko ē ki he konisiumá. 'Oku 'i ai pē founa 'oku ngāue'aki pea ko e me'a ko ē 'oku pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ke ne hanga 'o muimui'i, kuo 'osi maau pe Lao Sea. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia Sea 'e haohaoa ke pehē ke peseti 'e 100. 'Oku tau fe'ao pē hangē ko e lau ko ē 'a e folofolá Sea 'a e uité ia mo e teá he taimi kotoa pē. Seti e Laó he fa'ahi ko ē, 'oku ha'u pē 'a e kau pisinisi ia he tafa'aki ko ē mo e kau konisiumá kae mahalo ko hēvani pē Sea 'e ma'u ai e fakakaukau ko iá. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko 'eku 'ohake pē 'aku ia koe'uhí ko e Lao ko iá te ne pule'i 'a e ngāue ko ení, hangē pē ko e me'a na'a ku fakalea au ia ki aí 'a e *collusion* 'a e *official setting* e *price*. Ko e fūfuu'i e koloá ke 'alu hono totongi ki 'olunga, ko e ngaahi me'a ke tokanga ki ai e laó koe'uhí ke malu'i 'a e konisiumá. Ka u hoko atu ki he fo'i poini ko ē na'e

...

Kolea mei Tongatapu 4 lisi ngaahi koloa 'oku mafai Va'a Fakafuofua Koloa ki hono fakamahu'inga'i

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē mu'a ki'i tokoni nounou pē na'a paasi ia mei he poini ko ení Sea. Ko e poini ko eni 'oku me'a ki ai 'a 'Eua 11 Sea 'oku mamafa ki he motu'á ni he 'oku pehé ni. Tau pehē hangē ko e koloa mā, 'oku tokanga'i foki ia he Va'a Ma'u Mafai ko ē ki he Fakafuofua Koloá. Ka 'oku 'i ai 'a e 'ū falekoloa ia 'e ni'ihí 'oku mamafa makehe pē 'enau mā 'anautolu Sea. 'A ia ko hono hiki ia ko ē, 'oku 'i ai 'a e falekoloa pehē 'oku ou 'ilo Sea 'oku 'ikai ke u fie lave ki ai. 'Oku tu'u tokotaha ia 'i he 'elia 'oku ne pule'i ia 'e ia, 'ikai toe lava kakaí ia 'o 'alu ki ha feitu'u. Ko e kau lue laló, 'o, ko e koloá ia ki'i falekoloá 'oku mamafa makehe pe ia.

Pea ko e 'uhinga ia na'e fai e kole ko ē ki he 'Eiki Minisitā 'e Sea na'a lava ke 'omai mu'a 'a e lisi ko ē ngaahi koloa fakafuofuá ke mau ma'u e *price* na'a lava ke mau tokoni ai he taimi 'oku ha'u e kakaí 'o lāungá kae ki'i fakama'ama'a e kavenga hono fu'u 'oatu faka'angataha e lāungá kia moutolú 'e Sea. Ko e me'a mo'oni ia, ō ia ki he ngaahi falekoloa kehé 'oku mahino 'oku *price* totonu, ō mai ia ki he falekoloa ko ē 'oku ne *monopolise* pe pule'i ha fo'i feitu'u fakasiokalafi, hiki makehe pē pea 'oku 'ikai ke toe 'alu ha ni'ihí ia ki ai. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e 'uhingá Sea mālō.

Hoha'a 'Eua 11 ki he fakamoleki 500000 ki he fakatau komipiuta he patiseti Potungāue Pa'anga

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hoko atu ki he talanoa ko eni fekau'aki pea mo e 'ū fakamole hangē ko e komipiuta fo'ou. Ko e Potungāue ko eni e *Ministry of Finance* talu mei he 2021 – 2022 na'e 'osi fakamoleki e pa'anga 'e 500000 tupu fakatau komipiuta pē. Kapau te tau sio lelei ki ai 'o fehu'ia 'a e, mahalo 'oku tatau pē mo e ngaahi potungāue kehé he koe'uhí ko e fika ko eni 'oku ou ma'u 'e au ia, 'oku 'osi 'ova ia he 5 miliona mei he 2021 pē ki he 2021-2022 pē ki he 'ahó ni, tau 'osi hanga 'etautolu 'o ngāue'aki e 5 miliona ke fakatau 'aki ...

<001>

Taimi: 1600-1605

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e me’a pē ko ia ko ē na’a ku malanga ki ai ‘i he uike kuo ‘osi ‘a e ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Palēmia: ‘E ke *point of order* pē Sea, ko e fehu’i pē eni ia na’e ‘osi ‘omai ‘e Tongatapu 5, ki he komipiuta pea na’e ‘i ai ‘a e tali na’e fakahoko atu ‘o fekau’aki mo e ‘uhingá, pē te tau toe ‘ai tu’o 2 pē fo’i fehu’i tatau pē. Ka ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia ko e *interest* ‘a e taimi Sea, ka na’e ‘osi

Sea Kōmiti Kakato: ... Tonu ia ‘Eiki Palēmia, Fakafofonga ‘oku ‘asi pē ‘i he’etau tu’utu’uni ke ‘oua te tau fefokifoki’aki he poini tatau. Kapau kuo ‘osi ‘a e komipiuta ‘a ia ko e toko 2 eni na’a na me’a mai ‘aki ai, te tau toe ‘alu pē he me’a tatau pē.

Taniela Fusimālohi: ‘Io mālō. Sai pē Sea, koe’uhi ka ke fakatokanga mai pē manatu’i foki na’a ku ‘alu au kitu’a ‘aneuhu, ‘ikai ke u toe fanongo mai au ki ha me’a ka ko e ‘uhinga pē ke ke fakatokanga mai pē pē kuo u tu’o 2 atu au ha me’a.

Sea Kōmiti Kakato: Na’a ke ‘i heni pē ‘anenai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea fakatonutonu atu na’a ku hū atu kitu’a ‘oku me’a pē ai ‘o fanongo lelei pea maama, na’a ma ‘i tu’a pē ‘o fanongo lelei mai ki he, pea na’e si’i fiefia lahi ‘a e Fakafofonga he’ene ‘i tu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo Minisitā Leipa, fakamolemole. Na’a ke me’a pē heni ‘o ke fanongo lelei pē ki he feme’a’aki heni. Te u toe tuli’i pē ho’o loi mai kia au.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, Sea ke ‘ilo’i ko e taimi ko ē ‘oku ke tuli ai au ‘ikai pē ke u toe fanongo au ia ki ha me’a. Nofo pē au ‘o fakakaukau ki he ‘Eiki ko e hā ‘ene Folofola mai ko ē kiate au pea te u ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai, fakamolemole ē, ‘ikai ke toe fai ha feme’a’aki ‘i he komipiuta ē.

Taniela Fusimālohi: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ha me’a ‘e taha.

Fehu’ia fakaikiiki palani Pule’anga ke ta fakafoki ‘ene ngaahi nō ki tu’apule’anga

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu ki he peesi 12 mo e 13 ko eni ‘o ‘enau palani, ‘oku ‘i ai ‘a e fehu’i mahu’inga ai Sea koe’uhí he ko e fo’i kī eni ia ki he fehu’i ko ē fekau’aki pea mo ‘etau lava ‘o ma’u ‘inasi mei he *Green Climate Fund* pea mo e ngaahi *fund* kehekehe ko ē ‘oku lava ‘a e potungāue ko eni ‘o ma’u mai mei ai ha pa’anga, peesi 12 mo e 13.

‘A ia ko e fakakakato ‘o e ngaahi fiema’u ki he *GCF*, kae malava ke tau kau atu ki ai, ‘a ia ko e, ‘oku toe taha hifo pē ki lalo ‘oku ‘asi pē ai pea mo e fakamatala ko ē ki he me’a tatau pē. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ou talanoa ki ai Sea ‘i he peesi 126 ko ē ‘o e *Budget Statement* ‘oku ha mai ai ‘a e tokanga ia ki he me’a mahu’inga ko e lao, ko eni ko ē he *PFM*. Ko e ma’u ‘a e motu’a ni ‘oku ‘osi, kuo u tui ‘osi fai tu’o ua kimu’a ‘a e me’a ko eni ‘oku ui ko e *PEFA* ‘a ia ko e *Public Expenditure and Finance Assessment*. Na’e ‘i ai ‘a e me’a na’e fai ‘i he 2016, ‘oku

ou manatu'i he na'a ku kau atu ki he kongā ko e *five process mapping* 'i he Falepa'anga pē 'oku fai fēfē 'a e ngāue ko ē ki ai.

Pea 'oku ou tui ko e fakamuimui taha eni 'oku talanoa ki ai 'a e, ka ko e anga ko ē 'eku ma'u 'eku sio hifo 'oku kei toe 'a e me'a ia ke fai, 'a ia ko e pēseti 'e 40 'o e ngāue 'e 136 ke fakalelei'i 'etau lao, 'oku te'eki ai ke fai ia. Ko e talanoa ko ē 'e ma'u 'etau pa'anga, ko e talanoa pē ia 'o faka'amu 'e ma'u mai, ka ko e fo'i kī eni ia Sea, pea 'oku ou, ko e me'a 'oku talamai 'e he fakamatala, ko e kongā kimu'a ko ē 'o e ta'u ni 'e fakahū mai ki he Fale Alea 'a e Lao ko ia.

Pea u fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā 'a e taumu'a he koe'uhi kapau he 'ikai ke 'omai e fai mo 'omai eni ia te tau, he 'ikai ke lava ma'u ha pa'anga ia, he ko e me'a ia 'oku 'osi *indicate* mai pē ia 'osi faka'ali mai pē ia 'e he ngaahi kautaha tokoni talamai 'ai ho'omou me'a fakapa'anga ko ē na'e *Public Finance Management* ke sai, ka mau toki tokanga atu. Hekoe'uhī Sea he 'oku 'i ai 'a e *risk* pē ko e me'a ia 'e ala hoko ka 'omai ha pa'anga 'oku 'ikai ke mateuteu 'a e *system* fakapa'anga ia ke ne hanga 'o to'o mai, 'o lele he me'a ko ē 'oku tonu pea 'e manavasi'i 'a e *donor* ia ke 'omai. Ka ko 'eku fehu'i ia ki he 'Eiki Minisitā pē ko e hā leva 'a e tu'unga ia 'oku 'i ai he 'oku te'eki ai ke a'u mai 'a e lao ia ki Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato, kae tali'i atu pē fo'i fehu'i ko eni. 'Uluakī pē, 'io 'oku 'ai ke, 'oku lolotonga fai pē e ngāue ki hono faka'osi'osi kae fakahū mai 'a e lao ko eni 'e Sea ki he Fale ni, 'osi tali ia 'e he Kapineti. Ka 'oku ko e Lao ia ko eni 'oku kau he ngaahi me'a lahi pē ki hono fakamālohi'i ange 'o e Lao Pa'anga ki hono founa ngāue fakapa'anga, 'o kau ai pē hono tokangaekina mo e ngaahi tokanga 'a e ngaahi sivi ko eni na'e fakahoko mo e ngaahi me'angāue hangē ko e *PEFA* a ia na'e me'a ki ai 'a e kau, fa'a me'a 'aki 'e he kau Fakafofonga, mo e ngaahi, ko e ngaahi ngāue fakapa'anga pē 'oku 'aonga pē mo tokoni ki he ngāue. Pea 'oku a'u mai ke fakahoko, te u lau pē au ki he pa'anga ko eni ko ē mei hangē ko eni ko e na'e fakahoko atu na'e me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai pē foki ko e ngaahi fiema'u pē ia 'o felāve'i mo e 'i he *PEFA* 'oku fiema'u ke kakato kae toki lava 'o ma'u 'a e ...

<002>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... seniti ko ia mei he *Climate Fund*. Ka 'oku lahi pe 'a e ngaahi ngāue kehekehe lahi pe ngaahi me'a ke fakakakato, ka ko eni kuo mate mo e 'uhila. Sai pe 'oku ongo pe Sea. Ka 'oku 'i ai pe ngaahi me'a ke fakakakato ka 'oku hangē pe ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai 'a e ngāue lahi 'a e Pule'anga ki ai ke tokanga ki ai, tokoni mai mo e Pule'anga Pilitānia 'oku 'i ai mo e tokotaha, kapau 'e fakapatonu pe ia ki he fo'i ngāue ko ia. 'Oku tau 'amanaki pe 'e lava lelei 'a e ngāue ko ia pea 'oku ngāue pe ia he Va'a ko eni 'a e Potungāue Pa'anga pea 'oku 'i ai pe 'amanaki 'e vave ange 'a e ngāue ke fakahoko pea tānaki atu ki ai mo e 'omai mo e Lao Sea mālō.

Fehu'ia 'Eua 11 palani ngāue Pule'anga fekau'aki mo 'ene ngaahi nō

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u hiki atu mu'a ki he fehu'i hoko 'i he peesi 13 pe 'o 'enau palani. 'Oku 'i ai 'a e fakahā mai 'i he peesi ko ia 'oku toe hā mai pe 'i he peesi 23 'o 'enau palani 'a e me'a ko eni fekau'aki pea mo e palani ki he totongi 'o e nō. He koe'uhī ko e me'a ko ē ko ē 'oku 'omai ko ē 'i he'etau Fakamatala 'Esitimeti Fakamatala Patiseti pe ko e *Budget Statement* 'a ia ko 'etau mo'ua 'oku 440.8 miliona. Pea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni ko ē 'oku tau lolotonga lele ai ko e 68 miliona kuo totongi atu ki tu'apule'anga pea ko e 50 miliona, kātaki ko e 68 miliona ko 'etau mo'ua ia. Ko e 18 ai ko e mo'ua fakalotofonua pea ko e toenga ko e 50 miliona ko e totongi ia ki tu'apule'anga pea ko e 42 miliona ai ko e mo'ua ia ko ē ki Siaina ē.

Ka ko 'eku fehu'i ki he 'Eiki Minisitā he 'oku fiema'u 'a e *annual plan* ia he ko e me'a eni 'oku fiema'u ko ē 'e he *donor* mo e ngaahi kautaha tokoni, ka nau toki 'omai 'enau *Budget Support*. 'A ia ko e kongā eni ia ko ē *condition* ko ē kae 'omai e *Budget Support*. Ka ko u kole ange pe mu'a ki ai he koe'uhī he kapau te mou ō ki he peesi 139 'o 'etau *Budget Statement* pea mo e 140 'oku hā ai 'a e ngaahi nō. 'A ia ko e nō funga nō pea mo e ngaahi nō 'oku malu'i he Pule'anga. Ko e ngaahi kongokonga eni ia 'o e nō ko ē 'oku fai ki ai 'a e talanoa 'a hono palani.

Ka ko u fehu'i pe ki he 'Eiki Minisitā he ko e me'a eni ia 'oku fu'u fiema'u lahi ke ne ki'i hanga ange 'o fakaikiiki mai pe ko e hā 'a e ngaahi ngāue ko ē 'oku fiema'u ko ē ke fai 'i he palani ko eni 'i he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e me'a mahu'inga heni 'a e kau nō funga nō. 'A ia ko e nō ko eni mei he nō ko eni Siaina. 'A ia 'oku hā mai eni he'ene fakamatala 'oku nau totongi e kongā 'o e nō ko eni. 'A ia ko e 26 miliona mei he 41 miliona. He 'oku totonu ke kau eni ia he palani ko ē 'oku 'uhinga mai ki ai. 'A ia ko e palani ko eni 'oku totonu pe ke tau 'ilo ki ai he 'oku 'iai 'a e talanoa mai ia heni 'i he'ene fakamatala ko e totongi ko ē 'o e nō 'e fai'aki ia 'a e nō fakalotofonua. Ko e 'ai pe ki he Minisitā ke ne ki'i fakaikiiki mai ange 'a e *debt* ko e *annual plan* pe ko e hā 'a e fakakaukau ko ē ki hono totongi atu 'o e ngaahi nō ko eni 'oku tu'u ko ē.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

Palani & fokotu'utu'u Pule'anga ki he tā fakafoki 'ene ngaahi nō

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'a e Komiti Kakato kae tali atu pe fekau'aki mo e fehu'i ko eni. 'Io ko e palani ki he nō fakata'u 'e toki tuku mai ia he 'osi hono tali 'a e Patiseti ko eni koe'uhī hili ko ē hono tali 'o e Patiseti hanga leva 'e he Potungāue Pa'anga 'o fakakakato 'a e kongā he palani ko eni palani nō ko eni 'o tuku mai ke mea'i 'e he *public* mo e ngāue ko ia.

'Oku taimi tatau 'oku 'omai pe foki he Potungāue Pa'anga 'a e fakamatala faka-kuata 'a e tu'unga nō 'i he kuata kotoa pe fakataha pe mo ia. Pea ko e fakamatala ko eni ki he nō 'oku hā atu ko ē 'i he Fakamatala *Budget Statement*. 'A ia ko e hangē pe 'oku hā atu ai ko e ngaahi nō mei tu'a mei tu'apule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani ia ke fai ha nō ka 'e fakahā atu pe ia he palani nō. Ka ko e palani ko ē ko ē ki hono totongi atu 'o e nō ki tu'apule'anga 'oku tau totongi 'oku hangē pe ko 'ene hā atu tau totongi kakato pe nō kongā 1

Kongā ua. Ko e nō ko eni ko ē 'e taha 'oku fai ki ai e fehu'i ia 'a e Fakafofonga. Ko e nō na'e tuku atu he Pule'anga ki he ngaahi kautaha, lolotonga fai pe talanoa lelei mo e ngaahi kautaha

ko eni Sea ki he totongi 'enau nō. 'Oku 'i ai pe ngaahi, tau tui pe 'oku 'i ai 'a e tu'unga 'a e fakataha ko eni ki he tu'unga lelei. 'Oku mau 'amanaki pe ke fai hano fakakakato mo e ngaahi...

<003>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... fengāue'aki mo nautolu kae toki lava ha fakahoko 'a e ngaahi tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ko ia. Mālō

Tokanga 'Eua 11 & tali mei he Pule'anga ki he fe'unu'aki he ngaahi fakamole hā 'i he 'esitimeti

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko e 'omai e tali ko ia koe'uhi ko e poini, kapau he 'ikai ke tau tokanga'i 'etautolu 'a e ongo kulupu 'e 2 ko eni, 'e toe faingatā'ia ange 'a 'etau feinga ke totongi 'a e nō ko ha tōnounou 'i he tafa'aki ko eni.

Sea, ka u hoko atu ki he peesi 13. 'Oku hā 'i he peesi 13 'a e fakamatala ko eni, ke 'oua 'e fe'unu'aki 'a e patiseti ke fakasi'is'i 'a 'ene fe'unu'aki. 'A ia 'oku 'uhinga ia ko e palani ko ia e fakamole 'i he ngaahi Potungāue 'oku 'omai foki ke tau sio ki ai 'i he taimi. Ko e me'a ko eni 'oku talamai 'e he Potungāue 'oku nau feinga honau lelei tahá ke ta'ota'ofi 'a e fe'unu'aki. Pea ko u fie 'oatu 'a e ngaahi fika ko eni Sea koe'uhi ko u tui 'oku mea'i pē ia 'e he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue, ka kia au 'oku ta'ofingata'a 'a e ngāue fakapule'angá hono fai e 'unu. Ka u 'oatu pē 'a e ngaahi fika ko eni ke tau sio ange ki ai.

Ko e tafa'aki ko eni ki he, hangē ko ia ko e *overseas travel* ē ko 'ene tu'u ko ē hangē ko 'eku fakatātā eni. 'A ia ko e Patiseti ko ia 'o e 2022/2023, na'e 'esitimeti'i mo patiseti'i e 2.2 miliona. Ko 'ene a'u mai 'a'ana ia ko ē ki he faka'osi'osi 'oku 7.5 ia, 'a ia 'oku 'unu 'aki ia 'a e 5.2 miliona. Kapau ko 'etau talanoa eni ki he 23/24 na'e patiseti'i ia ke 4.7 kae 'unu ia 'o 7.3. 'A ia 'oku ai 'a e ngaahi 'unu pehē kae hangē ko e 'ovataimi, ka u ki'i 'ai atu pē koe'uhi ko e ngaahi.. 'A ia 'oku patiseti 23/23 7.2 miliona na'e patiseti'i kae 'unu 'aki ia 'a e 2.5 miliona 'o 'alu ia 'o 9. 'A ia 'oku meimei natula pehē 'a e ngaahi me'a lahi, pea 'oku 'i ai 'a e hangē ko eni ko e me'a ko eni ki he komipiuta mo e ngaahi naunau mo e me'a pehē Sea. Neongo 'a hono fiema'u ka 'oku fiema'u ia ke tau fehu'ia pē ko e hā 'oku lahi ai 'a e me'a ko ia kae 'ikai ke tukutukuhifo ki hono fakapotopoto.

Ko 'eku talanoa pē ko e fakatātā 'aki 'a e me'a ko eni ki he tafa'aki ko ē ki he naunau ko ia 'oku 'oange ki he ngaahi Potungāue. Na'e 'oatu e naunau he ta'u fakapa'anga kuo 'osi, 'oatu e naunau he ta'u fakapa'anga ko eni, tatau pē 'e toe 'oatu pē mo e naunau tatau 'i he ta'u fakapa'anga hoko. 'A ia ko e me'a ko ia 'oku ou 'ohake ko ia 'i he taimi ni, koe'uhi ko 'ene 'unu pehē 'oku kau ai pē pea mo e vāhenga ia 'i he 'unu ko ia. Kau ai 'a e kau ngāue lau'aho, kau ngāue *contract*. 'a ia ko 'eku tānaki 'e au e fika 'oku 'alu ia mei he 138 'a e 'oange ko ia 'a e *salary* 'alu ia 'o a'u ia ki he 155 miliona ko e 'unu ngaahi 'unu ko eni.

'A ia ko 'ene tu'u ko ia Sea, ko e me'a ia 'oku feinga ko ē 'a e Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o feinga'i ke mapule'i fakalelei he 'oku hangē ko e me'a ko ia na'e fehu'ia 'e Tongatapu 7. Ka 'oku ai ha 'unu'unu peseti 'e 10 pē. Ka 'oku ai e ngaahi 'unu ia heni 'oku 'ikai ke toe lava ia 'o ta'ofi, kuo 'unu ia 'o 'ova ia 'i he me'a ko 'eni. Ko e anga pē 'o e tokanga ki ai ko e 'uhinga ke tokanga pē ki ai 'a e Potungāue pea mo kitautolu ko eni koe'uhi ko e me'a ia 'oku hoko. Ko e me'a eni ia 'oku pule'i ngata'a ia, ka ko e 'ai pē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e, he koe'uhi ko e kongā ai ko e me'a ko eni fekau'aki pea mo e *PFM*. Ke ta'ota'ofi 'a e 'unu, he

ko e 'unu ko ia na'a tau faka'amu ki ai ko e 'unu 'aki pē peseti 'e 10 ka 'oku a'u atu ia ki he tu'unga 'oku 'ikai ke lava ia ta'ofi 'a e 'unu kuo fakavilivili 'a e ngaahi Potungāue ke fai 'a e ngaahi 'unu lalahi.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu atu pē Sea kae 'uma'ā 'a e Kōmiti Kakato. 'Io ko e ngāue foki ko eni 'oku hangē pē ko ia na'e fakahoko atu kau ia he ngaahi tafa'aki 'oku sio ki ai 'a e Pule'anga ki hano pule'i 'o e patiseti kau pē 'a hono fa'u kae 'uma'ā 'a hono fakahoko. Ko e peseti 'e 10 na'e fai foki 'a e fengāue'aki 'oku kau ia he me'a 'oku siofi vāofi 'aupito ia 'e he Potungāue Pa'anga ke mahino 'oku 'ikai ke 'ova fakatatau ki he tu'u 'a e Lao. Ka 'oku siofi fakalūkufua pē mo e ngaahi fakamole kehe. Hangē pē ko ia na'a ku tali atu ki he fehu'i na'e fakahoko 'e Tongatapu 5 'anenai, he sio ko ē ki he anga e fetō'aki holo 'a e ngaahi fakamole ko eni. Ka ko e ngaahi me'a na'e fai ki ai 'a e talanoa lelei mo e ngaahi Potungāue, sio ki ai mo e ngaahi fakamole 'oku nau fakahoko pea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku fai atu 'a e fengāue'aki mo nautolu 'i he, 'i he ...

<004>

Taimi: 1615-1620

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ta'u fakapa'anga hoko koe'uhí ko e ngaahi fakamole ko ia ka ko e hangē pē ko 'eku fakamatala atu ko ē 'anenai ange Sea 'oku 'i ai pē e ngaahi ngaahi fakamole 'oku fe'unu'aki holo pē 'i he 'i he ngaahi tafa'aki koe'uhí ke fakakakato e ngaahi ngāue pea 'oku kau pē ia he kongā 'oku vakai'i lelei ma'u pē 'e he potungāue mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Pa'anga.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ka ko ē te tau 'unu atu ki he peesi 14 'enau palani. 'Oku hā ai 'a e fakaivia 'o e sekitoa taautaha pea 'oku hā mai mei he fakamatala ko ē peesi 70 'a e *budget statement* ko e feinga'i ke 'oange 'a e 9 miliona ki he sekitoa ko eni 'e tolu 'e fā, ngaahi koloa, toutai, ngoue mo e takimamata ka tau tulituli foki he 'oku pehē mai ko e tupu ko ē 'oku tau faka'amu ke ma'u ko e 2.8. Ko 'eku lau ko ē Palani 'a e Potungāue Kasitomu talamai 'e ala lava pē tupu ia 'o a'u pēseti 'e nima pea 'oku 'ikai ke ke mahu'inga mālīe ka au pē ko e anga fēfē 'enau sio 'oku ala a'u pē 'a 'etau tupu ki he pēseti 'e nima. Ka ko e me'a eni 'oku ha'u kia au 'e Sea koe'uhí ko e mahu'inga 'o e me'a ko eni.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a Sea kau kau ki'i kole pē mu'a hē na'a hiki kae ka u fihia au 'o pehē 'oku fefokifoki 'aki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 'i ai fetō'aki 'i he faka-Tonga mo e fakapālangi 'i he Kupu 10 (2) Lao Pa'anga Pule'anga

Mateni Tapueluelu: Ko e kupu ko eni na'e me'a mai ai he kupu 10 ko eni ki he Lao ki he he Pa'anga 'a e Pule'anga Sea na'e me'a ai 'a 11 pea na'e me'a ai 'a Tongatapu 7 ko u kole pē ki he Pule'anga Sea ke nau hanga mu'a 'o fakapapau'i mai 'a e kupu 10 kupu (2) 'oku fenāpasi 'a e faka-Tonga mo e fakapālangi Sea pē 'oku tonu koā 'eku ma'u. Ko e faka-Tonga ia 'oku pehē "kuo pau ke 'i ai ha kupu 'i he 'esitimetri 'oku ne lekooti mai ko ha ngaahi fehikitaki pehē 'i he 'esitimetri."

Ko e fakapālangi ia Sea ‘oku ne talamai ‘e ia ko e *Government* ko e *financial statement* ‘a ia ‘oku mahalo ‘oku muimui ‘a e Hou’eiki Pule’anga ia ki ai ‘oku nau ‘omi ai ‘i he *financial statement* ‘oku ‘ikai ‘omai he ‘esitimetri. ‘Oku kehekehe e ongo ‘a hono faka-Tonga’i ko ē ‘o e kupu 10 kupu (2) fakapālangi. Ka ko e kole pē mu’a ke ki’i vakai’i Minisitā Lao na ‘oku tonu e ma’u e motu’a ni ‘oku pēhē ia ai kuo pau ke ‘omai e ngaahi fehikitaki ko ia ‘i he *financial statements* ‘a ia mahalo ‘oku ‘osi fakahoko ia ka ko e kupu 3 ia ko e ko e faka-Tonga ia ‘oku pēhē ia ai ko e ‘esitimetri Sea mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea pea ‘i he ‘esitimetri pē ‘i he *financial statement* ka ‘oku ‘ikai ke lolotonga te’eki ai ke ‘oku ‘ikai ke *provide* ia. Tatau pē *statement* tatau pē ‘esitimetri. ‘A ia ko e poini ia ‘oku ‘ikai ke ‘omai. ‘Oku ‘ikai ko e poini ia pē ‘oku ‘omai ‘i fē kapau na’e ‘omai hena ‘e fakafiemālie pē.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga me’a mai.

’Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io. ‘Oku fakatonutonu atu pē Tongatapu 7 ‘e ‘Eiki Sea ko e Fakamatala Pa’anga he peesi 17 ‘o e 2023 ‘oku hā ai ‘a e ki’i ‘a e fehū’aki holo ko eni ‘i he’ene kongokonga ‘i he’ene tu’u lalahi. Ko e fakakiiki ‘aupito ia ‘oku fai pē foki fengāue’aki mo e ‘Atita. Ko e fakakiiki ko ē ki he 23/24 ia ‘oku te’eki ke ‘omai he ‘oku te’eki ke ‘atita’i e fakamatala pa’anga ia ko ia.

Pea ko ‘eku tali atu pē ki he ‘io na’a mau fakatokanga’i pē ‘oku ‘i ai e ki’i tōkehekehe ko eni ‘i he Lao ‘i he fakapālangi mo e faka-Tonga na’e ‘ai pē ke toki fai ha sio ki ai koe’uhí he ko e fakapālangi foki ia ‘oku ‘omai he fakamatala pa’anga pea ‘oku hangē ‘oku ‘i ai e ngaahi fo’i lea pē he faka-Tonga ‘oku ‘oku na ki’i tōkehekehe pē mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘ai ke u ki’i tānaki atu pē he me’a ko ia pea he’ene he’etau kei ‘i ai. Ko e 2022/2023 Sea na’e ‘esitimetri ai e 160 miliona ki he *asset*. Ke ‘ilo e ‘osi ko ē ‘omai ko ē *actual* 95.2 miliona pē ‘oku ‘uhinga ai ‘eku fakakaukau ko e ‘ū *pocket expenditure* ia ‘oku *transfer* ia ‘oku fehikitaki ia he fu’u hiki ko ē ko ē ‘a e folau Sea. Pea ko e 2023/2024 ‘esitimetri mai e 200 nau *revise* mai ‘oku 152 te’eki ke ha’u e fakamatala totonu. ‘A ia ko ‘eku ‘ilo Sea koe’uhí ko e ngaahi mata’ifika ko eni ‘oku ‘omai ko eni 100000, 100000 100000 ‘a e potungāue, 40000, 40000, 40000 he *asset* ko e me’a ‘oku ‘ikai ke tau anga ‘aki ke fetongitongi pē he ta’u ki he ta’u ki he ta’u. *Office equipment* ‘oku ‘ikai ke fetongi, *computer* kapau ‘e ‘osi e fo’i ta’u ‘e taha pea toki fetongi he ta’u ‘e fā pē ta’u tolu ‘e ki’i ‘uhinga lelei. Ka ko e tu’u ko ē he taimi ni he 24/25 ‘oku nau ‘esitimetri mai nautolu ‘e 229.4 ‘oku ou fokotu’u atu ‘e toe ‘i lalo pē he fakamole ko eni ka ‘oku ‘uhinga ia ko hono fokotu’u ai e silini kae toki *transfer* ki he *travel* ‘o ‘ikai leva ke tau ma’u e fika totonu ‘o e fakamole. Ko e anga ia ‘eku fakakaukau Sea.

’Eiki Palēmia: ‘Ai ke ki’i tokoni atu pē Sea he ko e ‘uhinga ko e fo’i me’a tatau pē eni ia na’a tau lele ai ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io mo’oni ‘aupito ‘Eiki Palēmia.

’Eiki Palēmia: Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia pē ‘e toe tali tu’o fiha atu kae tau hoko atu Sea mei ...

Taimi: 1620 – 1625

Eiki Palēmia: ... hoko ‘a ‘e 4, mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea he ko e *situation* eni ia ‘oku *very critical* pe ‘oku mahu’inga ke *address* ‘e Sea. Ko e me’a ia na’á ku ‘uhinga ai ko ē pe ko e hā e fengāue’aki ‘a e Potungāue ko eni Falepa’angá mo e Komisoni ko ē ki he Kau Ngāue Fakapule’angá ke na ō ō ua mo hono vakai e me’a ko eni he koe’uhí te tau toki a’u ki he *financial statement* ko ē ‘a e Pule’angá. ‘Oku ‘alu pe taimí ia mo e ‘alu ki ‘olunga ‘a e koloa ko ē ko ē hono *value* ‘oku ‘ange ki he ngāue fakapule’angá. Kae ‘ikai ke lava ia ‘o ‘ilo pe ‘oku ‘i fē. ‘A ia ko e *asset*, ‘a ia ko e me’a ko ena na’e talamai ‘e he ‘Atita Senialé kimu’á ko e 133 miliona ‘a ia ‘oku mahino ‘oku kau ai e ngaahi me’a ia ko eni, komipiuta ko e ngaahi misini, ko e *office supplies* kātoa kātoa ia. Ko e hā ‘a e malu’i ko ē ‘o e pa’angá ke ‘oua ‘e ‘unu pehē ki he ngaahi me’a pehē kae ‘oua ‘e fakahoko.

Ka ko u foki mai ki he’eku fakamalanga ko ē peesi 14 ‘i he pehē ‘i he peesi 70 ko ē ‘o e *budget statement*. Pea ‘oku mahino pe ko e me’a ‘e fakahoko he potungāue ko eni ke ‘oatu ‘a e ngaahi tokoni ka ko e talamai ko e fakahangahangá ki he me’a ‘e 4 ko eni. Sea kapau leva ‘oku tau nofo ki he tupú, tupu faka’ekonómiká, 2.8 ko eni ‘oku tala te tau a’usia he ta’u ka hoko maí. Talamai ‘e he kasitomú ia ‘ikai ‘oku tonu ke a’u ia ‘o 5, ka ko ‘eku fehu’i ko e ‘uhingá ko e ‘ū *ministry* ko ē ‘oku nau fekau’aki mo e tupú ‘oku movetevete ia.

Ko e *ministry* ko ē ‘oku nofo fakatahá, ‘a e *Ministry* ko eni ki he Takimamatá mo e *Ministry* ko ē ki he *Economic Development* ka ‘oku kehe e ngoué ia meí he toutaí. Kapau ‘oku ‘ai ke tau ha’u e sikalamú ke tau teke’i fakataha ki he 2.8. ‘E ‘ikai ke fu’u mālohi fēfē he oku movetevete e sikalamú ia. Ko e hā ha me’a ‘e fai ‘e he Pule’angá ke ‘omai e timí ke nau piki fakataha.

Eiki Palēmia: Lava lelei pe ia, ka u ki’i kole atu pe au, ‘e 5 pesetí ‘oku ‘asi koā ‘i fe’ia Fakafofonga kātaki. He ‘okú ke toutou *refer* ki ai ka ‘oku fiu kumi ‘ikai ke u lotó pe ‘oku ‘asi koā ‘i fē ho, ‘a e peseti ‘e 5 ‘o e

Sea Komiti Kakato: 5 miliona pe eni ‘oku ou ma’u hení ‘a ia fekau’aki mo e *drugs*.

Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e 5 miliona ia ka ‘okú ne pehē mai ‘e ia ‘oku tupu peseti ‘e 5 e kasitomú kae 2.8 e Pule’angá

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Eiki Palēmia: Ko fē e 5 ko iá kātaki

Taniela Fusimālohi: Te’eki ke tau a’u ki ai ka ‘oku ‘alu pe foki ‘eku laú ‘aku ia ‘o mu’omu’a

Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku te’eki ke ‘asi ia, ‘ai ‘o kapau taimi ‘okú ke me’a ai ki ha me’a

Taniela Fusimālohi: Kaikehe ko e me’a ia na’e fa’u mai ‘emoutolu kapau ke mou a’u ki ai

Eiki Palēmia: ‘Ikai, ‘o kapau ke me’a’aki ha me’a peá ke me’a’aki e me’a ko eni ‘oku tau lolotonga, ‘oku ‘i ai ha fo’i *facts* ai kae ‘oua ‘e ‘ai pe ke 5, me’a

Taniela Fusimālohi: Ko ē ‘oku ‘asi he palani ko ē, ko e kasitomú ē ko e ‘osi eni ‘oku tau ‘alu atu ko ē ki aí.

‘Eiki Palēmia: Peesi fiha koā ia

Taniela Fusimālohi: Te’eki ke tau a’u ki ai kae ‘oleva ke malanga au hē ke ‘osi ia

Sea Komiti Kakato: Tēpile 14

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha 5 ia he tēpile 14

Taniela Fusimālohi: Kaikehe, ko e me’a foki na’e tonu ke mou fakataha. Ko e Pule Kasitomú ‘oku ‘i heni pe ko e hā ‘enau lau ‘anautolu e peseti ‘e 5 ‘oku *possible*.

‘Eiki Palēmia: Ko e Pule Kasitomú eni na’á ne ‘ai ... pe ko ho peseti ‘e 5 ‘a koe mei fe’ia

Taniela Fusimālohi: Talamai ‘emoutolu ‘oku peseti ‘e 2.8 ka ko u ngali tui ange ki he lau ‘a e tama Pule he Kasitomú he ‘oku nofo he uhouhonga. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga ‘o pehē kapau ‘oku tau fokasi he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga mo feme’a’aki māmālie tahataha kae lave ke fanongo pe kakaí ki ho’omo me’á

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Lolotonga e me’a mai ko ē Palēmiá ko e Pule Kasitomú ena ‘i he tu’a e Palēmiá he taimí ni.

‘Eiki Palēmia: Ko e peseti ‘e 5 pe ko u fie ‘ilo ki ai Fakafofonga

Sea Komiti Kakato: Peseti ‘e 5 ko ē na’á ke me’a ki aí

Taniela Fusimālohi: Kei kiu foki au ‘o malanga he palani mo e vouti ‘oku te’eki ke a’u ia ki ai

‘Eiki Palēmia: ‘Ai mai koe ke ‘ilo koe ...

Taniela Fusimālohi: Ka te tau a’u atu pe ki ai te u toe malanga atu pe ai

Sea Komiti Kakato: Mo me’a hifo ki lalo ē, ‘oku ‘i ai e me’a ia ‘oku mālīe ho’omo feme’a’aki. Ko u tuku atu pe ke mo feme’a’aki mo me’a ki lalo ‘Eua 11. Pea ko e taimi ko ē ‘oku fehu’i mai ko ē e Palēmiá ‘o fekau’aki mo e ‘ū mata’ifika ‘oku mou ‘ohaké. Kuó ke me’a atu, na’e tonu ke mou lau ko ho’omou pepa. ‘Oku kau ia he fa’ahinga tipeiti ‘oku ‘ikai ke u fa’a sai’ia ke u fanonga he Falé ni ke ngāue’aki e founga ko iá. Ko ‘ene me’a mai pe tali atu koe’uhí ka tau hoko atu. Ka ‘ikai te tau vilo takai pe he me’a tatau pe. Ka ke fakamolemole Fakafofonga ka ‘oku ‘i ai ha me’a ‘okú ke me’a’aki fakahoko pe ke ne mea’i ‘e he Palēmiá. Kae ‘oua ‘e ‘ai

‘a e fa’ahinga tali ko iá he ‘oku fu’u kauleka e fa’ahinga ko iá. Na’a pehē ‘oku lahi ange ho’o laukongá ‘au he laukonga ‘a e toengá.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea ko e ki’i fietokoni pe ia kae sai pe ia kae me’a ‘o hoko atu ai ia. Ko eni kuo

Sea Komiti: Hoko atu

Taniela Fusimālohi: ‘A ia kapau te mou sio ki he peesi 41 ko ē, palani ko ē kasitomú. Ko e palopalema foki Sea he ko e hangē ko ē ko ‘eku fakamatala kimu’á. ‘Oku ou lau ‘e au e ‘ū me’a ‘oku nau ‘omaí, ko e me’a ia ko u ‘ilo ai e ngaahi me’a ko ení

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a atu ā fakamolemole

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e peesi 41 kapau te mou sio ki he peesi 41 ko ē e palani ‘a e kasitomú. ‘Oku hā ai ‘enau talanoa ko iá, ‘i he kamata’angá ia talamai ‘enautolu, tonu ang eke tau ō ‘o peseti ‘e 7. Kapau te mou ō ki he peesi ko eni ‘i mu’a pe aí peesi 7, talamai ‘enautolu ia ...

<006>

Taimi: 1625-1630

Taniela Fusimālohi: ...7 peseti ‘e 7 he ko e me’a ‘oku *forecast* fakamāmani lahi ‘o kapau te ke toe ‘ai hake ki he peesi 41 ‘oku nau talamai mahalo ‘oku sai pe 7 ka ‘oku lava pe 5 ia ‘o ma’u.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘oku ‘ikai ko e Kasitomu ko e me’a ia ‘a e *TSCF* ko ia, ‘ikai ko e Kasitomu

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ha’u he’enau palani

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ko e me’a ia na’a ke tuhu’i mai ko ena *TSCF 2*

Taniela Fusimālohi: Ko ia

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e palani ia ko e ta’u ‘e 5 pe kuo ‘osi ‘e pehē pe na’e taimi ia ko ia na’e te’eki mahino ia ‘e ‘i ai ha Koviti, te’eki ai ha mahino ia ‘e tau mai e sunami ko e ‘ai pe eni ko e *reality* eni he taimí ni ‘oku ‘oatu he Pule’anga ka ko e *TSCF* ena ‘oku ‘ikai ko e Kasitomu

Taniela Fusimālohi: Ko ia ka ‘oku talamai ko ē he Kasitomu ‘oku nau kaunga nautolu ki hono tuli e ‘a e me’a ko eni he ‘oku ‘asi pe he fakamatala

‘Eiki Palēmia: Mālō, mālō Fakafofonga tau hoko atu a ha me’a ‘e taha, mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia Sea ko e, ka u foki mai au ki he’eku malanga ko e me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga atu ko e ki ai ‘i he ta’u fakapa’anga

Sea Komiti Kakato: Fakama’opo’opo e

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea, ke tukuange mu’a ha faingamālie ‘o e tupu faka’ekonōmika ‘aki hano fakataha’i e ngaahi ‘ēlia ko eni ki ha *ministry* pe taha. Ko u tui te u malanga atu au ia ai he a’u ki he Vouti ko eni ‘a e me’a faka’ekonōmika. He kapau ‘e lele kehe ‘i he fo’i leini kehe ‘a e ngoue mo e toutai kae lele kae lele leini kehe takimamata ia mo e fa’u koloa, te na fetōkaki pea he ‘ikai ke tau a’u tautolu ia ki he 2.8 ko ē ‘oku fai ki ai e talanoa.

Sea Komiti Kakato: Tonu ‘aupito ‘a e Feitu’u na

‘Ohake ‘Eua 11 hoha’a ki he ma’olunga totongi tupu nō kautaha SPBD

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e ko e faka’osi kapau te tau ō ki he peesi 70 pe ‘i he fakamatala ko eni ki he Pangike Pule pea mo e Pangike Fakalalakaka e. ‘A ia ko e me’a ko e tokoni ia mai ki he Pangike Fakalalakaka Sea, ko u fie talanoa ki he me’a ko eni ‘oku hā mai ‘i he ‘ū Lipooti ‘a e palopalema ‘o e kautaha ko eni ‘oku ui ko e *SPBD*.

Ko e *SPBD* ‘oku *partner* ai ‘a e ngaahi Pangike, kau ai ‘a e Pangike Fakalalakaka. Ko e fakamatala ko eni ‘oku ou ma’u ‘a ia ‘oku takai hake e me’a he tafa’aki ‘o hu mai ai. ‘A ia ‘oku tau ‘oatu ki he Pangike Fakalalakaka ‘a e pa’anga ‘oku ‘omai mei he *ADB* mo e *EU* ke fai ‘aki e fanga ki’i ngāue ko e, ko e me’a ko e ‘oku hā mai ‘i he mei he pisinisi ko eni ‘a ia ‘oku ui pe ko e *SPBD* pe ko e *South Pacific Business Development Bank*.

Ko e me’a ko e ‘oku hā mai ai ‘a ia ‘oku nau talu ‘enau kamata nau ‘osi nō atu ‘i Tongá ni ‘a e \$87.3miliona ‘Amelika. Pea ko e nō kotoa ‘e 75000 tupu kuo nau fai pea ‘oku ‘oatu e pa’anga ki he ‘akauni ‘e 10000 tupu. ‘Oku ‘i ai e nō ai ‘e 4800 ‘oku nau taufetuli holo he taimí ni.

Sea, ko e me’a ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ‘oku talamai ia ko e Pangike Fakalalakaka te nau ‘omai ‘a e nō peseti ‘e 2 kae ‘alu ia ‘o *partner* pea ko e pisinisi

‘Eiki Palēmia: Tokoni pe Sea, pea ko fē ko a e me’a ‘oku ‘asi ai e *SPBD* e ‘oku mahu’inga pe ke ka ‘oku ‘ikai ke fo’i me’a ko ena ‘oku *highlight* mai ‘oku ‘ikai ke ‘oku ‘ikai ke kau ia ai Fakafofonga

Taniela Fusimālohi: ‘A e ko ē ‘oku ‘asi pe he’enau *website*

‘Eiki Palēmia: He *website* ka ko e *document* eni ‘oku ‘asi mai ai ‘a e

Taniela Fusimālohi: ‘E lava pe he Kalake ‘o ‘ai hake he *website* ko e *SPBD*

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ka ko e ‘uhinga ko e *document* eni ‘oku tau lolotonga fai ai e fema’a’aki, ‘io ko ia, ko ia

Taniela Fusimālohi: Koe’uhi ko e ‘omai ‘e au koe’uhi ko ‘ene *relevant* ki he he ‘oku taka hake ‘a e *ADI* ‘a e Pangike Fakalalakaka ia ‘o ‘ai ‘a e tupu ‘o kau ia hono ‘ai e tupu ko e peseti ‘e 25 ki he 35 ‘o nono’o ‘aki e kakai fēfine. Ka au ko hono toho holo e kakai he faliki.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga ko e polisi ko e ‘a e sino tau’ataina ko ia ‘oku *shareholder* ai e Pule’anga mo e *TDB* mo e me’a ia ‘oku tonu ia ke fēfē. Ko u pehē ‘a au ia ko e ngaahi me’a ko ia ‘oku tokanga’i ia he *NRBT* ‘ikai?

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘oku tokanga’i ia ‘e ia ka ‘oku ‘uhinga ‘aku ia ko hai

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ‘a ia ko e Patiseti eni ‘a e *NRBT*

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘ikai ko e Patiseti ia e *NRBT*

‘Eiki Palēmia: Ko ia

Taniela Fusimālohi: ‘Oku nau ō nautolu ia ‘o fai ‘a e ‘inivesi heni *partnership* ‘oku kau ai e ngaahi Pangike ko e ‘i Tongá ni, kau ai mo e ‘ū Pangike ‘i Ha’amoá mo e feitu’u pasifiki. Nau ō mai nautolu ‘o fa’u e ki’i Pangike ke ne hanga ‘e ia ‘o tāpalasia e kulupu ‘oku masiva, kakai fefine.

‘Eiki Palēmia: Ko hai ia ‘oku ne fa’u, ko hai ‘oku ne ha’u ‘o fa’u ko hai ‘oku ne ha’u fa’u ‘a e ki’i Pangike

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e peseti ‘e ko e ha ‘a e me’a ‘a e Pangike Pule ‘oku fai ke fu’u fakavalevale pehē ki he peseti ‘e 25 ki he 30

‘Eiki Palēmia: Ko hai ia ‘oku ne ha’u ‘o fa’u? Ko hai ia ‘oku ne fa’u? Ko hai ia ‘oku ne ha’u fa’u ha

Sea Komiti Kakato: Tokanga atu ki he fehu’i Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: Pangike ke ne hanga ‘o kākaa’i pe ‘ai ai ha *interest* ‘o lahi ko hai ko hai ia ‘oku ke me’a ‘aki

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e palopalema ko eni ‘osi ha’u ia he ngaahi

‘Eiki Palēmia: Ko hai ia ‘oku ke me’a ‘aki ‘oku ne ha’u ‘ai e me’a kākā ko ia, talamai ia kapau ‘oku ke ‘ilo’i ke tau

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko ‘etau Pangike Fakalalakaka ko e talanoa ko e Pangike ko ‘etau Pangike ‘oku *partner* ia hē

‘Eiki Palēmia: Ko ia, ko e Pangike Fakalalakaka ‘oku nō mei ai e *SPBD*

Taniela Fusimālohi: ‘I he ‘ai ‘a e nō ‘oku peseti ia ‘e 35

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke ‘ai nō pehē ‘a e Pangike Fakalalakaka

Taniela Fusimālohi: *SPBD* ‘oku *partner* ia ai

‘Eiki Palēmia: Pangike Fakalalakaka ‘oku ke talanoa ki he Pangike Fakalalakaka

Taniela Fusimālohi: ‘A e Pangike Fakalalakaka

‘Eiki Palēmia: Nofu pe ai. Ka ko hai e sino ‘oku ne ha’u ‘ai e me’a kākā ko ia? ‘Oua te ke fa’a lea pehē pea ke toki ha’u ‘o kole fakamolemole ‘amui

Taniela Fusimālohi: ‘Ikai kuo ‘osi ‘a ia ko e

‘Eiki Palēmia: Hangē ko e me’a ‘a Ha’apai, ‘ai pe ‘e koe ke tonu ka tau ‘unu atu kimu’a

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e sino ia ko eni Sea, ‘oku lesisita pe ia ko e pangike ke ne fai ‘a e nō. Ka ko e nō ko e tupu ko ē ‘oku ne ‘ai ko e peseti ‘e 25 ‘o a’u ki he peseti ‘e 35. ‘A ia ‘oku nō ai e kakai fefine

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e *SPBD* ‘oku ngofua pe

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga ...

<007>

Taimi: 1630-1635

‘Eiki Palēmia: ... ‘A ia ko e *SPBD*, kātaki pē pe ko e *SPBD* ko e pangikē? Ko e pangikē ‘a e *SPBD*?

Taniela Fusimālohi: Sea ko e kautaha nō eni.

‘Eiki Palēmia: Ko eni na’e toki me’a mai ko e *SPBD* ko e pangikē. Ko e pangikē?

Taniela Fusimālohi: Ko e kautaha nō eni ‘e Sea.

‘Eiki Palēmia: Ko e pangikē? ‘Io pe ‘ikai pē kātaki Fakafofonga. ‘Oua te ke fa’a ngāue’aki e ngaahi lea ‘oku ‘ikai ke lava ‘o pou pou’i ‘aki ho’o ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia kia au Sea ‘oku *unethical*, ‘oku ‘ikai ke tonu ia.

‘Eiki Palēmia: Foki mai ā Sea kātaki ki he’etau me’á kae tuku ā ‘ene me’a fakafo’ituitui ‘a’ana ia.

Taniela Fusimālohi: ... ke kau e pangikē ‘i he tāpalasia pehē Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ‘ene kaunga ‘a e *SPBD* ki he polokalama ki he fakamatala pa’anga ko eni?

Taniela Fusimālohi: Pea ‘oku hangē foki Sea he koe’uhí ko e me’a ko eni ‘oku fakamatala ko ē ‘i he peesi 70 ko ē ‘o e, ko e pangikē eni ‘oku fakafou ki ai ‘a e me’a ko ē ‘oku fai ‘aki e tokoni ki he a’u ki he sekitoa taautahá.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko ha pangikē.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai pea mo e nō ki he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kautaha nō.

Taniela Fusimālohi: Nō ki he kakai fefiné ‘a ia ‘oku pa’anga ‘e 100000 ki he vāhenga.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva 'ene kaunga, 'oku 'i ai ha'ane tokoni ki he vahé ko e komipiuta ko eni na'e me'a ki ai e ongo Fakafofonga 'e ua ko ē?

Taniela Fusimālohi: Koe'uhí ko e pa'anga ko ē 'oku ne ma'u mei he'ene *partner* he *SPBD*, 'oku 'omai ki he pangikē ko ē ke fai 'aki 'ene ngāué. Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga ko ē ki aí. Kapau leva 'oku tau pehē tautolu 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane pa'anga, ta ko ē 'oku 'i ai pē 'ene pa'anga 'a'ana ia 'oku ma'u mei he ...

Sea Komiti Kakato: 'E sai pē ka toki 'omai 'a e fakamatala 'a e pangikē pea tau toki feme'a'aki he me'a ko íá.

Taniela Fusimālohi: Sai pe ia toki 'omai pe ia 'amui ke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu pē Sea 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u pau 'e au ko e 'uhinga ki he hā 'a e Fakafofongá? Ko e palakalafi ko eni ko ē 'oku lolotonga *highlight* maí ko e fokotu'utu'u ngāue ia 'oku lolotonga fakahoko 'e he Pule'angá mo e ongo kautaha pa'anga ko ē ke faitokonia 'a e ngaahi pisinisi iiki angé 'aki hano feinga'i ha seniti ke fai 'aki ha nō pea mo e, pea mo *guarantee* ha ngaahi nō 'i he tokoni 'a e ongo sino ko ē. Ki he, pea 'e fakahoko 'i he fakafou he Pangikē Fakalalakaká. 'Ikai ke 'i ai ha felāve'i ia mo e *SP,SD* hā koā. Ka ko u 'uhingá au ia ko e 'uhinga ia 'a e konga ko ē. Ko e ngāue ia 'oku lolotonga fakahoko Sea 'e fai 'a e fo'i fe, 'oku lolotonga fai 'a e fetala, fepōtalanoa'aki ki ai. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, 'osi 'osi ho taimí. Nau 'osi fakahoko atu pē 'anenai ke ke fakama'opo'opo ka kuo 'ova e fakama'opo'opó ia he miniti 'e uá ē. Na'e totonu pē ke u fakatokanga atu he toe e miniti 'e tahá ka ke fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Kei toe pē 'a e malangá ia. Ka ko e me'a pē 'a e Feitu'u na pē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e ... 'ikai, mahalo ki he Feitu'u na he 'ikai pē 'osi ia. He 'ikai pē 'osi, na'a mo e hā'ele mai 'a Sīsū he 'ikai pē 'osi ia.

Kapelieli Lanumata: Sea kole pē ki he Fakafofongá ke sai pē ke u ki'i tokoni, tokoni nounou pē ki he 'isiu ko eni 'oku me'a mai aí.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu pea mo e Hou'eiki Komiti Kakató. Ko e tui ko ē 'a e motu'á ni ki he me'a ko ē 'oku me'a 'aki 'e 'Eua 11, kiate au 'oku mahu'inga 'aupito. He ko u tui ko e ngaahi kaupeau eni 'oku fekuki pea mo e kakai e fonuá he lolotongá ni. Ko e kautaha ko eni e *SPBD* ke tonu pē ma'ú 'oku 'ikai ko e pangikē ko e kautaha nō.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga nau fehu'i atu.

Kapelieli Lanumata: Ko e kautaha nō Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ko u tui kuo fe'unga e kautaha nō ko íá. Toki 'omi 'a e fakamatala ko ē fekau'aki mo e Pangikē 'a *TDB* pea mo toki feme'a'aki mai he me'a ko íá ē.

Kapelieli Lanumata: Na'e fie lave atu pē motu'á ni ki he'ene kaunga ko ē pea mo e Pangikē Fakalakalaka polokalama nō aí he 'oku 'i he malumalu foki e Minisitā Pa'angá pea mo e potungāue ko ení. Kae sai pē kapau 'e toki tuku mai ha faingamālie 'amui ke, he 'oku mahu'inga 'aupito e 'isiu ...

Sea Komiti Kakato: Sai pē. Kei lahi 'aupito e 'ū faingamālie ia.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kei lahi 'aupito. 'Oku 'i ai e fokotu'u te mou 'omai ki he Falé ni 'o felāve'i mo e pa'anga 'a e kautaha ko ení. He na'a nau omi ki Tonga ní na'e omi pē mo e ki'i me'a si'isi'i. Taimi ni, 'ikai ha taha he Falé ni te ne ta'emea'i e kautaha ko ení pea 'oku 'alu ia ke a'u ki he 'otu motú. Kau homau 'ū 'otu motú 'o mautolu pea 'oku vekeveke e kakaí ke nau nō he 'oku faingofua. Ka 'oku fua ia he ni'ihi, kapau he 'ikai ke ke kau mai 'e fua he ni'ihi he fo'i kulupu ko íá 'a e fainga, 'a e fakatamaki ko ē 'o e 'ikai tā nō ha fo'i toko taha. Kapau 'oku nau toko 10 ka 'i ai leva ha tokotaha 'ia nautolu 'oku 'ikai ke tā e nō 'e fua he fo'i toko 9 ko ē. Ka ko u pehē, tuku mu'a ki he me'a e pangikē ka tau 'unu'unu mai. 'Oku ou mālie'ia ho'omou 'ohake 'ū me'a ko eni, langa fo'ou, 'oku 'i ai e langa fo'ou 'oku 'asi he pa'anga ko eni 'Esitimetí ko ení, komipiutá. Mo'oni 'aupito e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 7 mo Tongatapu 5. Toe 'i ai ha me'a 'i he 'Esitimetí te'eki ke, fe'unga 'Eua 11 ē, 'ikai ke toe hū mai ha taha.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u faka'osi atu pē.

Sea Komiti Kakato: Pe'i faka'osi mai.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko eni ko e, ko e me'a ko eni he fika 8 he tokoni ko ē ki he ngaahi koló 'e Sea 'i he peesi 166. 'A ia ko e kongá ko ē ki he tokoni ki he ngaahi kolo komiuniti pea 'oku kau ai pē foki mo e me'a ko eni 'oku talanoa ki ai 'a Niua 17, tokanga ko eni ki he *subsidy*. 'A ia ko e me'a ko eni Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i faingata'a'ia heni he koe'uhí ko e pa'anga ia 'oku tuku ia ki he Va'a ko eni e *Rural Development* ko ē he 'Ofisi Palēmiá ē. ...

<001>

Taimi: 1635-1640

Taniela Fusimālohi: ... Palēmia ē. Ka 'oku 'i ai pē 'a e fanongo atu mahalo 'e toe fokotu'u mo e ngaahi pa'anga pehē ki he ngaahi vāhenga ko ē 'o Tongatapú ní. Ka ko e me'á eni Sea, 'oku fa'a fetōkaki 'a e 'a'ahi Fale Aleá 'o ne talamai e ngaahi fiema'ú ...

Sea Komiti Kakato: Kongá fē 'o e peesi 166?

Taniela Fusimālohi: *Community development.*

'Eiki Palēmia: Kae mahalo ko e tokoni pē ki he Fakafofongá Sea. 'A ia ko e *community development* foki ia 'oku 'i he 'Ofisi Palēmiá ia hangē pē 'oku ke mea'i pea mo e 'ai ko ena e *grant* ko ē ki he Ngaahi Kautaha Ta'epule'angá pe ko e *Charitable Organisation*.

Fokotu'u 'Eua 11 na'a lava 'ave pa'anga tokoni ki he ngaahi komiuniti 'o fakalahi ki he pa'anga tokoni fakavāhenga Fale Alea

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea. Ko e 'uhinga ko e, 'oku 'i ai pea mo e pa'anga heni ki he *local government*, kau ai pea mo e pa'anga ko eni na'a ku toki hanga 'o tohu'i atú. Ka ko e fakakaukau Sea he koe'uhí foki 'oku fetōkaki e me'á ia he 'oku 'ikai ke, ke fa'a lava ia he ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'omai ko ē 'e he lipooti faka, 'a e 'a'ahi faka-Fale Aleá 'oku ne talamai ai 'a e me'a ko ē 'a e fonuá ko ē 'ū me'a lalahi 'oku fiema'ú.

Ka ko e anga 'o e fakakaukau Sea pe 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e 'Eiki Palēmiá ke ngāue'aki 'a e pa'anga ko iá ke tukuange ia ke fakataha'i mo e pa'anga ko eni ki he *CF, Constituency Fund*. Kae lava ke *address* fakalelei 'a e ngaahi me'a lalahi 'oku talamai ko ē 'e he, 'a ia ko ia, peesi ko iá kātaki. 'Oku talamai ko ē 'e he lipooti 'a'ahi faka-Fale Aleá he ko e lipooti ia ko ē 'oku mahu'inga tahá. Ka 'o kapau 'e tokoni mai 'a e pa'anga ko ē 'e lelei ke lava 'o 'ai ha ngaahi ngāue ...

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko e me'a eni ia 'a e 'Ofisi Palēmiá na'a tau 'osi feme'a'aki pē ai. Ko e 50000 ki he kau Fakafofonga kotoa pē 'o Tongatapu he ko e 'uhingá pe ia he 'oku te'eki ke 'i ai ha'anau *development committee* pea 'oku 'osi 'i ai 'a e *Development Committee* 'a 'Eua, Ha'apai, Vava'u pea mo Niua. 'Oku 'osi 'ave e seniti ia ki ai 'o tānaki ia 'o ...

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole Palēmia ē.

'Eiki Palēmia: Ki he'enau 5, 300000 ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Kapau kuo 'osi fai 'a e hiki nima ki he me'a 'a e 'Ofisi Palēmiá, 'oku 'i ai pē 'etau Tu'utu'uni ē.

'Eiki Palēmia: Ko ia. Pea kapau ...

Sea Komiti Kakato: He 'ikai toe fai ha feme'a'aki ki ai ē.

'Eiki Palēmia: Pea kapau leva 'i he kaha'ú 'e fokotu'u ha Komiti Fakalakalaka 'a Tongatapu 'e to'o leva 'a e 50000 'ave 'o fakaivia 'aki ē ke takitaha toki kole leva he vāhenga 'a e kau Fakafofonga 'e 10 ki ai. Hangē pē ko moutolu ko eni 'i 'Eua, Vava'u, Ha'apai ka ko e taimi ní 'oku te'eki ai ha Komiti Fakalakalaka 'a Tongatapu. 'A ia 'oku taki vahe'i pē ke taki 50000 'a e Fakafofonga kotoa pē. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'Oku mahino kia au 'ene fakamatalá 'a'ana ia koe'uhí ko e pa'anga ko ē 'e vahevahe ki ai. Ka 'oku fakalele ia 'e he 'Ofisi 'o e Palēmiá pea 'oku fakalele ia 'oange ia ki he komiti ke ne fakalele. Ka ko 'emau vakai ko ē 'amautolú ko e me'a eni ia 'oku totonu ke fakataha'i mai ia ki he *Constituency Fund* ka mau lava 'o ...

'Eiki Palēmia: Ka tau foki mai ā ki he Falepa'angá Fakafofonga kātaki. He ko 'eku tānaki tokoni atu pē 'a'aku ia ka na'a tau 'osi paasi mei ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e 'uhingá pē 'aku ia kapau 'oku 'i ai ha toe pa'anga pehē ia 'i he Potungāue Falepa'angá pea, ke lava 'o tokoni ko e 'uhingá ka mau lava 'o fai fakalelei 'emau ngaahi ngāue ko ē he *Constituency Fund*. Ka ko e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'Eiki Palēmia

nau ‘osi kole pē au ia kimu’a na’a lava he koe’uhi ‘oku kehe e pa’anga ia ko íá, ‘oku ‘ikai ke mau lava mautolu ‘o fakakakato kātoa hangē ko ē ‘oku hā mai ‘i he polokalama, ‘i he lipootí lipooti fakavahengá.

Poupou Tongatapu 4 ke fakakaukaue ange Pule’anga ke fakataha’i seniti tokoni ki he ngaahi kolo & seniti fakavāhenga mei Fale Alea he kaha’u

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole kae ki’i, ki’i tokoni nounou ‘aupito pē Sea he poini ko ení. Kātaki pē. Ko e poini ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua 11 Sea ‘oku ‘asi ia he fakamatala ko eni ko ē ‘a e, he polokalama ngāue ko eni ‘o e Fale Aleá. ‘Oku kau ai ‘a e pa’anga ‘a e mātu’a ko ení Tongatapú ní ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ki he kaha’ú na’a lava ke fakataha’i kātoa mai ia ke ‘ai ia ki ha fo’i komiti pea ‘ikai leva, ‘a ia ‘oku to’o ia mei a mautolu. Ka ko e anga pē tuku atu ‘e ‘Eiki Palēmia ‘a e fakakaukaú kia moutolu he te mou taki pē. Ko e anga ia ‘emau fakakaukaú ko e ngaahi fakalalakaka ko ē ngaahi vahengá Sea mo Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ‘ilo lahi ia ki ai ‘a e Fakafofongá he ngaahi fiema’u ‘a e kakaí ko hono ‘uhingá pē ko e ‘a’ahi faka-Fale Aleá he ta’u ki he ta’u pea lekooti he kau kalaké.

‘A ia ko e ngaahi fiema’u vivili ko ē ‘oku ongo mai mei he kakaí ‘oku hangatonu pe ‘oku *direct* ‘emau ma’u mei a nautolu ‘a e ngaahi fakalalakaka ‘oku nau faka’amu ke ngāue ki ai e pa’anga ko ení. Ko u tui pē mahalo ‘oku ‘i ai e poini ‘oku ‘omai ‘e ‘Eua 11 ke tuku atu pē ki he Pule’angá ke fakakaukaue fakalukufua mu’a. He ‘oku ha’u hangatonu e pa’angá ia ‘o ‘alu hangatonu ki he ngaahi fiema’u ‘oku ‘omi ko ē ‘e he kakaí ‘a ia ‘oku ongo mai ‘i he ngaahi ‘a’ahi faka-Fale Aleá. Ko e hā ‘enau ngaahi fiema’u vivili ke tafe ki ai ‘a e pa’anga fakatekinikale ko íá. Ko e poini pe ia ‘oku ou ‘oatu ‘eku, ‘oku ou ‘eke ‘i he me’a ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘Eua 11 ke fakakaukaue ange mu’a ‘e ‘Eiki Sea. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea. Kau pe ia he ‘omai ke fai hano fakakaukaue’i kapau ‘e ‘alu ki he kaha’ú, ‘e ‘i ai hatau Komiti Fakalalakaka ‘a Tongatapu ni ko e ‘uhingá ke kau pē he ngaahi *option* kehekehe ke fai ki ai ‘a e sió Sea. Ka u fokotu’u atu ai pē Potungāue Pa’angá.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupou.

Paula Piveni Piukala: Sea, ‘omai mu’a ha ki’i ...

<001>

Taimi: 1640-1645

Paula Piveni Piukala: Na’a ke ‘osi palōmesi mai ‘anenai te ke toe fakafoki mai ha ki’i taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Fatongia pē ‘o’oku ia ko e fakahoko atu koe’uhi pea poupou, pea kapau te ke me’a mai, me’a mai. Kapau te mou hangē ko Tongatapu 5 me’a mai pē fakahoko atu ‘e he Pule’angá te nau mea’i ‘a e me’a ko eni ‘oku ne mea’i, ‘oua ‘e toe fakakikihi ka tau hoko atu, ko e tali mai pē hoko atu.

Tui Tongatapu ke fakaivia ngaahi fale talifononga fakatakimamata ke hangē ko e fiema’u mei he Tō Folofola

Paula Piveni Piukala: Ko ia, Sea 'oku 'i ai 'a e fakakaukau ia 'a e motu'a ni, koe'uhi ko e Minisitā Pa'anga ko e tā kātoā ia. Kapau te tau kelikeli takai pē tautolu ia pea ko 'ene mā'opo'opo pē Minisitā Pa'anga, he ko ena 'oku 'osi mahino pē ia he anga 'o e fakafōtunga ko e anga 'o e vahevahe ia he 'ikai ke toe fai ha ala ki ai. Ka 'oku 'i ai pē me'a ia 'oku ou tokanga au ki ai Sea 'i he tepile 3 'i he kongā ko eni ko e tokoni ki he fakalalakala 'a e ngaahi sekitoa taautaha, *Private Sector Development*. 'Oku ou ki'i fifili pē ki ai ka 'oku ou kole pē ke fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā Pa'anga. Ko e 2022 na'a nau palōmesi mai 'Esitimeti 10 miliona, pea ko e taimi ko ē na'e ha'u ai e *actual* ia, 1.3 pē, 'a e silini na'a nau hanga 'o *disperse* ki he sekitoa taautaha.

'Oku ou fie 'ilo au pē ko e anga fēfē 'a e *ineffective* 'a e fo'i *mechanism* ko ia 'o 'ikai ke lava 'o *disperse* 'a e silini ki he sekitoa taautaha, he ko 'ene a'u mai ko ē ki he ta'u lolotonga, na'a nau tukuhifo ai 'o 8 miliona pē, ko 'ene 'asi mai 'a e *revise*, 'i he tepile 3 'e ta'ahine. Ko e, ko ia, 'a ia ko e 'asi ko ē he kolomu ko ena 'o e *actual* ki he 2022/2023, 'oku 'asi mai ko e 1.3 miliona pē na'e lava 'o faka'aonga'i. 'Oku fehu'ia leva pē ko e hā 'a e matavaivai na'e 'ikai ke lava ai he ko e taimi fiema'u vivili eni 'a e kakai. Pea nau tukuhifo leva 'o 8 miliona, he ta'u hoko, 'a ia, 8 miliona ia.

Ka 'oku 'asi mai 'i he toe *revise* mai ko eni 'oku te'eki ai ke ha'u 'a e *actual* ki he ta'u fakapa'anga hoko, 'oku 'asi mai ko e 5.9 Ka te u fakafoki 'a e ta'u 22/23 tu'uma'u pē ai kau hanga, ko e taimi ko ē na'a nau *revise* mai 'a e 22/23 na'a nau 5 talamai ko e 5.3, 'oku fakaangaanga 'e *disperse*. Ko e taimi ko ē 'e ha'u ai 'a e *actual* 'i he fakamatala pa'anga, tu'uma'u pē he tepile 3 ko ia tu'uma'u pē koe ai kau fakamatala pē au.

Taimi ko ē na'e ha'u ai 'a e *actual* 1.39 pē, 'a ia ko e anga 'eku fakatokanga'i 'oku *ineffective* 'a e fo'i *institution* 'oku 'ave ki ai 'a e 10 miliona ke ne hanga 'o fakaivia 'a e *private sector*. Sai, ka na'a nau *revise* ko e 5.36, ko eni nau holoki 'o 8, pea nau talamai nau toe *revise* mai 'e 5.9 pē. Ko 'eku sio pē 'aku ki he pēteni *most likely* 'e toe ma'ulalo ai. Ka ko eni Sea, nau talamai leva he ta'u ni ko e ta'u mahu'inga eni ko e Patiseti eni 'a e kakai, Patiseti eni ke fakaivia 'a e sekitoa 'ikonōmika, pea nau tākaki mai 'a e 1.1 miliona, 1.1 miliona Sea, mei he 899, ka ko e me'a ko ē 'oku ngalo ko ē 'ia nautolu, na'e kamata mai 'aki 'a e me'a ko eni he 10 'o 'ikai ko ha hiki ia, he ko hono 'uhingā he 'oku pehē ni Sea, 'oku ou mo'oni'ia 'i he lau 'a 'Eua 11, 'a e mahu'inga ke fakataha'i 'a e fo'i *Ministry* 'e 3 ko ē, *Tourism, Fisheries and Agriculture under* 'i he Minisitā 'o e *Economic, Trade and Economic Development*.

Ko 'ene ma'opo ia 'a e sikalamu kae lava ke tau hanga 'o *operationalise* 'a e silini ko eni ke a'u. Sea 'oku ou fokotu'u atu'e au 'oku si'isi'i, si'isi'i 'a e ki'i silini ia ko eni. Ka 'oku 'i ai pē 'a e feitu'u ia 'e lava 'o fakalahi mei ai Sea, he ko e feitu'u eni ia te ne hanga 'o fakaivia 'a e sekitoa ke nau ngāue'i mai 'a e pa'anga ki he 'apongipongi. Ko e fakakaukau ko ē 'oku 'omai he Patiseti ko e tufa 'oku *consume*. 'Oku ou ongo'i 'oku hangē ia ha'atau haka 'a e pulopula, 'oku ou tui kapau te tau tokangaekina 'i ai pē ha lau 'a e Minisitā.

Na'a ku lave foki Sea ki he fo'i *general fund* pea mo e hoha'a 'a 11 ki he palani, ka ko e palani ia 'oku 'ikai ke fakalao ia, ko e me'a eni ia 'oku lao 'a e me'a ko eni 'oku ...

<002>

Taimi: 1645-1650

Paula Piveni Piukala: ... vahevahe ko eni, he neongo tatau ai pe kapau ‘oku nau talamai ko e ‘ai’aki e me’a ko eni. Ka ko ‘enau pau pe ke fakatau’aki ha me’a fakatau ia he ko e me’a he na’e ‘osi *allocate* ia heni. ‘Oku ou kole au Sea ke nau ...pe ‘oku ‘i ai ha’anau fakakaukau ke *merge* ai ha’anau fakakaukau ke toe hiki hono fakaivia e sekitoa ko eni.

Kapau te u ‘omai pe ‘eku fakatātā Sea hangē ko eni, ‘amanaki foki ke tau *host* ‘a e ...ka ko e *water under the bridge* ia ko ‘eku ‘oatu pe ko e fakatātā. Kapau na’a nau hanga ‘o to’o ‘omai ha 10 miliona ‘o *inject* ki he ngaahi pisinisi fakatakimamata ke nau langa e *infrastructure*. ‘Ilo’i ko ‘ene ‘osi ko ē ko ē hono host ‘a e *meeting* ko eni *Forum* ‘ilo’i e mavahe ko ‘enau foki atu ‘oku tau ‘osi hanga ‘o *improve* e *capacity* ‘a ‘etau *accommodation* faka-takimamata. Ko hono fakahoa ki he fo’i founga ko eni Sea nau ‘osi langa foki ‘enautolu e fanga ki’i fale ‘i Popua ‘i he ‘amanaki ‘e toe fakatau atu pea ‘ave ki he Tapanekale. Te nau hanga nautolu ‘o fakafiemālie’i ‘a e fiema’u *accommodations* ki he *Forum*, ‘ilo ko ‘ene ‘osi pe *Forum* ia toe *reduce* pe ‘etau *capacity* faka-*accommodation* ‘atautolu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga.

Fakama’ala’ala Pule’anga ki he ngaahi nofo’anga ‘e tokoni ki he tafa’aki fakatakimamata mo e Tapanekale (kau masiva)

‘Eiki Palēmia: Ko u tui ‘e tokoni lahi ‘eku fakamalanga. ‘A ia ‘e Fakafofonga ko e fale ko ē ‘e 150 ‘e 50 pe ‘alu ki he Tapanekale ki he kau masiva ‘i he ‘osi ko ē ‘a e *Forum*. Ko e 50 leva ia ‘a eni ko eni tu’uaki ko ē he letiō ke fakatau ia ki he kakai. Pea ‘e tu’u leva ‘a e toenga ‘i Popua ‘a eni ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘o hoko ia ko e tātaki ia ki he *accommodation* ‘oku *available*, he ‘oku mahino ‘aki pe ‘a e tōnounou ia ‘etau *accommodation*. Tātaki atu pe ki ai ‘oku ‘i ai leva ‘a e ‘ū loki ‘e 200 tupu mei he ngaahi ‘api ‘oku nau ‘osi *offer* mai ke tātaki mai mo ia ki he *available* ke nofo ai ‘a e kau ō mai ko eni mei muli. Tātaki atu ki ai ‘a e *investment* ko ē hangē ko ē ko ho’o me’a ‘oku mo’oni ‘aupito ia *investment* ko ē ‘i he *tourism*. ‘A ia ‘oku fai ‘a e *scoping study* he taimi ni ‘i he ‘ū fale ko ē ko ē ‘oku nofo totongi ko e hā e me’a ‘e fakalelei’i ke lava ai ‘o sai fe’unga ke *offer* ki he kau ō mai ko ē mei muli. ‘A ia ‘i he ‘osi pē ko ē ‘a ‘Akosi *available* ia ki he taha kotoa pe pea ‘e sai ia he ko e ‘uhinga ‘oku *upgrade* hake ‘a e *facility* ko ē he ngaahi ‘api pehē ni. ‘A ia ‘oku ou tui au ki ho’o fakakaukau ka ko eni ‘oku lolotonga fakahoko pe mālō Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea ko e ki’i fehu’i pe ki he Palēmia. ‘A ia ko e mātuku ko ē ‘ū me’a pea toe e ki’i fale ‘e 50 ko hai ‘oku ‘ai ke ne fakalele?

‘Eiki Palēmia: Fakalele ia he Tonga *Asset Management*. ‘A ia ko ia ‘oku ne tokanga’i ko ia ‘oku ne lolotonga *rent* atu ‘a e ‘ū fale ko eni ‘i ‘Api Mataka ko e *Small Industry* ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘enau *expertise* ‘i he tafa’aki ko ia mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: *TAMA* e hingoa e kautaha.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea.

Fakamanatu mei Tongatapu 7 fiema’u mei he Folofola mei he Taloni ke fakasi’isi’i fakalele pisinisi ‘a e Pule’anga

Paula Piveni Piukala: Faka'ofu'ofa pe ia Sea. Ka ko e tataki 'oku 'omai mei he Taloni ke tau fakasi'isi'i e *engage* he me'a fakapisinisi. Ko e 'uhinga 'eku fakatalanoa 'a'aku ia Sea 'oku pehē ni ia. Ke fakaivia 'a e ngaahi *accommodation sector* 'a ē ko ē ko ē 'oku nau *commercial*.

Sea Komiti Kakato: Palēmia 'o Tonga.

'Eiki Palēmia: 'E Sea ko e 'ai pe ke u fakatonutonu. Ko e me'a pe eni na'a ku toki 'osi tali atu.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a mai.

'Eiki Palēmia: Ko e 'ū 'api kotoa pe 'oku *visit* he *tourism* pea mo e kau 'enisia sio ko e hā e me'a 'a ala tokonia ia ke 'alu hake he lēvolo 'oku sai fe'unga ke nofo ai 'a e kau 'a'ahi mai ko eni mei muli. Na'a ku tui tatau pe pea 'osi talaatu ko e ngāue ia 'oku fai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e me'a pe ko ē 'e taha Sea. Ko ha fa'ahinga fokotu'utu'u 'a e Minisitā Pa'anga ki he *informal sector*. Te u 'oatu 'a e fakatātā ko eni Sea. Ko e taimi ko ē na'a ku hū mai ai he ta'u kuo 'osi. Na'a ku...ko e ha'u ko ē 'a e kakai ki he fiema'u ē, fiema'u ē, fiema'u ē. Pea na'a ku ha'u leva 'o kole ki he Minisitā Pa'anga pea u kole ki he Sea 'o e Fale Alea pe te na lava 'o faka'atā ha fo'i 200000 mei he pa'anga fakavāhenga ke u 'alu 'o 'ai'aki ha *term deposit* 'i he pangikē kae faka'atā e kakai ke nau ō mai mo e fa'ahinga *flexibility* ko ē 'a e *SPBD* ki he Pangikē Fakalalakaka. Ka na'e tali ia ke mau pailate ai.

Ka u hanga 'o fakamatala Sea e fakakaukau. Kia au ko 'eku tui kapau te tau hanga 'o *nationalise* e fo'i fakakaukau ko ia 'e *benefit* ai 'a e *informal sector*. Na'e pehē ni e anga e fakakaukau Sea. Ko e founa ko ē ko ē 'a e *SPBD* kuo pau ke fakakulupu ka nau toki ō 'o nō. Fai ia 'e he *monitor* eni homau vāhenga. Pea ko e taimi ko ē ko ē 'oku *approve* atu he vāhenga ko e kakai 'o e vāhenga 'oku nau nofo he vāhenga mo e *check* 'enau fanga ki'i pisinisi 'oku 'ai ke fokotu'u. Ko 'enau 'oatu pe 'enau tohi...

<003>

Taimi: 1650-1655

Paula Piveni Piukala : ..'i he 'aho ni ki he Pangikē Fakalalakaka, tali ai pē 'enau nō he 'aho ni. Ko hono 'uhinga ko e faingatā'ia. Na'a ku 'eke ki he *informal* sekitoa ko eni, ko e hā e 'uhinga 'oku mou o ai ki he *SPBD* kae 'ikai ke mou o ki he angikē he ko e pangikē 'atautolu. 'Uluaki ia, ua, 'oku peseti 'e 1 peseti 'e 2 peseti 'e 4. Ko 'enau tali eni Sea. Fu'u faingata'a e *system* ke mau *go through* ai 'o a'u pē ia 'o mau fo'i. Ka ko e 'uhinga 'oku mau ō ai ki he *SPBD* ko 'emau'alu atu pē he 'aho ni, ma'u mai ai pē he uike ni. 'A ia 'oku faingofua ki honau fanga ki'i levolo *of understanding*. Anga 'enau mahino mo 'enau a'usia.

Pea 'oku pehē ni leva ia. Ke 'ilo 'a e a'u ko ē ko ē ki he 'aho ni, kuo 'osi nō 'e he kāinga ia 'o Tongatapu 7 'a e 1.2 miliona 'i he founa ko eni ko u 'ai 'i he peseti 'e 10, fakahoa ki he peseti 'e 25 peseti 'a e 35 'a e *SPBD*. Ko e talu mei he 'Akosi 'o e ta'u kuo 'osi, 'a e ki'i ngāngā'ehu ko eni 'a e pangikē mo e hangē 'oku nau ki'i *hesitate* he toe ō mai e nō 'o tu'u ai. Ka ko e 'uhinga foki e *cash collateral* 'o e *term deposit* ke ne *cover* ha peseti 'e 10 peseti 'e

20 kapau 'e 'i ai ha taha 'e *default*. Ka ko eni Sea. 'Ilo 'e he *SPBD* ia 'etau feha'i'aki fakakomuniti, pea 'oku 'ikai ke nau tali 'e nautolu ha nō fakafono'ituitui. Pau pē ke ke ha'u mo ho'o kulupu he 'oku feongo'i'aki, femā'aki, feha'i'aki. 'Ika ke lava ha taha ia 'o hola. Ko hono 'uhinga, he 'oku ne ongo'i hono kaungā fononga 'i he'enua nofo fakakolo. Pea 'oku te'eki ke *default* ha nō ia ai. 'Osi lava eni e ta'u kakato 'e taha mo e kongā. 'A ia ko e fakakaukau Sea, fiema'u ke hanga 'e he Minisitā, mea'i lelei pē 'e he Minisitā Pa'anga he na'a ku lele atu ki ai, 'o ne hanga 'o fakaiuia ke fakaiuia 'a e *informal sector*. Ko e peseti ia 'e 88 e fonua ni.

Sea ko hono fakatu'utāmaki ko eni kia au 'eku sio ki he anga ..

Sea Komiti Kakato : Peseti 'e fiha ho'omou ki'i pa'anga nō.

Paula Piveni Piukala : Peseti 'e 10. 'A ia ko e *interest* ko ia peseti 'e 10, *on reduce balance*. Ko e holo pē palanisi ia holo ai pē mo e *interest* ia.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ka ko e 'uhinga foki...

Sea Komiti Kakato : Minisitā Pa'anga, peseti e fiha e pa'anga ko eni ko ē 'oku mou 'ai he nō ko ia ki he kau ...

'Eiki Palēmia : Ko ia na'e 'ai ke mau 'eke atu 'e Sea pē ko e peseti 'e 88 'a e *informal sector*.

Paula Piveni Piukala : Ko e *sitetisitika* ia ko e peseti 'e 88 e fonua ni ko 'enua ma'u'anga mo'ui 'oku nofo 'i he *informal sector*.

'Eiki Palēmia : Kātaki pē Sea ko e 'uhinga ka u 'oatu ange eni. Ko e kau ngāue fakapule'anga mahalo 'oku toko 6000 pea 'oku ma'u mo'ui mei ai tau pehē pē faka'avalisi ko ia pē kau ai 'ene kui taha pē 'e toko 8. Ko e 8 e 6000 ko e 48000 ia ko e mei peseti 'e 50 ia 'o e fonua ni. Ka ko e anga pē 'eku tuku atu pē ko e 'uhinga pē ke tau sio ki he *actual* ē. Mahino 'aupito 'aupito pē 'a e kau ngāue fakapule'anga mahino 'aupito honau ngaahi fāmili 'oku nau fakafalala ki ai. 'A ia ko e 'uhinga pē ia Fakafofonga, he ko e mei peseti 'e 50 ia fakafalala ki he kau ngāue fakapule'anga ka 'oku tuku ai pē ke fakakaukau pē ki ai. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Ko e *calculated assumption* pē ia 'a e 'Eiki Palēmia 'e ne hanga 'o fika'i pehe'i, ka ko e me'a ia na'e 'osi 'omai he siteisitika. Ko e meimei toko 1 mano pē 'a e ngāue ia 'a ē ko ē 'oku *working class* 'a ē ko ē 'oku vahe toko 10000 pē. Toko 90000 ia fakafalala ia 'i he *formal*.

'Eiki Palēmia : 'A ia ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke toko 6000 'a e kau ngāue fakapule'anga pea fēfē leva ko 'etau fānau ko ē he lautohi Sea 'oku toko 15000. 'A ia 'oku 'ikai ke nau o kinautolu ki 'uta, 'oku 'ikai ke nau o nautolu 'o taumāta'u. Lautohi pē eni 'oku ou 'uhinga ki ai toko 15000 Sea.

Paula Piveni Piukala : Sai pē he 'oku 'i he siteisitika, ka u hoko atu au Sea ki he kongā ko eni ko eni 'a e vahe ko eni ki he *social* sekitoa. Ko e 'uhinga pē 'eku hanga 'o 'omai e fakakaukau ko eni Sea ko e 'uhinga ko e Minisitā Pa'anga. Pē 'oku fakapotopoto 'a e anga

‘enau fakakaukau, hono vahe, tānaki atu pa’anga ‘e 70 ki he *per head* ki he ngaahi ako ‘a e siasi. Sea ko e sēniti ia ‘e .19 he ‘aho sēniti ‘e .19.

'Eiki Palēmia : Sea, Sea.

Sea Komiti Kakato : Sea me’a ia ki he Potungāue Ako ‘oku ‘asi ai ‘a e *grant* ko ia Sea. Kapau ‘e toki me’a mai pē ia ai kia mautolu.

Paula Piveni Piukala : ‘E Sea ko u tui ‘oku mahino pē ki he 'Eiki Palēmia ia ‘eku feinga ko ia ke.. he ko e Minisitā...

'Eiki Palēmia : Ko e ‘osi eni ‘a e ‘aho kakato ‘etau nofo heni ke tau ‘unu pē he me’a ‘a e Potungāue ko eni. Fehu’i mai koe he Potungāue Ako he na’e ‘osi fai e feme’a’aki ai ka ‘e toe lava pē ‘o toe ...

Paula Piveni Piukala : Sea ko hono mahu’inga ia he ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e Konisitūtone ko e hili hono ‘omai ‘e he Minisitā ‘a e fakaikiiki, pea ko e me’a leva ...

<004>

Taimi: 1655-1700

Paula Piveni Piukala: ... ai ‘a e Fale ni ...

'Eiki Palēmia: Pea ko e tu’utu’uni ia ‘a e ...

Paula Piveni Piukala: Ke ne fakakaukau’i ...

'Eiki Palēmia: Tu’utu’uni ia ko eni na’e fai he Sea.

Paula Piveni Piukala: Pea ko e ‘uhinga ‘eku malanga fakalukufua hangē ...

'Eiki Palēmia: Tu’utu’uni fai ‘e he Sea ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Ko ‘ene tokamālie pē.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole ‘a ko u kole atu ke ‘oua te ke toe fakamalanga fakalukufua ke ke me’a ki he ‘ū vouti ko ē, ‘i ai pē ha ‘ū me’a ‘oku fekau’aki mo e palani ko ē ‘oku fa’a me’a ki ai e 11 ‘o felāve’i pea mo e palani ki he pa’anga ‘uhinga ka tau fononga kapau kei fai pē malanga ko ena he 'ikai ke tau taufonua tautolu.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku mahino pē ia kiate au he ‘oku ke ‘ilo ...

Sea Komiti Kakato: Kapau ‘oku mahino pea ke ‘ai mu’a e me’a ‘oku ou kole.

Paula Piveni Piukala: Ko e, ‘ilo e ‘ū potungāue ia ‘ikai ke tau toe hela tautolu ai he ko e ‘uhinga he ‘osi vahe atu ia he Minisitā Pa’anga ‘enau silini he 'ikai ke tau toe lava tautolu ‘o

liliu ka ko u fakatalatalanoa eni he Minisitā Pa'anga ko hono 'uhinga ko e nofo e fu'u silini lahi Sea ko u hanga 'o vakai'i hifo he patiseti ko ē ko ē ta'u 'e 10 kimu'a. Ta'u 'e 10 kimu'a patiseti 'a ia ko e 2014 ki he 2015 ko e, ko e 'Ofisi e Palasi na'e 5 miliona, 'Ofisi e Palēmia na'e 2 miliona. Mou hanga 'o fakatokanga'i ta'u 'e 10 mei ai ko eni na'a tau toki paasi atu e ongo patiseti ko ia 4.9 miliona e taha 'Ofisi Palasi, tataha pē mei he 2 miliona 'osi e ta'u 'e 10 'o 21 miliona.

Sea ko u fokotu'u atu ke mou fakatokanga me'a. 'Oku mahu'inga ke tau hanga 'o fakama'opo'opo lelei 'a e anga e fononga e fonua ni. 'I he faka'apa'apa ki ho'omou fakataha Fale Alea 'oku lahi 'a e ngaahi me'a kuo pau ke u fekau ke tuku atu kiate kimoutolu. Pea fekau'aki mo 'eku fakakaukau hangē ko ia kuo mou mea'i 'eku faka'amu ma'a Tonga ke nau fiefia 'i he'enua tau'atāina kakato 'o ta'engata.

'Eiki Palēmia: Kapau te tau nofo 'o *quote* ...

Paula Piveni Piukala: Pea ko e talu 'eku situ'a mei he nofo pōpula.

'Eiki Palēmia: ... ta'etuku pē 'ū me'a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Eiki Palēmia: Hā 'ene fakakaukau ...

Paula Piveni Piukala: Ko e masiva e tokolahi.

'Eiki Palēmia: He 'ikai pē ke tau toe 'unu tautolu.

Paula Piveni Piukala: 'A e ngaahi Hou'eiki lalahi ki he fonua ni.

'Eiki Palēmia: Ko 'ene me'a pē ia 'oku taimi pē ko ē ...

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou faka'amu ke 'i ai ha'anau ki'i fakahounga.

'Eiki Palēmia: ... pehē hake leva 'o toi mai mo unga mai he ngaahi me'a pehē .

Paula Piveni Piukala: Pea ko u kole atu ...

Tu'utu'uni Sea Komiti Kakato taki Tongatapu 7 kitu'a ko e talangata'a ange ki ai

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea hono takitaki mai ki he'etau ...

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki'i faka'osi atu eni he ko e Tō Folofola eni 'a Tupou ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'ikai ke u 'ilo au pē ko e hā e 'uhinga e me'a 'oku ke kei me'a 'oku ke me'a mai 'aki.

Eiki Palēmia: Mālō Sea fokotu’u atu.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku talanoa Sea he ko e he ko e Minisitā Pa’anga pē te ne malava ke ngāue’aki e ngaahi fu’u *general fund* ko eni ke fakama’opo’opo lelei ‘etau halafononga Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ...

Paula Piveni Piukala: He ko e fu’u pa’anga ia ko e fu’u 899 ‘oku ‘osi tangutu ia hē nau kole au ke holoki ka ‘oku ‘ikai ke mou loto ki ai. Ka ko ‘eku feinga atu eni ke ‘ai ke *fair* ‘a e anga ‘etau fononga he halafononga fakapolitikale ko eni Sea. Hangē ko ia kuo mou mea’i ‘eku faka’amu ma’a Tonga.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ke nau fiefia ‘i he’enua tau’atāina kakato ‘o ta’engata.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Tongatapu 7 ko ‘eku ui atu pē ho hingoa ‘oku mahino te ke ‘i tu’a ...

Paula Piveni Piukala: Ka ko e talu ‘etau situ’a mei he nofo pōpula ...

Sea Komiti Kakato: Piveni Piukala. Te ke ‘i tu’a koe ‘i he ‘aho ni.

Paula Piveni Piukala: Mo e masiva ‘a e tokolahi ‘o e ngaahi Hou’eiki lalahi ‘o e fonua.

Sea Komiti Kakato: Sātini.

Paula Piveni Piukala: Ka ko u faka’amu ke ‘i ai ha’anau fakahounga’i ...

Sea Komiti Kakato: Sātini.

Paula Piveni Piukala: Pea ‘oku ou kole atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ave ia ki tu’a.

Paula Piveni Piukala: Ke fakakaukau’i ange mu’a na’a lava ‘o ‘ai ha’anau fakahounga’i mei he Pule’anga. Te u fiefia lahi kapau ‘e lava ia kae ‘oua mu’a na’a si’i ngalo ‘a e ngaahi ‘aofivala ‘oku nau tokanga mai ki he Hau.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki me’a ange ki he Sea Fale Alea ke me’a mai ange.

Paula Piveni Piukala: Sea ‘oku tataki au he fuakava.

Sea Komiti Kakato: Me’a kitu’a ‘i he taimi ni pē. ‘Ikai ke ke talangofua ki he me’a ‘oku ou kole atu.

Paula Piveni Piukala: Sea ...

Sea Komiti Kakato: Me’a ki tu’a Fakafofonga. Te u tautea koe he ‘aho ‘e taha ē. Ke fu’u talangata’a ‘aupito ‘aupito kiate au.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ki’i fehu’i ko eni. ‘I he peesi 21.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eua 11. Fakafofonga Tongatapu Fika 7 te ke me’a ki tu’a ko e tu’o fiha ‘eku kole atu ke tuku ā ka ke fai pē koe ho’o fakakikihi ‘iate koe pē kupu 60 ‘osi lau atu e kupu 60.

Paula Piveni Piukala: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a ki tu’a Tongatapu 7 ...

Paula Piveni Piukala: ... ko u fuakava ai.

Sea Komiti Kakato: Me’a kitu’a Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Ke u talangofua *loyal* ki he ‘Ene ‘Afio.

Sea Komiti Kakato: Mo taki, taki kitu’a.

Paula Piveni Piukala: Ko e fekau eni ‘Ene ‘Afio.

Sea Komiti Kakato: Taki kitu’a.

Paula Piveni Piukala: ... fakahoko he Fale ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia he’etau Konisitūtone ‘oku ... ‘ikai ke ai ha me’a he Konisitūtone ‘oku ne pehē mai.

Tu’utu’uni Sea Komiti Kakato tuku kitu’a ‘aho kakato Tongatapu 7 fakatatau ki he Kupu 60 Tu’utu’uni Ngāue Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Taki kitu’a. Mou fakamolemole pē Hou’eiki pea kole fakamolemole ki he kakai ‘o e fonua mou me’a mai pē ki he fa’ahinga tipeiti ‘a e Fale ni pea ko u kole atu 11 mou talangofua mu’a he ‘ikai ke tau ‘unu tautolu kimu’a pea he ‘ikai ke fai hoku loto. Pea ‘oku ...

<005>

Taimi: 1700 – 1705

Sea Komiti Kakato: ... Ko u fokotu’u atu ko e tokotaha ko eni ‘oku fu’u lahi ‘aupito ka ‘oku tuai e me’a mai ‘a e Sea ka na’e totonu ke tau liliu ‘o Fale Alea ke ‘ave e lāungá ki ai. Mou me’a ki he mole hotau taimí, mole e taimi houa ‘o e feme’a’aki. Fu’u me’a ia ‘oku mama’o ‘aupito ‘aupito ia mei he’etau feme’a’aki. Tuku pe ka u toe lau atu e Kupu 60, ‘oku ngofua ki he ‘Eiki Seá pe ko e Seá ke ne fakatokanga’i leva ‘a e Falé pe ko e Komiti ki ha Mēmipa ‘okú ne toutou lea ki ha me’a kehe kae ‘ikai ke e me’a tonu ia ‘oku fai ai e aleá pe ko ha’ane toutou fefoki’aki ha’ane fakakikihi pe ia ‘a’ana ‘iate ia pe.

Ko e Kupu eni ‘oku lahi ai hono tautea ‘a kimoutolu Hou’eiki. Kole atu ke tuku ka mou fai pe, ka mou foki mai ki he me’a totonu ko ē ‘oku totonu ke fai ai e feme’a’akí. Ko ‘eku tautea ki he tokotaha ko ení, me’a ai pe he ‘ahó ni, ‘aho ‘e 1 toki foki mai he fihá he fihá efiáfi ‘apongipongi he 4 he 5 efiáfi ‘apongipongi, lava e ‘aho kakató. Hoko atu Fakafofonga ‘Eua

Fehu’ia palani Potungāue Pa’anga ke tukuatu fakatau koloa Pule’anga ke fai pe ia he ngaahi potungāue he fakatau koloa si’i ange he \$20000

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku fehu’i eni ‘i he peesi 21 ko ē palaní, toe talanoa pe ki ai e peesi hono 8. ‘A ia ko e palopalema ‘o e *procurement* ‘a ia ‘oku fakakaukau ‘a e Potungāue Pa’angá. ‘Oku ‘ikai ke u ma’ú pe ‘oku ‘osi fai eni pe ko e fakakaukau eni ke fai, ‘a ia ko e tukuange e *procurement* hono fakatau. ‘A ia ko e fakatau koloa, ko e tukuange fakatau koloa ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 20000 pe si’i ange ke fai ia he ngaahi potungāué, ‘oua toe ‘omai ia ki he komiti *procurement* ko ē ‘a e Pule’angá.

‘Oku mahino pe kiate au ‘a e ‘uhingá ia Sea ka ko ‘eku fika atú, kapau leva ko e 20000 ko ení ‘oku liunga’aki e potungāue ko eni ‘e 27. ‘E ‘i he 600000 ‘a e fo’i *procurement* ‘e taha te nau faí ‘e ‘i lalo ‘i he 20000. Ka ko e fo’i palopalema eni Sea ka u ki’i ‘eke ange pe ki he Minisitā Pa’angá pe ‘oku hoko nai e ngaahi me’a ko ení. Hanga ‘e he ngaahi potungāué ia ‘o vahevahe pe te nau hanga ‘enautolu ia ‘o tofitofi ‘enau *procurement* ke iiki ke ‘i lalo he ngaahi me’a ko ení ka nau fai ‘a e fakataú.

Ka ko u fie fehu’i pe ki he Minisitā Pa’angá pe ‘oku fakapotopoto nai eni ‘a e 20000 ko ení he ko ‘eku ma’ú ‘aku ia Sea na’e ‘osi ‘i ai ‘a e *proposal* ia ke lahi ange heni. Mahalo ko e 50000 ke tuku ki he ‘ū potungāué ka na’e ‘ikai ke talí koe’uhí ‘oku fu’u lahi ia. Ka ko u sio atu pe ki he *risk* he koe’uhí kapau ‘e fai eni fakamāhina ‘e he ngaahi potungāué ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o tukuange atu e 6 miliona, ke ‘ave ia ki he ngaahi potungāué ke nau pule pe nautolu ki he koloa ko ē ‘e ‘omai ta’e’iai hano hanga ‘e he *procurement committee* pe ko e va’a ko eni ‘a e Falepa’angá ‘o vakavakai’i pe ‘oku taau nai ia ke fai pe ‘ikai.

Pea kapau ‘oku toe lahi ange ia ‘i he tu’o tahá he māhina pea ‘alu leva e lahi ia ki ‘olunga ‘e a’u pe ia ki he lēvolo ‘oku ‘i he 10 tupu ki he 20 miliona ‘a e *procurement* ia ‘oange ia ki he ‘ū potungāué ke nau fai mai ‘enautolu. Ka ko e anga pe ‘eku faka’eke ko ē ki he Minisitā ko e hā leva ha *risk* ia heni pe na’e ‘osi *weigh out* e *risk* mo hono *benefit*. Ka tau toki tukuange eni ke fai ‘e he ngaahi potungāué koe’uhí ko e fa’ahinga lahi e pa’anga ko eni ‘e ala lava ‘o *involve* ai.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa’anga me’a mai

Tali Pule’anga ‘oku lolotonga lele pe tu’utu’uni faka-Falepa’anga ki he fakatau koloa & fai pe hono sivilivi’i ngāue ko ia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofongá kae tali atu pe ki he fehu’i ‘a ‘Eua 11 pea mo e tafa’aki ko ení. ‘Io, ko e, ‘oku lolotonga fakahoko pe ‘a e ngāue ia ko iá he taimi ni ‘a e 20000 ko e tu’utu’u ni pe ia ki he ‘ū Lao Fakataú ‘a e ‘i he mafai pe ‘o e Pule Potungāué ‘i he ‘ene fakafuofua mo ‘ene fakatau koloa ‘a e 20000. ‘Oku kau pe ia he tu’utu’uni faka-Falepa’anga ‘i he ngāué ke ‘oua ‘e fai hano veteki ‘o e ngaahi fakamole ko iá ke lava ai ha totongi ‘e ua koe’uhí pe ke hao he Lao Fakataú. Pea ‘oku fakahoko hono vakai’i

‘o e me’a ia ko ení he taimi ‘oku fakahoko ai ko ē ‘a e totongí mo e falala pe ki he ngaahi potungāué ‘i he’enu fakahoko ange ‘a e ngaahi vausia ko íá. Ka toki ‘i ai ha me’a ‘i ‘olunga ai ‘oku ‘oange ia ki he Komiti Fakatau Koloá. Ka ‘oku fai pe ‘a e ngāue ko íá ki hono sivisivi’i e ngaahi tafa’aki ko ia he taimi fakatau Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e faka’osí Sea ko u fakamālō lahi pe ki he ngāue lahi ‘oku fai ‘e he Minisitā Pa’angá. Pea ‘oku hā mai ‘i he *Budget Statement* ‘a e mahino ‘oku nau hanga ‘o tukuange mai pe ‘enu fakamatalá he’enu *website*. Pea na’á ku ‘alu ki ai Sea pea ko u tui ‘oku ‘i ai e ngaahi ‘elia ia ‘oku tōmui’aki e ta’u ‘e taha hono ‘omai e ngaahi *document*. Ka ko u fakamālō pe au ia koe’uhí he ko e taha ia ‘o e ngaahi *website* ‘oku *up-to-date* pea ‘omai ai e ngaahi fakamatala ko eni ‘oku nau hanga ‘o ...

<006>

Taimi: 1705-1710

Taniela Fusimalohi: ... ko e taha Sea ‘eku fakamālō ki he fakakaukau ko eni na’a lava ke tukuange mai e Patiseti ia ki mu’a ke fai ha kau mai ki ai ‘a e ngaahi kupu mahu’inga hangē ko e *sector* taautaha, ko e ngaahi kulupu pea mo e kakai ke ‘omai ha’anau fakakaukau ki he Patiseti ki hono fakalele. Pea ko u tui ko e tu’u ko e ki he kaha’u ‘e ‘alu pe taimi mo e lelei ange ‘etau talanoa ki he Patiseti he koe’uhi he kuo kakato.

Pea ko hono faka’osi Sea, ko u tui pe ko e *Budget Statement* kapau pe ‘e ‘i ai ha ngāue ke toe ‘etiti ange ke toe ki’i nounou ange he koe’uhi ‘oku lahi pe fefokifoki ‘aki e ngaahi ‘ēlia ‘e ni’ihi pea lava ke toe masila ange mo ‘ata lelei ange ‘etau talanoa ko e ki he Patiseti. Koe’uhi oku lelei ange ‘a hono ‘omai e fakamatala ‘i he *budget statement*, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Vouti fika 8 Fakamatala Pa’anga fakahaloto ‘aki ia e hiki ho nima

Lord Nuku: Sea, ko u ki’i ‘oku ai e me’a ‘oku ou mo’utāfu’ua lahi ai he taimí ni

Sea Komiti Kakato: ‘Io, me’a mai

Hoha’a lahi ki he fakangatangata taimi fakamalanga he Patiseti

Lord Nuku: Ka ko e me’a ko e ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Sea, koe’uhi ko hono fakasi’isi’i ko e ko e ‘a e tuku mai ko e ke fai atu e malanga. He ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au pe ko e hā me’a na’e tu’utu’uni ai ke ‘ave e Fakafofonga ko e kitu’a. He ko u ‘oku hangē kiate au ‘oku ongo’i ‘e au ia ‘oku hangē ‘oku ki’i tōkehekehe e anga ko e tau tu’unga e fakalele ‘etau ngāue, ‘i he tu’unga ko e he taimí ni.

He ko e me’a ia na’e fai atu ki ai e me’a ‘a e Fakafofonga ko u tui ko e me’a mahu’inga ‘aupito ‘aupito ia, fēkau’aki ia mo e lelei ‘a e kakai e fonua Sea. Pea kapau ‘oku ke ‘omai e kupu ko ena ko ē ko ē

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: Ko au

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo ka u fakamahino atu hoku fatongia. Fakamolemole pe ki he Feitu'u na, fuoloa 'a 'emau feme'a'aki pea 'oku lōlōa e ngaahi me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki ka ke kātaki pe fakamolemole ki he Feitu'u na kapau pe te ke me'a mai 'o toki vakai'i pe 'a e 'ū me'a ko eni 'i he Falé ni.

Ko u 'osi lau atu pe e tu'utu'uni mo e tala fatongia kuo 'omai he Tohi Tu'utu'uni kia mautolu ko e 'oku Sea, kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke kautonu 'i he 'ū me'a ko eni 'o felāve'i pea mo e me'a ko eni pea mo e 'isiu 'oku lolotonga fai ai e feme'a'aki. Pea 'oku mafai leva e Sea 'o hangē ko eni ko e toutou fakatokanga ki he Mēmipa ke tuku kae fai pe.

Pea ko e 'uhinga ia na'e fai ai e tautea, kae hangē ke toe me'a mai 'o fakamamafa'i mo fehu'ia hoku fatongia. Ko u faka'amu au ke ke fokotu'u mai ke u fakafisi, he ko u kaungā ngāue fakapolitikale pe e Feitu'u na, ka u fakafisi au. Fa'a ongo ma'u pe ho'o me'a mai ki Falé ni lolotonga pe 'eku ngāue

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke ai ha'aku mafai 'aku ke fokotu'u atu ke ke fakafisi.

Sea Komiti Kakato: 'Oku 'i ai ho'o mafai 'o e Feitu'u na

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai ke tukumai e faingamālie malanga lahi taha te mau ala fai ke fai.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai 'oku 'ikai ke ke fa'a me'a 'i Falé ni fuoloa 'oku lahi 'eku 'ange e 'ū miniti'i mo e taimi ki he kau Mēmipa, ka 'oku ke me'a mai ai pe he 'ahó ni. Na'a ke me'a mai pe he 'aho fē 'o 'ai au, pea u longo ko u faka'apa'apa pe ki he Feitu'u na. Ko e tu'o 2 eni ho'o toe 'ai au, pea ko u kole pe au ki he Feitu'u na ke ke fokotu'u mai mei he fa'ahi e Hou'eiki ka u fakafisi au.

Lord Nuku: Sea, Kātaki fakamolemole 'oku 'ikai ke u fie 'ai 'e au koe! Ko 'eku fakahoha'a atu 'a'aku 'o fēkau'aki pea mo e Kupu ko eni ko e ko ē 'o e Patiseti 'oku fai ai e ngāue.

Sea Komiti Kakato: Na'a ke me'a mai pe ko e hā koā e 'uhinga me'a 'oku tuku ai e Mēmipa ko eni kitu'a?

Lord Nuku: Ko ia, pea 'omai ange mo e 'uhinga ko ē ko ē na'a ne 'omai ai 'a e Tō Folofola.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e kaunga 'a e Tō Folofola mo e 'Esitimetī faka-Vouti ko eni? 'Oku ke 'osi mea'i pe talu 'eta ngāue fuoloa he Fale 'Eiki ni.

Lord Nuku: 'Oku ke pehē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane kaunga

'Eiki Palēmia: Sea, ko u kole atu pe ke toki ai ha'amo faingamālie mo toki feme'a'aki ka tau hoko atu mu'a he 'Asenita, kae fokotu'u atu ai pe ka tau pālōti, mālō.

Fokotu'u Nopele 'Eua ke pālōti'i fakalukufua 'a e Patiseti ke fakafoki

Lord Nuku: 'Oku 'i ai e fokotu'u ia 'oku 'ai ke 'oatu 'e au Sea

Sea Komiti Kakato: Poupou

Lord Nuku: Kapau ko e founa ena.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Lord Nuku: Tau pālōti’i e ‘a e Patisetī fakalukufua ke fakafoki, ko ‘eku fokotu’u ia, pea kapau he ‘ikai ke tali pea tau pālōti’i a ke paasi kātoa

‘Eiki Palēmia: Pea kapau ko e me’a pe ia ka ko e tu’utu’uni foki e me’a ke faka-Vouti. ‘Oku tau faka’apa’apa’i pe ‘e tautolu

Lord Nuku: Sea, ko u faka’apa’apa’i ‘e au e ‘Eiki Palēmia, ka ‘oku ‘ikai ke ne faka’apa’apa’i ‘e ia e fokotu’u ‘a’aku

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ta’etali pe ko e tali e fokotu’u.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui au Fakafofonga ko e me’a kehe ‘eni ia ‘oku ke fokotu’u mai

‘Eiki Palēmia: Ko ia ko e founa pe na’e

Sea Komiti Kakato: Ko au ia ‘oku ou tokanga ki hoku fatongia ko ia na’e fehu’ia he Feitu’u na

‘Eiki Palēmia: Ko e ko e ‘ai pe ia

Sea Komiti Kakato: Tuku e Patiseti ia kapau ke pehe’i pe ‘e koe e Patiseti ko hoku fatongia pehē atu pe ‘aku ...

<007>

Taimi: 1710-1715

Sea Komiti Kakato: ... , ‘oku ‘i ai ha poupou pea ko ‘ene talī pē ko u pālōti au. Ka ‘oku ou tokanga ko hoku fatongiá ...

Lord Nuku: Ka ko ‘eku fokotu’u ...

Sea Komiti Kakato: He koe’uhí ko u ongo’i ‘e au kuo ‘osi, ‘ikai ke u toe fie Sea au ‘uhí ‘i he tu’o fiha eni ho’o me’a mai ki Falé ni ‘o ‘ai au.

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ko au ia na’a ku fili koé, na’e fili koe ia he Falé pea he ‘ikai ke u fai ‘e au ke u fai atu ha’aku loto ‘o’oku tokotaha.

Sea Komiti Kakato: ‘Atā pe ia.

‘Eiki Palēmia: Sea, kole atu Sea ke mo ...

Lord Nuku: Ko ‘eku hoha’a ‘a’aku ki he founa ngāué.

'Eiki Palēmia: Ki he ma'uma'uluta pē 'etau melinó mo e tau ngali leleí. Kole atu ke tau pālōti ā 'i he vouti ko eni 'a e Pa'angá kae toki ia pea tau ki'i mālōlō tau toki pōpōlave ai. Mālō Sea.

Lord Nuku: 'Ikai ko e me'a ko ē 'oku ou hoha'a ki aí hangē ko e fokotu'u ko eni. Tau pālōti ā ke paasi 'osi ko iá 'oku kei 'i ai 'a e ngaahi malanga 'oku fiema'u ke fai.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai 'a e Tohi Tu'utu'uní pea mo e Sea 'e Nōpele ...

Lord Nuku: Ko hai 'oku Sea he Falé ni Sea?

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai e Seá ke tau feinga ke 'osi ...

Lord Nuku: Ko 'eku fehu'i kia koe ...

'Eiki Palēmia: Pea 'omai he tu'utu'uní 'a e miniti 'e 10.

Lord Nuku: Ko e Palēmiá pe ko e Feitu'u na?

'Eiki Palēmia: 'Ikai ko ia 'oku 'uhinga ki aí he 'oku ke fehu'ia mai 'e koe e taimi 'oku ou lea atu aí.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Me'a mai koe ke ta ...

Sea Komiti Kakato: Ki'i, 'Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Ko 'eku fakamalangá 'a'aku 'ia koe Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a hifo 'Eiki Palēmia 'o Tonga.

Lord Nuku: Ko 'eku fakamalangá pē ia 'a'aku Sea he 'oku ou tui au 'oku kei 'i ai 'a e ngaahi malanga ia 'oku tonu ke fai ki heni, kae 'osi ko iá hanga koe 'o tuli e tokotaha ko ē kitu'a.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai, ko e hā leva e me'a 'oku ...

Lord Nuku: Pea fēfē le'o e kakai ...

Sea Komiti Kakato: Te ke ongo'i te ke fiemālie ki aí ka tau 'ai.

Lord Nuku: 'E fēfē e le'o 'o e kakai 'oku ne hanga 'o fakafofonga'í? 'Ikai ke 'i Falé ni ia.

Sea Komiti Kakato: ... me'a mai e kakai 'a e kakai ko ē 'oku ne fakafofonga'í ...

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku fehu'i atu pe ia 'a'aku.

'Eiki Palēmia: Ko 'eku fehu'i 'a'aku ki he Nōpelé Sea.

Lord Nuku: Ka ke hoko atu 'e koe ho'o me'á.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hifo 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Io mālō.

Lord Nuku: 'Ikai ke u tali 'e au e fehu'í Sea. Ko au 'oku ou pule ki he fehu'í, ko e fakatonutonú 'e pule ia ki ai. Ka ko 'eku kole atu ia 'a'aku ia ...

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Nuku: Ka 'o kapau ko e tu'utu'uní ia, ka ko e 'uhingá 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a mahu'inga ia 'oku kei fiema'u ke vete mai 'o fekau'aki mo e me'a ko ē na'e 'ai ko ē he nō.

'Eiki Palēmia: 'Oku ou tui pē kapau na'a ke me'a mai 'aneuhu 'e Nōpele na'e mei ...

Lord Nuku: Sea.

'Eiki Palēmia: Ko eni ko e 'alu eni 'o hoko e nimá eni talu 'emau lele ...

Lord Nuku: Na'a ku 'i heni pē 'aneuhu ...

'Eiki Palēmia: He taliui?

Lord Nuku: Na'a ku 'i heni 'aneuhu.

'Eiki Palēmia: Mālō.

Lord Nuku: Pea na'e 'i ai e ki'i fatongia nau lele ki ai.

'Eiki Palēmia: Kole fakamolemole atu Sea, ka 'o kapau te mo feme'a'aki pē ā moua pea mau ō mautolu 'o ipu tī.

Sea Komiti Kakato: Mahalo 'oku sai ange ia Palēmia. Mou me'a moutolu 'o 'ai hamou 'ilo tī he 'oku, he 'ikai ke u lava au ...

Lord Nuku: 'Ikai ...

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē 'Eiki Nōpele he 'oku 'i ai e mo'oni ia 'a e 'Eiki Palēmiá. He koe'uhí ko au ia 'oku ou ongo'i lahi tahá he'eku fua fatongiá, talu pē 'a 'eku ngāue pea ke 'osi mea'i pē.

Lord Nuku: Sea ko 'eku kole atu pē 'a'aku ia 'oku kei fiema'u ...

Sea Komiti Kakato: Pea ko 'eku vakai ki he Feitu'u na ...

Lord Nuku: Pea kapau leva ko ho'o tu'utu'uní ia, 'a ē na'a ke lau mai ko ē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e tu'utu'uní ia pea 'oku totonu leva ke mou talangofua ki he'eku tu'utu'uní.

Lord Nuku: Ko e fu'u kupu motu'a ...

Sea Komiti Kakato: Kapau ko 'eku tu'utu'uní ia, 'ikai ke u toe 'ilo 'e au, he ko e tu'utu'uní ia na'a ma'uma'uluta ai 'etau ngāué ka tau 'unu ā.

Lord Nuku: Ko ia. Ka ko 'eku anga ko ē 'eku tui 'oku kei 'i ai e me'a ke malanga'i pea kapau kuo 'osi mahino ia ki he Feitu'u na 'a e faingata'a'ia ko ē 'a e fonuá pea ke hoko atu.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki ke u ki'i hao atu ai pē ai. Sea ko e, ko hono mo'oní Sea kiate au ia koe'uhí ko e me'a foki eni ia na'e kole atu ia 'emautolu pe ia he'etau kamata. 'Oku mo'oni pē tu'utu'uní ia, ko e tu'utu'uní 'e taha 'e fai 'aki e mahino 'a e Feitu'u na mo e Sea e Fale Aleá. Ka na'e 'i ai 'a e kole atu pē ia ke tuku mu'a 'a e ngaahi fakamalangá ia ke fai. Ko homau fatongia pē Sea, kuo 'osi lave'i pē 'e mautolu ia ho fatongiá 'ou ia. Ka ko e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai e 'Eiki Nōpelé 'o hangē pē ko 'eku fa'a fakalave atu pē 'a'aku ia kimu'a, na'a 'oku kei toe heni ha lelei ke 'oatu ko e me'a ia. Ka koe'uhí foki ko e tu'utu'uní te ke fusi pea ko e me'a 'oku ongo kiate aú, 'e 'alu, 'alu atu pē 'etau ngāué 'o iku 'o fakavave'i ko e 'uhingá ko e taimí. Ka 'oku 'ikai ke mau kaunga ki he palaní Sea ...

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonu pe ia Sea. Ko e fakatonutonu ki 'Eua.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Pea kapau te tau 'alu ki he taimi e me'a, mahalo ko e uike kakato 'e taha 'a e me'a 'a e Fakafofonga ko ení, he kapau pē te ke ki'i fakanounou hifo 'e vave ange 'etau ngāué. 'Omai pē ho poiní hangē ko Tongatapu 5, Tongatapu 4 pea tali atú pea ko ia. 'I ai e taimi te ta kehekehe ai ka 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia te ke vilita'e'unua pē koe ke tali ho'o fakakaukaú. Kole atu, tuku e 'ai 'ai pehē ka tau ngāue ā ke 'aonga mo 'etau, 'oku hangē 'oku kei fu'u nofo, fie nofo pē heni 'o a'u 'o po'uli.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tali pē 'e au 'ene fakamalangá Sea ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ha'u mo ha me'a 'oku ta'e'aonga ki he Fale ko eni. 'Oku 'i ai 'emau me'a 'oku oo mai mo ia ki heni ke 'oatu ke tuku atu pē ia ki he fatongiá. Ko e me'a 'oku mahu'inga taha kiate aú ia 'a e mahino'i ko ē 'e he Fale Aleá pea mo e kakaí e me'a 'oku fai ki ai e tālangá. Kapau 'e fakangatangata pē ki he'etau Tu'utu'uní, na'e 'i ai pē hono 'uhinga 'o'ona hono 'ai e Tu'utu'uní. Ka a'u atu ki ha tu'unga kuo fai atu e talanoá ia ki ha fu'u me'a kehe 'aupito ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a heni Sea 'oku 'oatu fakataha pē poiní mo hono ngaahi tefito'i me'a 'oku fai ki ai e tui.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e fehu'i ia ...

<001>

Taimi: 1715-1720

'Eiki Palēmia: Ko ia Sea, kapau ko e ngaahi poini ia ko e hā na'e 'ikai ke lava ai 'o tali ai 'a e ngaahi fehu'i na'e 'oatu 'anenai ke ke hanga 'o talamai angé pē ko e hā. 'Oua te tau 'alu ā 'o pehē 'oku tonu ha taha mo hala ha taha, ko 'etau fevahevahe'aki fakakaukau pē, pea tau hoko atu ā, kātaki 'Eua 11.

Māteni Tapueluelu: Sea ki'i tokoni pē mu'a fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea 'oku ou 'omai, mahino'i pē 'a e kehekehe 'a e ngaahi fakakaukau, ka ko e ki'i maama eni ia neu ma'u Sea, mei he 'osi 'a e ngaahi fakatonutonu fakalao fekau'aki mo e ngāue 'a e Fale ko eni. 'Oku pule 'a e tu'utu'uni, he na'e fa'u 'a e tu'utu'uni Sea ke tau taki miniti 'e 10 'a e malanga, na'e 'i ai hono 'uhinga, kae ngalo ke tau vahevahe tatau 'a e taimi pea 'unu mo e ngāue kimu'a.

Sea ko e kātaki lahi 'a e Feitu'u na he'emaui malanga 'o a'u 'o miniti 'e 30, vaeua 'a e 'aho, 'aho kakato eni kuo 'osi 'etau taimi ngāue, fo'i vouti pē eni 'e 1 'ikai 'osi. Mahalo 'oku toe ha vouti 'e fiha, 17, toe pē 'etau 'aho ngāue 'e 3.

Sea Kōmiti Kakato: Toe vouti 'e 21.

Māteni Tapueluelu: Toe lahi 'aupito 'Eiki Sea, ko e 'uhinga ia 'a e kole 'oku totonu ia ke fo'i vouti 'e 5 'i he 'aho kae lava ke 'osi, pea 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he kole ko ē malanga 'a e Sea, ka 'oku hangē 'a e ngaahi malanga 'e ni'ih... 'osi hono ngako, toe tatau pē, tatau pē, ko 'eku kole Sea tau tali ke fai 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na ka tau foki mai.

Lord Nuku: 'Oku ou fakatonutonu atu 'a e Fakafofonga Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke ... heni, ko e faka'uhinga 'oku fai'aki 'a e ngāue.

Māteni Tapueluelu: Sea ko 'eku talaatu 'aku 'oku hangē, 'oku ou mahino'i pē 'oku, 'oku hangē 'oku ta'efaka'apa'apa. 'Osi 'a e poini?

Lord Nuku: Sea 'oku ta'efaka'apa'apa 'a e fa'ahinga feme'a'aki ko eni Sea. Ko e me'a ko ē hangē ko ē ko ena 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga ko ē, 'oku ne mea'i pē 'a e tō'onga ko ē mo e ngāue 'a e Fale ko eni, he taimi 'oku paasi fakalukufua ai 'e he Fale, 'a e Fakamatala Fakata'u, 'a e Patiseti, ko e me'a ko ia Sea ko e halafononga ia 'oku 'osi fou mai ai 'a e Falé ia.

Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga, 'oku ou tokanga au ki he fakangatangata ko eni ko ē 'a e monū'ia ko ē 'oku 'omai 'e he kakai ke fakahoko he Fale ni. Pea kapau kuo pehē kuo 'osi mahino ki he Feitu'u na Sea, ko u faka'apa'apa ki ai. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga ki ai, 'oku ke hanga 'e koe 'o ta'ofi 'a e me'a ko ē 'oku ō mai mo e kakai ke fakahū ki he fika ko eni. Ko e 'u fika eni 'a e Pule'anga, pea 'oku ke mea'i pē ...

Māteni Tapueluelu: Fakatonutonu atu mu'a Sea. Ke fai mu'a ho'o tu'utu'uni ka tau nga'unu'Eiki Sea, kapau 'oku malanga pea malanga mai pea kapau 'oku ke fehu'ia ho'o tu'utu'uni pea tau pāloti ā ka tau nga'unu 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Sea ko e me'a pē ia 'a 'au fai pē ho'o tu'utu'uni 'au, pea kapau ko ho'o tu'utu'uni ia pea ke ta'ofi au kae hoko atu 'a e malanga ia, pea ke pāloti'i 'a e me'a ko ē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke tokanga ki ai ki he lipooti ko eni ‘a e pa’anga, ‘Eiki Nōpele ‘Eua?

Tokanga ki he hoa ngāue SPBD mo e Pangike Fakalalakaka ke nō mei he pa’anga e fonua pea iku tamate’i ai kakai fonua

Lord Nuku: ‘Oku lahi ia, ‘a e me’a ko ē ‘oku fai, ‘a ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga. Ko e me’a ko ē na’a tau lele mai ‘anenai ko ē ‘o fekau’aki mo e nō, ‘a eni ko ē ‘a e Pangikē mo e Pangikē Fakalalakaka mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Pangikē Fakalalakaka ‘i he ‘aho ni. Lahi ‘a e ‘u me’a ia, ka ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he Pule’anga ia ke nau hanga ‘omai ke ma’a, ke tali ‘a e nō, ‘a e kautaha mei he pa’anga ‘a e fonua ‘omai ia ‘o hiki ki he kakai. Pea ‘osi ko ia ‘ikai ke tali ‘e he kakai ia, kae tali ‘a e kautaha ia ke nau nō mai ‘e nautolu ‘a e pa’anga ‘i he tupu ma’ulalo ka nau o mai nautolu ‘o ‘ave kitu’a ki he kakai, ‘aki ‘a e pēseti ‘e 25 ko eni ko ē ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki.

Ko e hā ‘oku ‘ikai ke hanga ai ‘e he Pangikē ‘o tali ‘a e nō ko ia, ki he kakai ‘o e fonua? Ka nau hanga ‘enautolu ‘o tali ‘o ‘ave ki he kautaha, kautaha nō pa’anga atu ki tu’a ke nau hanga ‘e nautolu ‘o hiki

‘Eiki Palēmia: Toe ki’i fakatonutonu pē Sea. Ko e fakatonutonu pē eni Sea, ‘oku ‘ikai ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, me’a hifo Nōpele ‘Eua.

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku ‘ikai ko ha, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai fakalao ia ‘amautolu ke mau talaatu ki he SPBD ‘ei holo ‘o pēseti ‘e fiha, ‘oku ta’efaka, *you know* ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto hono ‘ai pehē ‘i ‘o pehē ‘oku mau hanga ‘e mautolu ‘o faka’ai’ai ‘a e SPBD, ko e ‘uhinga ia ‘etau tuku atu ki he ngaahi fanga ki’i pisinisi ko eni, ke nau fe’au’auhi mo nau ‘ave, he ‘oku fili pē kakai ia pē ko fē sevesi te nau fie o ki ai. Ko e ‘ai pē he ‘oku hangē eni ia ...

<002>

Taimi: 1720-1725

Lord Nuku: ...Sea ‘oku mau *collude* mautolu pe ‘oku mau kau mautolu pea mo e ngaahi me’a pehē ‘e Sea. Ko e kole atu pe Nōpele ke tau foki mai pe ā mālō.

Lord Nuku: Ko ia Sea ‘oku fai atu ai ‘a e fakahoha’a, he koe’uhī he ‘oku kau tonu ki he kakai. ‘Oku ‘i ai e nō ‘oku te ‘alu atu ‘o *apply* ‘oku ‘ikai tali. ‘Oku ‘i ai e nō ‘oku ‘alu atu ‘o kole pea tali. Ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai e ‘uhinga. ‘Oku fiema’u he kakai ia ‘a e peseti ‘e taha ki he fā. Ka ko eni ko eni na’e fai ki ai ‘a e feme’a’aki ko ē ‘anenai ki heni ki hono fakalelei’i ‘o e sekitoa taautaha. Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai e ‘uhinga Sea, he ‘oku ‘ikai ke vahevahe tatau, he koe’uhī.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu Sea. ‘Ikai ke tau ‘amanaki Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

Fakatonutonu mei he Pule'anga na'e fokotu'u SPBD ke ngāue he fonua ni fakatatau ki he Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Te tau foki pe ki he me'a tatau Sea. Ko e kautaha ko eni ko e kautaha nō ko e *micro-finance*. Ko e kautaha ko eni 'oku tu'u 'i Fisi, tu'u 'i Ha'amoā. Pea 'oku 'i ai honau ngaahi *partner* kau ai e Pangikē Fakalalakalaka 'a Ha'amoā, kau ai e Pangikē Fakalalakalaka 'a Fisi, kau ai e Pangikē ANZ. 'I ai mo e ngaahi kautaha hangē ko e *Vodafone*. Ko e tu'u ko ē 'a Tonga ni ko e *partner* ko ē 'i Tonga ni ko e Pangikē Fakalalakalaka. Pea na'e fokotu'u eni Sea e ngaahi kautaha ko eni 'o fakatatau ki he Lao pea muimui ki he ngaahi lao 'oku fokotu'u he *Reserve Bank*. Ko e tukuaki'i ko eni Sea kiate au 'oku ta'efakapotopoto ki he totonu 'a e kautaha ko eni ke nau ō mai 'o fakahoko e pisinisi ko eni. Ko e fili ia 'a e kakai pe te nau ō ki ai pe 'ikai, ka 'oku mo'ui ai 'a e tokolahi mo e fonua ni Sea 'o fakatatau ki he tau'atāina 'oku 'oange kiate kinautolu.

Sea ko u kole atu Sea ke fai mu'a ho'o tu'utu'uni Sea he 'oku 'i ai e ni'ihini heni 'oku nau 'oatu pe 'enautolu 'enau 'asenita 'anautolu ke 'oua 'e lava ai 'etau me'a ko eni 'oku fai. Na'e 'ikai ke me'a mai e Nōpele ko eni 'aneuhu pea ko e poini ko ē 'oku ne 'ohake ko 'ene toe *repeat* pe ia me'a tatau na'e 'osi 'ohake 'e he kau ...ko u fakamolemole pe ki he Nōpele ka tau ngāue'aki pe lea mahino. Kapau ko e fa'ahinga founa eni Sea 'o 'ai ke tuku tokua e tu'utu'uni kae fai 'a e fiema'u ia ko ē 'a e kau Fakafofonga, ta 'oku mahino mai leva 'oku 'ikai ke ngāue e tu'utu'uni ho'o Fale 'oku 'ikai ke ngāue e Lao Sea. Ko u kole atu Sea ke fai ha'o tu'utu'uni he ko koe 'oku ke Sea ka tau nga'unu atu ā Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō Minisitā.

Lord Nuku: Ko e fo'i me'a pe ia 'oku 'oatu. Kapau ko e *partner* ia 'o e pangikē 'a e kautaha ko eni nō pa'anga ko eni SPBD pe ko e hā e me'a, ke nau ō mai nautolu 'o nō mei he pa'anga e fonua. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai, ko e nō mai mei he pa'anga e fonua 'o toe tamate'i'aki e kakai 'o e fonua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea. 'Oku ngofua eni he lao pea 'oku 'i ai honau ngaahi *partner*. Ko e *partnership* eni 'i he founa ngāue 'a e SPBD pea mo e ngaahi va'a 'oku nau *partner* he fonua ni. 'o fakatatau mo e lao. Kapau 'oku maumau he kautaha ko eni ha lao pea talamai, talamai ke faka'ilo. Ka 'oku fai fakatatau pe eni ki he Lao.

Lord Nuku: Sea 'oku mahino pe kiate au ko e me'a ko eni 'oku fakalao. Ka ko e 'ikai ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e hā 'oku ke fehu'ia ai kapau 'oku fakalao.

Lord Nuku: Ke 'alu ia 'o nō mai e peseti 'e 10 mei he pangikē 'a e fonua 'o toe 'ai'aki ia 'a e toe nō ki he me'a ko ē ki he kakai 'o e fonua ko e peseti 'e 25 pe 35 hangē ko e ...ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai. Pea ko u tui au ia 'oku 'i ai hono 'uhinga pea 'oku tonu ke alea'i he Fale ko eni pe 'oku tonu ke hoko atu. Pea kapau 'oku pehē he Pule'anga ke hoko atu pe 'a e nō mamafa ko ia ki he kakai 'o e fonua. Ko e me'a ia 'oku ou kikivi atu au ai, 'oku ou tui au 'oku 'ikai ke tonu. Ka ko ē 'oku talamai he Pule'anga 'oku sai pe ia he ko e *partnership* ia 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke u tui au ki ai. Ko hono 'uhinga pe ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e faka'uhinga 'oku 'ikai ko ha kautaha nō 'a e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ‘Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku ‘ikai ko ha kautaha nō ‘a e Pule’anga pea ko e kautaha nō pehē ni ‘oku lahi he fonua ni meimei ‘i he kolo kotoa ‘a e ngaahi kautaha nō natula pehē. Pea ‘oku mo’ui ai e ‘a e kakai ki’i fakatatau ki he’enau fiema’u. ‘Oku ‘ikai ke fakamālohi’i ha taha ia ke ‘alu ‘o nō he ngaahi kautaha ko eni Sea. ‘Oku ‘ikai ke faka’ai’ai he Pule’anga ka ‘oku fai ‘o fakatatau ki he lao mālō Sea.

Lord Nuku: Sea ko e me’a pe ia ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai. Kapau ko e me’a ia ‘oku tui ki ai ‘a e Pule’anga pea ‘oku sai pe ia ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai. Talisi’i ho fakamālō he taumaiā ‘e tuku ai e me’a ko ē ‘oku ‘atu. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē Sea ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ki ai ‘oku faingata’a’ia...

<003>

Taimi: 1725-1730

Lord Nuku : ... faingatā’ia e kakai e fonua ‘i he founa ko eni. Mālō Sea.

Pālōti ‘o tali Vouti Potungāue Pa’anga

Sea Komiti Kakato : Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Fakamatala ‘a e Patiseti 'Esitimeti ko eni pea fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Taniela Fusimālohi, Mo’ale ‘Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo’ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa’anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ko 'Uhila Moe Langi Fasi. Loto ki ai ‘a e toko 21.

Sea Komiti Kakato : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki ho nima. ‘Ika loto ki ai e toko 1, 'Eiki Nōpele Nuku.

Vouti Potungāue Pa’anga Hū Mai mo e Kasitomu

Sea Komiti Kakato : Mālō. Hou'eiki, 9 ē. Ko u tui ko e a’u pē ki he 7:00 kuo tau fe’unga ē. Potungāue ki he Tānaki Pa’anga Hū Mai mo e Tute ‘a ia ko e *Ministry of Revenue and Customs*. Me’a mai Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu atu Sea tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kae 'atā pē ke fakahoko atu ‘a e patiseti ‘a e Potungāue Pa’anga Hū Mai mo e Kasitomu ki he Ta’u Fakapa’anga ko eni ‘o e 24/25. Ko e pa’anga fakakatoa e Patiseti Sea 11.3 miliona. Ko e pa’anga e Patiseti ‘i he ta’u kuo ‘osi na’e 11 miliona pea ‘oku hiki ‘aki ‘a e fakakātoa ‘oku hiki ‘aki ‘a e 330000. Ko e tafa’aki ko eni Sea ‘oku ‘i ai ‘a e tafa’aki kehekehe ‘e 3. Ko e ‘uluaki pē ko e tafa’aki ki hono Tataki e Potungāue, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ofisi ‘o e Minisitā kae 'uma’ā ‘a e ngaahi va’a kehe pē ‘a e Potungāue ki he Fakalele Ngāue Va’a ki he Ngāue Fakalao mo e Tafa’aki Komipiuta *ICT*.

‘I ai pē mo e tafa’aki ki he Tukupū ‘a ia ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he *Inland Revenue*. Pea ‘oku ai leva mo e tafa’aki ko eni ki he Kasitomu. ‘A ia pē ‘oku mea’i ‘e he Feitu’u na Sea, ko e Potungāue foki eni ‘oku ne lahi fakahoko hono tānaki ‘o e pa’anga lahi ki he ‘etau patiseti. ‘A ia hangē ko ia na’e fakahoko atu ‘i he fakahoko ‘a e Fakamatala Patiseti pea ‘oku tupu eni ‘i he ngaahi ngāue kehekehe pē ‘oku fakahoko. Ko e meimei ko e peseti ‘e 80 ‘o e pa’anga hū mai ‘oku tānaki ia ko e fatongia ia ‘oku fakahoko ‘e he kautaha ko eni, ‘e he Potungāue ko eni. Pea ko u fokotu’u atu. Mālō.

Sea Komiti Kakato : ‘Eua 11 me’a mai.

Tokanga ‘Eua 11 ki he tupu faka’ekonomika mei he sekitoa fakatupu koloa & fakahā Pule’anga tonu pe fika hā ‘i he ‘Esitimeti

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea, ko e kamata ‘aki pē ‘eku malanga ‘a e pōini ko ia na’e fakafehu’ia ‘anenai, ‘oku mahu’inga foki ‘a e *growth* ko ē ‘oku tau ‘uhinga ki ai ke tau hanga ‘o ngāue’i. ‘A ia ‘oku hā mai foki mei he ngaahi taumu’a ko ia ‘a e Pule’anga pea mo e *Budget Statement*. Ko e ta’u fakapa’anga ko eni ‘o lele atu ai ko e 2.8 ‘a e tupu. Pea ‘oku hā mai ia ‘i he lipooti ko eni hangē ko e peesi 7 ‘oku nau ‘omai ‘enautolu ki hē manatu’i foki Sea ko hono ‘omai ki hē ko e me’a te nau kau nautolu hono ngāue’i. ‘Oku hā mai ia ‘i he peesi 7, ‘oku talanoa ia ki he peesi ‘e 7. Ko e toe ‘alu atu ia ki he peesi ko ē hono 41 kātaki, ‘oku ‘asi mai ia ai ko e peseti ‘e 5.

Ko e ‘ai pē Sea ke tonu e fika he koe’uhi ‘oku mahu’inga eni kae lava ‘o fai atu ‘e he Pule’anga ‘a e palani mo e ngaahi sekitoa ko fē koā ‘a e fika ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e tulifua. Ko e ngaahi fika ē ia ‘oku sai pē ē ia ‘iate ia pē. Ka ke tau ma’u ‘aki ko e hā ‘a e fika tonu ka tau lava ‘o palani ki ai. He koe’uhi ‘oku lava pē ‘a e palani ia ki he ngaahi fika ko eni ka koe’uhi ‘oku ‘i ai hono ngaahi mafatukituki. Ko ‘eku fehu’i pē ki he ‘Eiki Palēmia mo e ‘Eiki Minisitā pē ko e fē leva ‘a e tonu.

Sea Komiti Kakato : Me’a mai Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Mālō ‘aupito Sea. Ko e ngaahi fika ia ko eni ‘oku tonu kātoa pē ia. Koe’uhi ko e ngaahi fika taumu’a ia he ngaahi me’a kehekehe. Ko e fika ko ia peseti ‘e 7 ko e fika ia ‘a e Palani Fakalalaka lahi pē ‘oku ‘iloa ko ia ko e *SDG*. Ko e anga eni ‘enau sio ki he ngaahi fonua he taimi na’e fa’u ai e palani he 2015 ‘o fakahoko ai. Pea ko e anga ‘enau ...

<004>

Taimi: 1730-1735

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... tāketi siofi siofaki ki he ngaahi fonua mo e faka’amu kae tautautefito ki he ngaahi fonua ki he fakalalaka ‘oku te a’u pēseti ‘e 7 ko e pēseti ‘e 5 ia ko e palani fakafonua ia ‘a tautolu ‘a ia ‘oku ‘i ai Palani Lahi ‘aupito Fakavaha’apule’anga *SDG* pēseti ‘e 7 ‘i he anga ‘enau sio fakalukufua pea palani fakalukufua ‘a e Pule’anga ko e tāketi ia na’e fokotu’u ki he 2025 ke tau a’u ki he ‘avalisi pēseti ‘e 5 ‘a e ‘a e *GDP* fakata’u pē ko e ngaahi koloa kuo ngaohi. Ka ko e hangē pē ‘oku fakahoko atu ‘e ‘Eua 11 pea na’e fakahoko atu pē he *statement* ko ‘etau ‘avalisi ia ‘etau sio ki he kaha’u pēseti ‘e 2.8. Tupunga pē ‘oku ‘i ai e ngaahi fakaakeake tau ‘i ai ka ko ‘etau faka’amu ia ke tulitulifua ki he kaha’u he ngaahi fononga ko ia ka ko e tali nounou pē ki he’ene fehu’i pēseti ‘e 7. Ko e faka’amu ia ko ē ‘a e

Palani Fakamāmani lahi ‘a e *SDG* pēseti ‘e 5 ko e tāketi ia ‘a ‘etau palani fakalotofonua ‘a eni ko ē hono ua. Ko e pēseti ‘e 2.8 eni na’e fakafuofua atu ‘i he fo’i ta’u ko eni ka hoko mai ‘i he patiseti ko eni Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko ‘eku ‘uhinga foki ‘eku fakafehu’i he ko e pēseti ‘e 2.8 ia ko eni ‘oku hā ‘i he fakamatala patiseti ko hono ‘omai ‘o’ona ia ‘a e ‘inivesimeni ‘oku fai ‘i he tafa’aki ko ē *infrastructure* ka ko e ‘uhinga ko e tupu ‘oku ou ‘uhinga au ia ki ai ko e tupu faka’ekonōmika ko ē ‘oku ma’u mei he ‘ū *productive sector*. He ‘oku hā mai he ngaahi fakamatala ia ‘oku ‘i ai ‘a e tōtōlalo holo ia ‘i he ‘elia faka’ekonōmika pea ko e me’a ia ko u fakafehu’i ai kapau ‘oku tau nofo tautolu ‘o tāketi’i ‘a e 2.8 faingofua hono ma’u ‘o’ona ia he ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fakakaukau ia ki he ‘inivesimeni he *infrastructure*.

Ka kapau ‘oku tau faka’amu ke fōlahi ange e fo’i keke ‘o tau kumi ha pēseti ko ē ‘oku lahi ange ‘o tāketi ki ai. Hangē ko ē ko e talamai ko ē ko e 7 he koe’uhí ko e talamai fakalukufua ko ē ‘o e fitu ko e me’a pē ia ‘oku ala lava. ‘A ia ko e me’a nau fakamatala ai ko ē he kamata na ‘oku tau fu’u tō ki he sosiale kae tuku ‘etau ‘etau tupu faka’ekonōmika he ko e me’a ‘oku tau vahevahe ko e fo’i keke ‘e fakatupu faka’ekonōmika. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku talanoa kapau leva ‘oku mahino mai ia ko e ko e ngaahi tāketi pē ia ka ko e me’a ko ē ‘oku feinga tautolu ke tuli ia ko e pēseti ‘e tolu ‘a ia ko e 2.8. Pea ‘oku faka’ofo’ofa pē ia Sea ka ko e anga ‘eku fakakaukau ke fusifusi mai ange ‘etau tokanga pē ko fē me’a te tau te tau ‘oho ki ai mo ‘etau *resources* ko ē ‘oku ma’u kae lava e fo’i keke ‘o tupu.

‘A ia ko ‘etau tafa’aki fakasosiale ko e tufa atu pē fo’i keke ‘oku ‘ikai ke toe tupu ia ‘oku tu’uma’u pē. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakafehu’i ko ē ‘a e tupu ko ē ‘oku tau faka’amu ki ai kae lava ke tau a’u ki ha tu’unga faka’ekonōmika ‘oku lelei ange he ko e hangē ko e me’a ‘oku tau fakafekiki ai ko fē ko ā ‘a e ‘ū fika ‘oku tonu ka ‘osi talamai pē he Setisitika ko e tokolahi kitautolu ‘oku tau nofo pē he ngoue mo e toutai pea mo e fanga monumanu. ‘Oku talamai he Setisitika ko e toko 23000 ki he 25000 ko e kakai ia ‘oku nau nofo ‘o faingata’a’ia ko e pēseti ‘e 33 ‘oku kau ai e fānau ‘oku nau nofo nautolu he ngaahi *household* ‘oku faingata’a’ia. ‘Oku mahino pē ‘a e ngaahi me’a ia ko ia Sea. Ka ko e me’a ‘oku totonu ke fai ki ai e tokanga ke ‘ai e fo’i keke ke fōlahi ange pea ko e mahu’inga ia ko ē ‘a e fakatalanoa ‘anenai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Tapu ki he Sea ‘o e Komiti Kakato kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. Ko ‘etau lau ko eni ki he pehē ko ē he Fakafofonga ‘oku faingofua pē ma’u e ‘a e fitu, ‘oku ‘ikai ke lave’i pē ko e makatu’unga ia he hā he koe’uhí ko ‘etau halafononga mai ko eni he ngaahi ta’u ko ē kuo hili ko e tupu ia ko ē he 2022 na’e 2021 na’e *minus* ia koe’uhí ko e 2021/2022. Na’e *minus* ‘a e tupúia. ‘A ia ko e ko e ko e tupu ko e ko e ngaahi fakalaka mei he ta’u mei he ta’u ‘e taha ki he ta’u ‘e taha. Pea a’u atu ki he ki he lēvolo ko eni ‘oku tau pehē ‘oku tau fakalaka ‘o ha’u mei he *minus* ‘o tau ō ki he fika ‘oku ‘oku 2.8 pehē ‘oku fakapotopoto ‘i he ‘i he ngaahi Palani Ngāue ko eni ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/2025 pea hokohoko atu ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā *MEIDECC*.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku mo’oni pē ‘a e malanga ia e ‘Eiki Minisitā ka ko e tāketi ko ē ko u ‘uhinga ki ai ‘oku ‘oku ala lava pē ia kapau ‘e tonu ‘etau fokotu’utu’u e fo’i mape *strategy* ‘a ia ko e me’a ia na’e fai ai ko ē fakamalanga ‘o nofo he *growth*.

Taimi: 1735 – 1740

Taniela Fusimālohi: ... Ke feinga'i ke teke'i pea hangē ko e talanoa ko ē 'anenaí 'oku 'i ai e *ministry* ia 'oku 'oange ki ai e fatongia ko ení ka 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia 'a e ivi. Pea 'oku 'i ai mo e ngaahi *ministry* kehe ia 'oku nau kaunga ki he *growth* ka 'oku tuku ia 'i he feitu'u kehe. 'A ia ko e 'uhinga ko ē 'eku fakamalanga 'anenaí ke to'o mai 'a e ngaahi sino ko iá 'o fakataha'i kae lava 'o teke'i 'a e *growth* ko ē 'oku tau faka'amu ki aí. Pe te tau a'u tautolu ki he 7 pe 'ikai kae mahalo te tau ma'u e 6 pe ko e 5. Ka kuopau pe ke tau lotu lahi fe'unga ke tau 'ai ha *strategy* pe ko ha fa'ahinga mape fononga ke tau lava 'o lele'aki ki ha tupu 'oku lelei ange.

Fehu'ia fehulunaki fatongia fakahoko he Kasitomu mo e Tau Malu'i Fonua ke malu'i kau'āfonua

Sea ko e kongā hono ua 'eku fakatalanoá 'oku 'i he peesi 19 pe ko e palaní. 'Oku 'i ai 'a e

talanoa ai ki he va'a 'a ia ko e ngaahi vaka. 'A ia ko e fokotu'u 'a e va'a savea mo e tokangaekina 'a e potutahí 'o fakamalumu 'i he tafa'aki tokangaekina 'o e kau'āfonuá. 'Oku mahino pe kiate au 'a e fatongia ia 'o e kasitomu ka ko u sio ki he fokotu'utu'u ko ení 'a ia ko e 200000 'oku faka'amu 'a e potungāue ke fakapa'anga'aki 'a e ngāue ko ení 'oku kau ai 'a e ngaahi vaka.

Ka ko 'eku fie fehu'i pe, kae hangē foki ko 'etau talanoá 'e liunga 2 e fakamolé 'o kapau 'oku na fehulunaki kināua kae kei fai pē. He na'e 'i ai 'etau talanoa 'i he uike kuo 'osí fekau'aki mo e tukuange ha fatongia pehé ni ke fai ki he kau Tau 'Ene 'Afió. Koe'uhí 'oku nau ma'uange 'enautolu 'a e ivi mo e me'a ngāue ke fai'aki 'a e ngāue ko ení 'i tahí. Ka ko 'eku fie fehu'i pe 'a'aku ia ki he Minisitā pe ko e hā leva 'a e fekau'aki 'a e kongā ia ko ení pe 'oku kehe pe me'a ia te nau faí meí he me'a ko ē 'e fai ko ē 'e he kau Tau 'Ene 'Afió 'o fekau'aki mo hono kumi 'a tahi ki he ngaahi maumau lao ko ē 'oku fakahoko aí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō kae tali atu pe, 'io ko e pa'anga ia ko ení ko e fekau'aki mo e kau ngāue he ngāue ki he Va'a ko ení 'a e tafa'aki Kasitomu ko ení. Ka ko e me'a ko ē ki he vaká 'oku fengāue'aki ia mo e Taumalu'i 'Ene 'Afió pea mo e ngaahi tafa'aki kehe pe mo e Polisí fekau'aki mo e, 'oku nau ngāue pe ki ai. Ka ko e tafa'aki ia ko ení ko e kau ngāue pe. Mālō.

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea 'oku 'ikai ke u mahino'i 'e au talí he koe'uhí ko e ngaahi vaka ení 'oku 'ai ke ngāue'aki 'e he kau ngāue ke nau ō 'o siofi e ngāue mo fefolau'aki ke hola e fanga ki'i vaka iiki.

'Eiki Palēmia: Sea, tuku pe ke u ki'i tali atu he tafa'aki ko ē *border security* mo e me'a 'oku mau kau pe mo mautolu he fengāue'aki mo iá tautefito ki he Va'a ko ē Polisí. 'A ia 'oku 'i ai pe foki 'a e taimi 'oku fiema'u ai ke 'alu ai 'a e kasitomu ki ha ngaahi vaka hangē ko ení ko e 'iote mo e me'a, ke nau ō *board* 'o fai hono sivi mo e alāme'a pehē. 'A ia oku kehe pe fatongia ia ko iá pea mo e *search and rescue* ko ē 'a e kau Polisí. 'Oku 'i ai pe ngaahi vaka ki ai, ko e sōtiá 'oku meimei ki he *patrol* ko ení 'a e *border* ko ení 'o Tonga ní ē. Ki'i kehe pe honau ngaahi fatongia ka ko e me'a ki he kasitomu ko e 'uhingá ia ke nau ō ki he 'ū vaka ko ē 'oku tau maí 'o ō *board* 'o sio mo sivi mo e 'ū alā me'a pehē, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō ‘oku mahino ‘a e kongā ia ko ia pea ko ia ‘oku ngāue’aki pe ia ki he ‘alu ‘a e kau kasitomú ki he ngaahi vaká. Ko e hokó Sea ki he peesi 20, ‘a ia ‘oku hā ai e fakamatala ki he *system* faka’ilekitulōnika ki he misini talitotongí. Ko u fakatokanga’i Sea ‘oku ‘asi heni e ngaahi falekoloá ko u tui ‘oku te’eki ai ke kakato hono tufa ‘ona ia. Ko u tui Sea ko e ngāue ko ení ‘oku kaunga lahi ki he tānaki ko ení ‘o e pa’anga tukuhaú. He ko e fakamatala ko ē ‘oku ma’u ko ē meí he fakamata patisetí ‘oku pehē. ‘E hiki meí he 192, 29.5 ki he 138 ‘a ia ko e hiki’aki ia e 9.3 miliona meí he tānaki ko ení meí he ngaahi falekoloá.

Ko u faka’amu pe ke u ‘eke atu pe ki he ‘Eiki Minisitā pe ko e hā leva e tu’unga e ngāue he taimi ní pe ‘e *work* ia pe ‘e ‘ikai ke ‘i ai hano mahino ‘e ‘i ai hono lelei ‘o’ona ia. He ‘oku pehē foki he fakamatalá ‘ikai ke toe ‘i ai ha tukuhaú fo’ou. Ko e fakavilivili hifo pe ke loloto ‘a e tānaki ‘i he ngaahi ‘elia ko ē ko e ‘oku hangē ko e ‘elia ko ení. Ko e toe hū atu ‘a e ngaahi mīsiní ke toe tānaki mai ia ke toe lahi ange meí he ngaahi pisinisí.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu Sea, ‘io ko ia ko e tali ki ai ko ia, ‘oku ‘alu pe taimí mo e lahi ange e ngaahi misini ‘oku ‘oatu ‘e he potungāue. Pea ‘oku ‘i ai pe foki mo e ngaahi kautaha ia ‘oku nau fai e me’a ko ení mo e ngaahi fakatau’anga koloa. Nau ‘ai pe ‘enautolu ia ‘enau misini ‘oku hanga pe ‘e he ...

<006>

Taimi: 1740-1745

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Potungāue ‘o fai hono tali ke ngāue’aki pea ‘oku ko e fakafuofua atu ko ení ki he kaha’u koe’uhi ko e lahi ange ko ē e ngaahi misini ‘e toe ngāue’aki ko e maau ia mo ma’opo’opo ange e ngāue ko ení pea ko e tupunga ia hono fakahoko atu ko ē ‘a e hiki hake ‘i he pa’anga hū mai, mālō.

Fehu’ia mo e fakama’ala’ala Pule’anga taumu’a e sisitemi ke toe ma’opo’opo ange tānaki tukuhaú e fonua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ‘i he peesi tatau pe ‘i he hoko hake ‘oku ai *project* lalahi ‘e 2 pea ko u tui ko e me’a ení fekau’aki pea mo e ‘oku ‘ikai ke hā mai ia ‘i he ngaahi fika ko e he Patiseti ke fai ha fakamatala ki ai. ‘Oku ou tui ko e ngāue ení ki he’enau sisitemi ko ení ‘i he *RMS*, ‘a ia ko e *Revenue Management System*. Ke toe mā’opo’opo ange ko u tui pe ko e ‘uhinga pe ki ai ke toe mā’opo’opo ange hono tānaki e tukuhaú. Pea ko u fiefehu’i pe pe ko e ‘uhinga ia ‘a e me’a ko ení ‘a e *data talk*. Ko e kautaha tatau pe ‘oku nau fai ko ení e *transport management system* he *MOI* ka ko e ‘uhinga na’e ‘ai ke toe malu ange ‘a e sisitemi ko ení ki hono tāketi’i pe ‘oku kau ai pe ‘oku tāketi’i e fa’ahinga ko ení ‘oku nau feinga ke *avoid* pe ‘ikai ke totongi e tukuhaú. Pe ‘oku toe kau atu ai mo e fa’ahinga ko ení ‘oku nau feinga ke *evade* pe ko e maumau’i e Lao.

Ko e ‘ai pe ke fakapapau’i ange pe ‘oku ‘alu ki he levolo ko ia ke toe malu ange ‘a e tānaki mo hono ‘omai e tukuhaú meí ‘anautolu ‘oku totonu ko e ke nau totongi. He koe’uhi ‘oku tau hiki e meí 405 ki he 452 ‘e toe tānaki mai ‘a e 47miliona ‘i he toe fakaloloto ange ‘a e tānaki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, ko e ko ia ko e taumu’a pe ia hono fakahoko pea ‘oku lolotonga fai pe ‘a e talanoa ko ení koe’uhi ko e fiema’u ke fakalelei’i ange ‘a e sisitemi ko

eni ‘analaisa. ‘Osi fai foki e ngāue ia ki he tafa’aki e Kasitomu pea ko e tafa’aki ko eni ki he Potungāue ko eni ‘o e ‘a e ‘oku Tānaki Tukupau ko hono fai ‘a e lolotonga fai e ngāue ko eni ki he misini sisitemi ko eni. Ko e fakafou ange pe koe’uhi ko e fakahokohoko e ngāue pea ‘oku fai pe ke ne a’usia e taumu’a ko ē na’e me’a ki ai e Fakafongā, mālō.

Tokanga ‘Eua 11 ki he tōnounou he faihala ngaahi pisinisi ke totongi e tukuhau CT ‘oku hano ‘i he mafai fakamolemole ‘oange he Potungāue

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘i he peesi 32 pea ko e me’a eni ‘oku mahu’inga he na’e ‘i ai pe ki’i talanoa na’a ku ma’u ‘a ia ko e taupotu taha ko e ki lalo, tānaki e fakamatala mo e mo’ua tukuhau. Ko e me’a ko e na’a ku hanga ‘o ma’u ko u tui ko e ta’u pe eni mahalo ‘e 4 mei ai ‘eku fanongo ko ē he talanoa ko eni. Ko e fo’i ‘ēlia ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e matāmama ai, ‘a ia ‘oku ‘i ai e ngaahi kautaha ‘oku tōmui ‘aupito ‘enau hanga ‘e nautolu ia ‘o tānaki mai e mo’ua tukuhau ‘a ia ko e peseti ‘e 15 ko e CTe.

Pea u fakakaukau ‘oku ‘ikai ke malu e fo’i ‘ēlia ko eni ‘a ia ‘oku fa’a anga pehē ni ia, taimi ko e ko u ‘alu atu ai ke ‘omai e CT’oku ‘osi hanga he ngaahi pisinisi ia ‘e ni’ihi ‘o ngāue’aki e CT ko ē v na’e tonu ke tānaki ‘o ‘omai ko ē ki he Potungāue. Pea ‘oku fa’a hoko leva ai ‘uhinga ko e lahi ko e ‘a e mo’ua ‘a ia ko e ‘inivesimeni ‘oku ‘ikai ke sai pe ko ha pisinisi he ‘ikai pe lava ia ola. Pea ko ‘eku fanongo eni he tokotaha ‘ofisa e Potungāue, mahalo ko e ta’u eni ‘e 3 pe 4 mei ai ‘ene pehē. Tuku ā hono faka’ilo mo hono tamate’i tuku pe ke lele pe kae mai pe ā ha me’a ko e ‘e ma’u ke mai a ha kehe pe ā ke mai ha tukuhau ke mai ki he.

Ka kia au Sea, ‘oku hanga ‘e he fa’ahinga tōnounou pehē ‘o toe kākaa’i pe tukuhau ‘oku tānaki he koe’uhi ko e peseti ‘e 15 ko e ‘o e CT. ‘A ia ko u talanoa ki he CT, ka ko eni ‘oku hā mai heni ‘a e ngaahi pēseti pea ko u faka’amu pe ko e sisitemi ko eni ‘oku feinga ke monomono te ne hanga ‘o faito’o ‘a e me’a ko eni ‘o hangē ko e ngaahi misini, ‘o tala tonu mai ‘a e me’a ko ē ko ē ‘oku tonu ke totongi mai. Ko u fie fehu’i pe ki he Minisitā ki he ngaahi tāketi ko eni pe a’u ki he tu’unga pe ko e ko u tui ko e mafai ko eni ‘oku tuku ki he Potungāue Kasitomu ke nau fakamolemole’i pea ‘oku lahi e o ia ‘o kole ki ai ke mai pe me’a kae toki ma’u ha sēniti kae toki totongi atu.

Ka ko u faka’amu pe ke ‘ai he koe’uhi ‘oku faihala leva ‘a e ngaahi pisinisi he ‘ikai ke totongi tonu ‘a e peseti ‘e 15 ‘ikai ko e peseti ‘a 15 ‘anautolu, ko e peseti ‘e 15 ia na’e tānaki ia mei he kau fakatau.

Tali Pule’anga ‘oku lele lelei ngāue Tafa’aki ki he Tānaki Mo’ua Tukuhau

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pe Sea, ki he tali e fehu’i ko eni ‘a e Fakafongā ko e ko e taimi ko ē na’e ‘i ai foki e Koviti na’e ‘i ai pe ngaahi tu’utu’uni ke fai pe hano tuku ta’ehono fai pe hono *recover* ‘a e me’a ko eni na’e fai ki’i ‘a e tu’utu’uni ki ai. Pea ko e taimi ni ‘oku ‘osi foki ‘a e ngāue ko hono tānaki mai ko eni he ko e ngaahi ngāue ko ē ‘oku ‘osi ma’u ‘ene CThangē ko e ‘oku ‘osi fakahoko kuo ‘osi vave pe ngāue ke tānaki.

Ko e ngaahi ngāue ko ē ko ē ‘oku fai ko e ha talanoa ia ki ha me’a ia ki he me’a ‘oku lava ke totongi he ‘e tokotaha ngāue *customer* pe ko e *consumer* he tafa’aki ko ia ‘i he ngaahi tafa’aki pe ia ki he ngaahi mo’ua ‘oku nau ‘osi fai pe sio ki ai pe ko ha ...

Taimi: 1745-1750

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ngaahi tute 'oku sio pē ke talanoa mo e tokotaha ko iá ki ha founa ki hono tñakí. Ka ko e me'a ko eni ki he tafa'aki ko eni ki hono tñakí e *CT* 'oku lolotonga ngāue lelei pē 'a e tafa'aki ko iá ki hono tñakí kakato 'a e pa'anga ko ē kuo tñakí Sea. Mālō.

Tokanga mo e tali mei he Pule'anga ki he hoha'a 'Eua 11 ki he founa 'atita'i hū mai ngaahi uta mei muli ki he fonua

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u 'unu atu ki he peesi 34 'oku 'i ai 'a e fakamatala ai ki he misini faka'ata, 'a ia ko e faka'ata ko eni 'o e ngaahi koniteina mo e peesi 35 ki he ngaahi *warehouse* 'oku tu'u ia 'i tu'a mei he uafú. Pea mo e peesi 37 ki hono 'atita'i 'o e uta ko ē 'oku faka'atā.

Sea ko e lipooti ko eni e 'Atita ko ē na'e toki 'omai ko ē kia tautolu 'o ngata mai ki he 2022 konga kimu'á, na'e 'i ai 'a e me'a ia na'e fakahā mai he 'Atitá 'a e fetōkaki ko ē 'a e lekootí, 'i he me'a ko ē 'oku lolotonga 'i he *warehouse* mo e me'a ko ē 'oku 'osi faka'atā. Sea ko e me'a ko eni ia 'oku mahu'inga ia ke fakapapau'i angé pe ko e hā 'a e me'a 'oku fiema'u ke fai ke malu ai he koe'uhí ko e halanga eni 'o e me'a 'oku tau nofo 'o hoha'a ki aí. 'A e ngaahi me'a ko ē 'oku hū mai ki hotau fonuá 'oku 'ikai ke tau loto ke fou mai ki heni. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi *warehouse* 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe 'oku fiha 'i tu'a. 'Oku 'i ai mo e misini faka'ata 'oku tu'u ia 'i tahi pea mo e fiema'u ko ē ke 'alu holo e kau 'ofisá 'o vakai'i e lekooti 'enau *warehouse* 'i tu'á pe 'oku tonu 'a e me'a ko ē 'oku lolotonga tuku aí 'o fakatatau ki he me'a ko ē 'oku 'osi tukuangé pea mo e lekootí.

Ka 'oku fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā ke fakahā mai angé ha fa'ahinga malu'i he 'oku 'i ai pē 'a e *evidence* ia pe ko e fakamo'oni 'oku kei hū mai pē me'á, 'oku toki ō e kau polisí 'o puke mai 'a e me'a ia 'oku kei hū mai pe ia. Ka ko e *border* eni ko ē 'oku tau tokanga ki aí 'a ia ko tahi, ko eni 'oku hangehangē 'oku 'ikai pē ke fu'u malu 'o fakatatau pē ki he Lipooti ko ē 'Atitá na'e 'omaí. Ngalingali 'oku 'i ai pē me'a ia 'oku hoko e fetōkaki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea pea tali atu pē. Ko ia ko e, 'oku 'i ai foki e ngaahi misini 'oku ne fai hono faka'ata ko eni e ngaahi koloa 'oku hū maí. 'Oku 'i ai e misini he uafú kae 'uma'ā e misini he mala'evakapuná pea mo e misini ko eni 'i he tafa'aki ko eni ko ē 'o e *warehouse* ko eni 'e taha 'oku tuku aí. Ko e ngāue ko ē 'oku nau faí ko hono, 'oku tokoni lahi 'aupito ki hono sivi 'a e ngaahi koloa 'oku hū mai pea 'oku tokoni lahi 'aupito ia ki ai.

Ko e, 'oku 'i ai pē ngaahi me'a mahalo 'oku, 'oku 'ikai ke mau, ko e taimi ko ē 'oku 'i ai ha taimi 'oku mau ongo'i 'e he potungāué 'oku 'i ai ha, ha ngaahi me'a kehe 'oku 'i he, 'oku 'ikai ke, 'oku hū ta'efakalao mai, 'oku fai pē 'a e ngāue ki ai. Ka 'oku mau falala pē ki he ngāue ko ē 'oku fakahoko hono faka'ata maí pea mo hono toe fai pē hano toe vakai'i ha me'a 'oku pehē 'e he potungāué 'oku ngali, pe 'i ai ha fakatu'utāmaki ai Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e peesi 40 'a ia 'oku hā ai 'a e, neongo 'oku 'i he fakapapālangí ka 'oku hā ai 'a e tokanga ko eni 'i he *border* ki hono malu'i 'a e me'a ko eni fekau'aki mo e faito'o konatapú. Pea 'oku ou fakamālō pē au 'i he me'a ko eni 'oku fakamatala aí 'a hono feinga'i ke siofi 'a e 'ulungaanga folau 'o ha fa'ahinga pea fai mo hono vakavakai'i 'a hono *background* pe ko e ngaahi fakamatala 'oku fekau'aki mo iá. Pea mo 'enau to'onga pē ko ē 'oku faí. He 'e lava pē 'o tala ai, ngalingali ko ha fa'ahinga eni 'oku nau kau 'i ha me'a

koe'uhí ko e me'a 'oku ma'u honau nimá 'oku 'ikai ke hoa ia mo 'enau ngāue 'oku fai pea mo e 'ulungaanga folau 'oku nau 'omai ke tau sio ki aí. Pea mo e ngaahi *background check* pē 'oku fiema'u ke fai.

Ko hono faka'osí Sea ko e tafa'aki ko eni ki he, peesi 41 fekau'aki mo hono to'o ko ē 'o e, ko e *tax exemption*. 'A ia 'oku to'o ia mei he, pea ko e me'a 'oku ou tokanga ki aí pe ko e hā e me'a 'oku to'o ai mei he, 'a ia ko e *supplies* ē ko e 'ū *development projects* pea mo e toutaí mo e takimamatá. Ko e anga 'eku fakakaukau Sea koe'uhí he 'ikai ke lava eni ia 'o tu'u fakataha mo ha feinga ke tau teke 'a e ngāue ko ē 'oku fai ko ē 'i he ngaahi sekitoá.

Hangē ko e me'a ko ē na'e talanoa ki ai 'a e Tō Folofolá, 'oku 'i ai e me'a 'oku totonu ke tau hanga 'o ki'i malu'i ange tautefito ki he ngaahi pisinisi ko ē 'oku feinga ke mo'uí. 'A eni ko ē 'oku tau talanoa ai ki he *Ministry* ko ē *Economic Development*, 'oku 'i ai 'ene ngāue ki he ngaahi pisinisi iiki, ngaahi pisinisi 'oku te'eki ai ke lesisita. Ko e fanga ki'i me'a ke malumalu'i ange ka ko eni ia 'oku to'o 'a e ngaahi me'a ia 'e ala tokoni ke nau, hangē ha, hangē pē ha fakatātā ki ha tō ha vesitapolo pea 'ikai ke tau hanga tautolu 'o fu'ifu'i mo 'oange ha fafanga pea toe mate pe ia. Ka ko e me'a 'oku ou fie fehu'i pe 'oku tā kātoa e me'a ko ení pe ko ha ...

<001>

Taimi: 1750-1755

Taniela Fusimālohi: ... 'uhinga ia, 'oku kau eni ia he *condition* 'a e 'omai 'etau *budget support* ke 'oua 'e toe fai ha tokoni pehē takai holo ki he me'a ko ē 'e fiema'u ko ē ke ki'i pūpūlou pē mo puhipuhi pē ke mo'ui kae ngalo ke mo'ui 'a e ngaahi sekitoa ko eni 'oku fai ai 'a e ngāue faka-'ikonōmika.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga kei fai ngāue ke vakavakai'i ngaahi tukuhau faka'atā (*exemption tax*)

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea, ko e kongā mahu'inga pē 'oku tokanga mai ki ai 'a e Fakafofonga, fekau'aki mo e ngāue ko eni. Sai ko e ngāue ko eni 'oku te'eki ai ke to'o ha me'a ia hangē ko e, 'oku lolotonga fai 'a e sio ki hono vakai'i, vakai'i 'a e ngaahi taumu'a ko eni 'o e ngaahi faka'atā ko ena na'e 'ave, ki he ngaahi me'a kātoa ko eni. Pea 'oku fai hano siofi 'a e faka'atā he ko e ngaahi taumu'a kiate au ko e 'i he taimi na'e fakahoko ai, na'e 'uhinga foki hangē pē ko ia na'e fakamalanga mai ki ai 'a 'Eua 11 ke faka'atā ia mei he hū mai mei he kau'āfonua kae faka'atā kae lava 'o tuku mai ki loto, ki he fonua ke ngāue'i ai, ke ngāue'i ai ke toki tānaki ai 'i he taimi 'e fakalalakaka ai 'i he, 'a e pisinisi ko ia.

'A ia ko e fo'i palanisi ia 'oku fu'u fiema'u 'aupito pē ke hoko kae, ka na fengāue'aki leva 'a e ongo 'a e me'a ko ena na'e tupu ai hono faka'atā. Pea 'oku fai pē 'a e toe vakai ki ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha taumu'a ia ke ne hanga 'o toe fakamafasia'i ka ko hono taumu'a foki ke lava 'o a'usia 'a e taumu'a, hono fakahoko ai 'a e me'a ko ia, mo sio ki ha founa ko e hā 'a e me'a 'oku fakaivia'aki ke lava 'a e me'a ko eni 'a e ngaahi tafa'aki ko ia 'o mo'ui 'i lotofonua, 'o fakahoko mei ai 'a hono tānaki ai 'a e ngaahi fakahoko 'a e ngaahi ngāue, mo tānaki ai 'a e ngaahi *project* 'i loto ia 'i he fonua, kae ngāue'aki 'a e faka'atā ko eni.

Ka ko e ngāue ko ia ‘oku kei, fai ki ai ‘a hono vakai’i ki ai, mo fai ‘a hono vakai’i pea toki mahino mei ai ko fē ko e hā ‘a e halafononga hoko atu ai. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, Sea kau eni ia ‘i he fakamatala ifo ki he fanongo, ‘a e ngaahi fakamatala pehē mai ko hono malumalu’i atu ‘o e ngaahi sekitoa ko ē ‘oku feinga ko ē ke mo’ui.

Sea Kōmiti Kakato: Fēfē ‘u fika ko eni ‘i he pepa ko eni ‘i mu’a, lōloa, ‘Esitimeti tau lea ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia, ‘a ia ko ‘eku fehu’i eni he peesi 188, ‘oku ‘i ai ’a e *grant*, ‘a ia ko e totongi koloa, kātaki ko e ‘inasi pea mo e koloa ē, ‘a ia ko e ‘inasi ko e pa’anga ‘e 15 miliona, pea ko e koloa ‘oku 10 miliona, ka ko e ki’i fehu’i pē ki he Minisitā pē ko e hā ‘a e ‘oo *sorry*, ta ‘oku hala ‘eku ma’u Sea. Ko e vouti hala ia, ka ‘oku ou fakamālō pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he’ene ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala ko eni, ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *Ministry of Public Enterprises* ena na’a ke me’a ki ai.

Taniela Fusimālohi: Ko ia. Kātaki atu Sea ‘i he ngaahi, ‘oku ou fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga he ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala lelei pea tonu pea ifo ki he fanongo ‘o ‘ikai ke hangē ko e kole *subsidy* ko ē ‘a Niua 17. Fu’u kole mola pē, ‘oua ‘e hiki eni, ‘oua ‘e hiki ‘ene *subsidy* ‘ana tuku pē ke ma toki muhumuhu fakaemaua, he ko e ‘ātunga e ‘ene nofō mama’o talaatu ke ō mai ki ‘Eua kae ‘ikai ke ō mai, ko e kole ke hiki pehē’i ‘a e ngaahi me’a, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u pea poupu ko ia ‘oku loto ke tali ...

Māteni Tapueluelu: Sea ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, Tongatapu 4.

Māteni Tapueluelu: ... fakanounou atu pē fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pea hoko mai ‘a Tongatapu 5. Me’a mai.

Poupu Tongatapu 4 ki he ngāue & mīsini me’angāue sivi uta koloa mei muli ‘a e Potungāue Kasitomu

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa kae ki’i ‘oatu pē ha ki’i malanga poupu Sea, mo ha ki’i fehu’i pē ia ‘e taha ‘oku, Hou’eiki ‘oku mamafa ki he motu’a ni ia ‘a e ngāue ‘a e potungāue ko eni, ko hono ‘uhingá ko e Folofola mei he Taloni, pea na’e lī mai ‘a e me’afua mā’olunga ‘aupito ‘o pehē ‘oku totonu ia ke tau lava ‘o ta’ofi ‘aupito ‘a e faito’o konatapu ‘i he fonua ni.

Pea ‘oku kau ‘a e potungāue ko eni ‘a e Potungāue Tānaki Tukupu mo e Kasitomu ‘i he fuhu ‘i he ‘otumu’a ‘o e fatongia ko eni Sea, pea ‘oku mahu’inga’ia kiate au ‘eku mamata hifo ‘i he peesi 20 ‘o ‘enau palani ngāue, ‘a ia ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi misini ‘oku ne sivi ‘a e ngaahi uta ‘oku ‘omai mei mulí. ‘A ia ko e loli ‘e taha mo e misini ‘e 5 pea ‘oku fakahoko mai ‘enau palani ngāue, ‘oku ‘amanaki ke fakakakato atu ‘a e ngaahi mīsini ki Vava’u. Pea ‘oku ‘i

ai 'a e pou pou lahi ki he ngāue ko ia, 'Eiki Sea, makehe mei ai 'oku nau tānaki mai eni 'oku 'i ai 'enau va'a kulī fakatotolo, 'oku hoko atu mo ia pea mo e fokotu'utu'u pē ke fakaa'u atu ki he 'otumotu.

Sea 'oku, ko e fiefia hono 'uhinga ko e faka'amu eni ia na'e fai lolotonga 'a e faifatongia 'a e motu'a ni, kuo hoko ia 'o kakano 'i he 'aho ni pea 'oku ou fakamālō ki he Minisitā mo e CEO 'oku 'i ai 'a e pou pou ki he ngāue ko ia, mo e faka'amu pē ke fakaa'u ki motu 'o tautefito ki Vava'u.

Fehu'ia Tongatapu 4 pē 'oku 'i ai ha me'afaitā he ngaahi fale warehouse sivi uta mei uafu

Sea ko e fehu'i pē ia mo 'eku faka'amu Sea ko e ngaahi ...

<002>

Taimi: 1755-1800

Mateni Tapueluelu: ...Ko e ngaahi warehouse ko ē ko e *private bonded warehouse* 'a eni 'oku 'atā ke 'ave e uta kitu'a mei uafu 'o tuku ai. Ko 'eku fehu'i pe Sea pe 'oku me'afaitā kotoa 'a e ngaahi fale ko eni, pea 'oku fēfē hono pule'i 'o e misini sivi 'Eiki Sea ke fakapapau'i pe 'oku malu hono tauhi, ngaahi misini sivi 'oku tuku ia 'i he ngaahi warehouse ko ia. Ko hai 'oku ne hanga 'o tokanga'i pea 'oku me'afaitā kotoa 'a e ngaahi fale ko eni Sea he ko e taha ia he ngaahi me'a na'e fai e feinga ke fokotu'u me'afaitā 'a e ngaahi fale pehē 'Eiki Sea. Ko hono 'uhinga ka u toki hoko atu mei ai 'Eiki Sea kātaki.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e fehu'i 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai foki e 'ū kautaha ia 'oku 'ave 'o fai e sivi 'i tu'a. 'Oku 'i ai ha 'ū me'afaitā ai ke ne vakai'i pe 'oku 'i ai ha felāve'i mo e misini pea ko e misini 'oku 'i uafu pe ia kae 'ave e kautaha ko ē 'o tu'u mei tu'a. Ki'i fakamahino mai ange.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io tapu atu Sea ko e tali nounou atu pe ki ai 'io 'oku 'i ai e 'ū me'afaitā 'oku kau pe he kongā 'enau laiseni ko ē ke nau ō kitu'a 'a e fiema'u ke 'i ai mo e me'afaitā ke fai hono sivi pea 'oku *monitor* pe ia he kau ngāue 'a e me'a ko ia Sea mālō.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke fokotu'u ha sisitemi fakaloto'i-potungāue ke tokanga'i ma'a mo faitotonu loto'i potungāue

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ko u fiefia ko hono 'uhinga ko e ngaahi me'a ta'efakalao lahi 'oku ma'u ia he ngaahi warehouse ko ia 'i tu'a 'e 'Eiki Sea. Pea ko e mahu'inga ia hono fokotu'u 'o e me'afaitā ke lava 'o toe foki 'amui kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e lēvei. 'E Sea ko e anga pe eni ia 'o e fokotu'u fakakaukau. Na'e lolotonga 'eku fakakaungatāmaki he fatongia ko eni. Na'a ku lele atu ki Nu'usila 'o mamata 'i he founga ngāue 'enau Kasitomu ai. Pea na'a nau hanga 'o fakahoko mai 'oku mahu'inga 'Eiki Minisitā ke fokotu'u foki mo ha sisitemi fakaloto'i potungāue hono toe tokanga'i pe 'o e kau ngāue, 'Oku 'ikai ko e tokanga 'o e kakai 'i tu'a pe. Ka 'oku toe siofi foki 'oku 'i ai e *internal system* ke tokanga'i 'a e kau ngāue 'o anga pehē ni.

‘Oku ‘i ai ‘a e va’a ia ko ‘ene me’a ‘oku fai ko hono siofi ‘a e kau ngāue. Ko ‘enau a’u mai pe ‘o hangē ko eni ko e ngāue ‘e ni’ihi. Ko ‘enau a’u mai pe ‘o talamai ki he tokotaha pe ‘oku ‘i mala’evakapuna ‘Ofisa Kasitomu ko ia pe *Revenue* pe ‘oku ‘i uafu pe ‘i ha *warehouse* ‘i loto fonua, heka he me’alele hangatonu ki he *lab* to’o e toto sivi, ‘ikai ke toe ‘i ai ha lau ia ‘a e tokotaha ngāue ko ia, *random* ‘enau ngāue ‘anautolu. Ko e fokotu’u fakakaukau atu pe ia ke ‘i ai ha mu’a ha’atau sistemi fakaloto’i potungāue ke ne toe fakapapau’i pe ‘oku ma’a ‘a e loto’i potungāue.

‘E Hou’eiki na’e ‘i ai ‘a e ...ko u ‘ilo’i pe ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakatotolo pelepelengesi he ‘ikai ke fai ha lave mai ki ai. Ka na’e ‘i ai e ngāue Sea na’e fakahoko na’e toki mahino ai ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘i loto he ngāue’anga ‘oku nau fetu’utaki nautolu ia mo e ni’ihi ‘oku ‘omai me’a ta’efakalao ki he fonua ni. Pea na’e ki’i kamata ke ki’i ‘au’au atu ‘a e ngaahi fo’i *network* ko ia. Na’e a’u ki he tu’unga pelepelengesi ko e ni’ihi ne nau tokoni’i ‘a e ngāue fakatotolo ko eni malu’i houa ‘e 24 ‘e he Potungāue Polisi, mohe tau pe fu’u kā hē ‘o malu’i fakamahafu, ngāue tau pe fu’u kā hē ‘i tu’a fakamahafu. Ko e malu’i ‘o e kakai pehē ‘Eiki Sea ko ‘eku pou pou atu pe ‘a’aku ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha’atau *internal system* ke fakakau ‘oku ma’a ‘a loto kae lava ke tau fuhu pe ki ha fo’i *front* pē ‘e taha. Ka ‘ikai te tau sio kitu’a pea tau siofi pe mo loto Sea. Ko e pou pou atu pe ia ‘e ‘Eiki Minisitā kae pehē ki ho’o *CEO*.

Ko e ki’i fehu’i faka’osi pe Sea ‘i he ‘aitemi 6 ‘o e peesi 20 ki he sistemi ko eni faka-‘ilekitulōnika ko eni misini talitotongi. ‘I ai foki ‘etau misini talitotongi lesisita he ngaahi falekoloa ke ‘ilo’i ‘a e lahi totonu ‘o e fakatau ‘oku ‘ave kitu’a kae lava ‘o tukuhau totonu. Pea ‘oku mahino pe ‘oku tokoni ‘aupito eni ‘e ‘Eiki Sea mo Hou’eiki ki hono tānaki ‘etau tukuhau totonu mo mo’oni. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e tautea ki he ni’ihi ko ē ‘oku nau maumau’i ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ... ‘oku ‘ikai ke nau ‘ave ha *receipt* ki he kakai. Pea ‘oku ou tokanga’i ‘oku ‘i ai e ngaahi falekoloa ‘e ni’ihi ‘oku nau anga’aki kau pe motu’a ni ‘osi pe fakatau ia ‘ikai ke ‘omai ha *receipt* ia vave ko ē ‘a e fakatau tautefito ki he *week-end* mo e tokolahī. ‘E pehē ia he vaha’a taimi ko eni konifelenisi, ‘alu e fakatau, tokanga nautolu ke ‘alu e fakatau. Ka ‘oku fiema’u foki ke ‘omai ha’ate *receipt* pea ko hono tautea ‘oku \$5000.00. Sea ko ‘eku ...

<003>

Taimi: 1800-1805

Māteni Tapueluelu : ... ko ‘eku fehu’i pē ‘aku pē ‘oku ai ha sisitemi ko hono ‘uhinga ‘oku ‘i ai pē ‘a e fanga ki’i lāunga mai mo e kole kia mautolu ke mau fakama’ala’ala ange. Ko e tautea foki ‘oku 5,000. Tau pehē fakatau ‘uluaki ko e hina *coke* mo e holoholo ‘ikai ke ‘i ai ha receipt 5,000 ia. Fakatau hono 2 kofu *noodle* mo e masi, ‘ikai ke ‘i ai ha *receipt* 5000 mo ia. Tau pehē pē ka ‘i ai ha ki’i fakatau pehē pē ‘e 4, 20000 ia. ko si’ene fakatafatafa ia e ki’i pisinisi Sea.

Ko ‘eku kole pē ki he Hou’eiki Pule’anga, pē ‘oku ‘i ai nai ha sisitemi ke fakakaukau ai ‘a e fakatu’utu’unga ‘o e tautea, he ‘oku *across the board* 5000 pē ia. Mahalo ko e fehu’i pē ia ko u fakahoko Sea, ka ko e toenga ‘oku ou pou pou ‘aupito ki he Potungāue ko eni. Mālō hono tānaki ‘etau tukuhau ‘i lotofonua, kae pehē ki he kau’āfonua mo e ngāue ko eni fekau’aki mo e faito’o konatapu ‘oku ou pou pou ki he ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ko eni ‘oku fai ‘e he Potungāue, pea ‘oku ou fakamālō atu he ngāue.

Ko u kole pē Sea ke ‘omai mu’a ha tali fekau’aki pea mo e founa ko eni e tautea ta’e‘i ai ha *receipt* kau toki faka’osi atu Sea mālō.

Sea Komiti Kakato : Me’a mai Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō ‘aupito fakamālō ki he Fakafofonga koe’uhi ko e ngaahi pou pou pea mo e ngaahi fokotu’u fakakaukau ko eni he ngāue. Ko ia ‘oku ai pē ‘a e founa ki he *appeal* ‘a e *process* hono fakahoko ‘a e kongā ko ia. Kapau ‘oku ta’efiemālie ha taha ‘i hono hilifaki ko ia ‘o e tautea, ‘oku fakahoko mai pē ki he tafa’aki ‘a e Potungāue ki he *Compliance* hono fakatatau ‘o e me’a ko ia, pea ‘oku fakahoko leva ki he Pule ‘o e Potungāue ‘a e kongā ko ia. Ko e *process* kapau ‘oku lava pē kapau ‘oku ai ha taha ‘oku ‘ikai ke fiemālie, ‘e lava pē ‘o *appeal* ki he tu’utu’uni ko ia ‘oku fakahoko.

Ko e tali atu ko ia ‘anenai fekau’aki mo e *internal system* ko ia ‘a e Potungāue ki he mahu’inga ‘oku mau pē mo loto, ‘io ‘oku lolotonga fai ‘a e fengāue’aki ki ai mo e Potungāue mo e Pule’anga ‘Aositelelia ki hono sio fakaloto ngāue ia, ki hono, ke mahino ‘oku teuteu’i pē kau ngāue ki he tu’unga ‘oku nau failelei, faitotonu ‘enau ngāue ‘oku fakahoko. Mālō Sea.

Fakamālō’ia Tongatapu 4 ngāue/fokotu’utu’u Potungāue Tānaki Pa’anga & ‘i ai mo ‘ene hoha’a ki ha tautea ki he pisinisi nau hiki lahi totongi koloa

Māteni Tapueluelu : Sea ko u fakamālō pea ko u tui pē ‘e 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u pehē. Ko ‘enau ngāue ko eni ki he *border control* mahalo na’e 1.3, 1.8 miliona e ta’u kuo ‘osi ‘oku hiki mahalo ‘o 2.3 ia ‘i heni. ‘A ia ‘oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ngāue fo’ou ki he malu fakakau’āfonua.

Ko e fehu’i faka’osi pē Sea. Ko hono tautea ko eni e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke ‘omai ha *receipt*. Fēfē ‘a e ngaahi pisinisi ‘oku nau hanga ‘o *over charged* ‘a e ngaahi koloa, ‘a ē ‘oku ‘osi seti pau ‘e he Pule’anga. ‘Oku ‘ai ha ki’i tautea ki ai pē ‘oku fakatokanga pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Minisitā Leipa me’a mai.

Tali Pule’anga ki he tautea hilifaki ki he pisinisi nau hiki totongi koloa mei he mahu’inga seti mai he Pule’anga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e Potungāue ‘a e motu’a ni ‘oku ‘i ai ka ‘oku hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 4 te mau hanga ‘o ‘oatu ‘a e, manatu’i hake ai pē he taimi ni ‘a e lisi ko eni kuo ‘osi mau mai ‘a e lisi ko eni ‘o e ngaahi koloa ‘oku *regulate* ko ia ‘e he *Competent Authority*.

Ko hono 2 pē Sea ko e tautea ‘oku ‘omai ki he, ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi tautea ‘oku fakahoko mai ki he *consumer* ‘a e lāunga ko ē ngaahi koloa ko ē ‘oku nau hanga ‘o hiki e totongi ‘o fu’u lahi pea ‘oku lahi ‘aupito. Pea ‘oku ‘osi a’u pē ki he hopo ‘oku fakahoko ‘e he Potungāue, pea mo e ngaahi kautaha pē ko e ngaahi falekoloa ko eni ‘oku nau ta’emuimui ki he tu’utu’uni ko eni. Ka ‘oku malu’i katoa pē ‘e he Lao Konisiuma pea ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai ‘a e

Potungāue. Ka ko hono mo'oni hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Fika 4, 'oku hoko ma'u pē pea 'oku faingata'a ke muimui'i 'e he Potungāue. Ka ko e ta'u kuo 'osi na'e 'osi 'i ai 'a e ngaahi hopo na'e 'osi fakahoko, pea 'oku ai mo e ngaahi hopo 'oku *line up* atu. Ka 'oku hoko hono faka'ilo ko ia kinautolú ke ne toe hanga 'o ta'ota'ofi 'a e ni'ihi ko ia 'oku nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue pango ko eni. Mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Sea ko u fakamālō atu ki he Minisitā 'i he fakama'ala'ala, pea 'oku ou fakamālō atu Sea he ma'u faingamālie kae tukuange ā 'a e taimi ki hoku fanga tokoua Fakafofonga. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō Tongatapu 4. Tongatapu 5 me'a mai.

Hoha'a Tongatapu 5 fekau'aki mo e pa'anga tānaki mei he tukuhau, 'ovataimi mo e vāhenga kau ngāue he Potungāue Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Aisake Eke : Tapu ki he Feitu'ú na pehē ki he Kōmiti Kakato. Sea ko e ki'i fakahoha'a 'oku konga 2 pē fakalūkufua pea 'alu hifo pē ki he ngaahi me'a 'oku fakapatonu pē 'i he 'esitimeti ko ia 'a e Potungāue ko eni. Fakamālō pē ki he Minisitā pea pehē ki he kau ngāue 'i he ngāue ko ia 'i he Potungāue ko eni. Sea ko e ki'i lave fakalūkufua pē, ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai he tukuhau he taimi ni fe'unga ia mo e 300 miliona, 300 miliona. Pea ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē he 'etau tānaki pa'anga ko ē mei he ngaahi tānaki pa'anga kehe 'ikai ko ha tukuhau, mei he 42 miliona ia. 'A ia 'oku mei he 342 miliona ia...

<004>

Taimi: 1805-1810

'Aisake Eke: ... pea toki kehe leva ki ai e pa'anga ko eni 'i he tokoni patiseti mei muli 'a ia 'oku 'i he 72 miliona ia. Neongo meimei ko e 'avalisi e fika ia ko eni meimei 'i he 42. Pea 'i he 'etau 'ova ko 'etau 'ova *deficit* ko ē he ta'u ni 'oku 15 miliona 'a ia ko e fakakātoa ia kapau te tau ma'u 'e tautolu he fonua ni 'a e 430 miliona ko 'ene lava ia 'etau kamata 'i he 'elia ke tau lava pē tautolu 'o tokanga'i kitautolu. 'A ia ko 'ene tu'u ko ē he taimi ni ia meimei ko e seniti 'e 75 pa'anga 'e taha pa'anga 'e taha ko ē 'etau fakamole seniti 'e 75 ha'u mei he tukuhau seniti 'e 11 ha'u ia mei he 'etau pa'anga pē ko eni 'ū tānaki pa'anga kehe. Pea seniti 'e 11 ha'u mei he *budget support* seniti leva 'e 4 ko ia 'oku tau nō ko ē ko ē mei tu'a.

'A ia foki ko e tu'u he taimi ni ko e tu'u ko ē he fakafuofua ko ē 'a e tukuhau meimei ko e 300 miliona ia 'oku faka'atā ko ē he tukuhau. 'A ia ko e fika 'a ia ko e faka'atā ia he taimi ni 'i he tukuhau 'i he fakafuofua ko ē 'a e fakafuofua ko ē ki ai 'a ia ko e 300. 'A ia ko e vakai pē he taimi ni ko e fika ko ē kapau 'oku tau ma'u 'e 90 miliona 'o kapau 'e pau pē foki ke fakalelei'i. Ko 'ene ma'u pē ko ia 'oku 'ikai ke tau toe fu'u tokanga mavahe ki he *budget support* pea 'ikai ke tau *deficit*.

Pea ko e 'uhinga pē 'eku talanoa pehē koe'uhí ko e tu'unga ko eni 'etau 'alu atu ko eni 'i he 'i he tu'unga 'oku tau lava 'o malava. 'A ia 'oku tau malava pē tautolu e 342 'a ia ko e pēseti pē ia 'e 86. Pēseti ko ē toe ko ē toenga ia ko ē pēseti 'e 16 *budget support* pea mo e pea mo e *overdraft* pea mo 'etau nō. 'A ia ko 'etau sio kapau 'e vakai'i fakalelei eni pea 'oku ngali te tau lava pē 'i he me'a ko ia ka ko e fika ia.

Ka 'oku hangē pē ko 'eku lave ki ai koe'uhí ko e *IMF* eni ia 'oku nau muimui mai he fo'i fika ko eni pea 'oku ne pehē mai vakai'i ē koe'uhí 'oua te mou fakafalala mai. Ka ko 'ene tu'u foki he taimi ni ko 'etau *budget support* ko ē 'oku tokoni mai Sea ko e fika ia ko eni na'e kamata foki 'i he *EU* pea toki hū mai e *World Bank* ia mo e *ADB* ko e ongo tama lahi ia ko ē 'oku nau 'ova pēseti 'e 50 'ena fakapa'anga mai e me'a ko eni na'e tonu ke 'osi ha ta'u ia 'e ua pea na toki ha'u mai. Ka na'e kamata ia ko e kongā 'e ua kongā e nō pēseti 'e 50 nō, pēseti 'e 50 ko e *grant*. Kae fai mai foki e fononga hangē kiate au meimei ko e 2017/18 nau fakatokanga'i ko ē e fu'u lahi e mo'ua. Pea nau pehē leva 'alu e *debt* 'a ia 'oku nau sio ki he *debt distress* ngalingali ko e nō ko eni 'i Siaina ne hanga 'o manatu'i numi mai pē foki mei he ta'u 20 toe pē e ta'u 'e nima 'a ē 'oku tau lele ko eni 'o 'osi he 2030. 'oku nau pehē 'o mafuli 'a Tonga pea mei he nō, nō pea mo e pea mo e kongā ko ē he *grant* 'o ha'u hangatonu pēseti 'e 100 e 'a e *grant*.

Ka ko u tui ko e 'osi ko eni 'etau totongi ko eni e nō ko eni 'a ia tau pehē 'osi ha ta'u 'e 4 mei heni ko u tui ko e 'e malava ke hoko eni ha foki mai 'a e 'a e *World Bank* te nau pehē toe fakafoki pē ā ki he tu'unga kimu'a 'oku 'uhinga 'eku 'ai e poini ko eni Sea ke tau fakatokanga pē me'a 'e ngali hoko mai he kaha'u. Pea ko e me'a 'oku fakatokanga ai ko ē ko 'eku sio ko ē ki he ngaahi me'a ko eni 'a e mahu'inga ke tau sio ko ē ki he 'etau fakamole mo e pa'anga hū mai. Ka ko me'a 'e ala hoko pea 'e pehē pē mo ia 'e 'Eiki Sea ko e 'ū *project* ko ē na'e fakapa'anga ko ē he *World Bank* mo e *ADB* na'e pehē mo ia ia pēseti 'e 50 pa'anga *grant* pēseti 'e 50 pa'anga tokoni pē.

Ka ko u tui ko e me'a pē ke tau tokanga ki ai 'e ala hoko eni ia koe'uhí ke 'ilo'i pē foki ko māmani 'oku fakakulupu 'e 4 ko e kulupu 'uluaki meimei ko e ni'ihí 'oku si'isi'i taha 'enau pa'anga hū mai pa'anga 'e 2000 ki lalo. 'Oku kau ia he fanga ki'i fonua iiki ia. Ko tautolu 'oku tau kau he kulupu hono ua, kulupu hono ua meimei ko e kulupu ia laka hake he 'i he 2000 tupu lele tautolu 'o ngata he 12000 pa'anga Tonga. 'A ia 'oku tau kau he kulupu ko ia ko e kulupu tolu meimei 'ova ia he 12000 'o lele ia 'o ngata 'i he 'i he 'i he 13 'a ia ko e 26 'Amelika 'oku 'i ai 'a Fisi ia he kulupu ko ia Sea. Pea ko e kulupu ko ē 'oku 'ova he 'i he kulupu ko ia he 13 ko e 'ū kulupu ia ko ē 'oku tau, nau lau langa fakalakalaka ngaahi kulupu ia kuo nau fakalakalaka 'oku 'ikai ke nau toe fiema'u 'e nautolu ha tokoni tautolu 'oku tau nofo he kulupu ua ofi 'aupito he tuliki teuteu ke hiki ki he kulupu 'e taha.

Ka ko u tui ko e me'a pē foki 'oku hoko he ngaahi 'aho ni ia ko e ha'u ko eni 'a e feliuliuaki 'a e 'ea 'oku mahino 'oku 'i ai 'etau uesia 'atautolu ai. Pea na'e fai 'a e 'osi talanoa ia he ngaahi ko u tui 'oku kei ha'u pē kaveinga ko ia. 'Oua 'e ngāue'aki e 'a e me'a *GDP* 'a e me'afua ko ē mo e *national income* ko e *national income* foki ia Sea 'oku ke mea'i ko e pa'anga pē 'a Tonga ni 'oku tau ngāue'i he kakai Tonga. Ka 'oku lahi ma'u pē 'a e *Gross National Income* ia 'i he *GDP* koe'uhí foki ko e *remittances* mei tu'a ka ko u pea ko u 'ohake pē au e poini ko eni koe'uhí ko e sio atu ke tau ke tau sio ki he kaha'u 'etau lava ko ē e me'a 'e ala hoko. Pea ko u tui ko e ko e me'a pē ia ke fakatokanga'i koe'uhí 'i he 'etau fononga atu ko e tui ko e ngaahi tokoni mo e me'a 'o e 'aho ni ka 'oku nau ...

<005>

Taimi: 1810 – 1815

'Aisake Eke: ... Mau fakatokanga mai 'i he me'a, ko ia na'a ku ki'i sio ofi ko ē ki he mata'i fiká, 430 pe 'oku tau ma'u, 342 ē. 90 pe 'oku tau tali kapau 'e lava 'o 300 ko ē. Kapau 'e lava he fo'i 300 ko ē 'o ngāue'i e 'ekonōmiká, ngaahi faka'atā ko ē ka nau lava 'o *produce*.

Tau 'osi a'u pe, kaikehe ka ko e anga ia e sio ko ē ki he mata'ifika ko ē mo 'etau 'alu atu ko ē ki he kaha'ú.

Sea, ka u ha'u ā au ki he potungāué, ko e potungāue foki ko ení Sea 'oku nau, ko nautolu foki eni 'oku nau hiki 'enau *revenue*. 'A ia ko u sio hifo pe au ko 'enau hiki ko ē 'enau *revenue*, 'a ia ko 'enau pa'anga ko eni ki he tñaki mai ki he ta'u kaha'ú. Na'a nau, 'a ia na'a nau 'esitimetri foki ki he 299.4 miliona. Pea ko e fakahoa ia mo e pa'anga ko ē na'a nau tñaki he ta'u ko ení ko e 280, 'oku meimei 19 miliona pe ia ki he 20 te nau 'amanaki ko ē te nau tñaki maí. Pea ko e lahi taha pe mei ai nau ha'u pea meí he *income tax* 'a ia ko e tukuhau vāhenga ko eni e kau ngāue fakapule'angá mo e ngaahi *private sector*, ko e 5 miliona 'oku nau a'u mei ai. Toe leva eni e ū totongi 'i he 'ū tute mo e me'a ko iá 'oku nau 'amanaki ke tñaki mai e 4. Pea 9 miliona leva meí he *CT* 'a ia ko e tukuhau ko eni meí he fefakatau'akí.

Ko e tukuhau ko eni *excise tax* 'oku holo ia 'a ia 'oku mahino foki 'oku lahi e 'ū faka'atā e 'ū me'a ko iá. 'A ia 'oku nau pehē 'ova'aki ia e 5 miliona. Kaikehe ka ko e mahino ko e ngaahi 'elia eni ko ē 'e mahino 'e ha'u mei ai e tñakí. Ka ko e fakafehoanaki ko ē ki he 'enau fakamolé 'a ia 'oku lahi ange pe 'a e pa'anga 'oku nau 'omai ko ē, ko 'enau fakamolé 'oku hiki'aki pe 600000 fakafehoanaki ko ē pea mo e pa'anga ko ena 'oku 'amanaki tñaki maí Sea. 'A ia ko e fu'u potungāue mahu'inga eni ke tokangaekina ko e hā e me'angāue 'oku nau fiema'u pea kanoni'aki ko nautolu eni 'oku tonu ke au toe tokanga ki he fehū'aki ko eni 'a e faito'o konatapú.

Ko u ki'i ha'u pe au ki he ngaahi vouti mavahe 'oku fakatokanga'i pe 'e au e ngaahi me'a ko ení ko 'enau 'ovataimí. Ko u sio hifo ki he 'enau 'ovataimí na'e 800000, meí he 860000 he faka'osinga e ta'u ní ka 'oku nau hiki ki 'olunga 'o 1.13 miliona. Ka ko 'eku vakai mai ko ē 'ū ta'u ko ē kimu'á meimei 'oku nau nofo mai pe nautolu he 800000, meimei ko e 'avalisi mai ia e 22/23 mo e ngaahi ta'u atu kimu'á. Ka ko u sio pe mahalo 'e ki'i lahi ange e ngāué mahalo 'a e hiki ko eni e 'ovataimí na'a 'oku fiema'u ke toe fakatokolahi mo 'enau kau ngāué. He ko u tui ko e potungāue eni 'oku mahu'inga ke 'i ai 'a e 'ilo 'oku nau lava pe 'o tauhi 'i lotu koe'uhí ko e 'ikai ngata pe he tokangaekina 'a e ngaahi me'a fakatekinikale ki hono lēkooti 'etau tukuhaú. Ka ko e me'a ko eni ki he drugs, 'a ia ko 'eku vakai pe 'e au he 'ū potungāué fu'u lahi e 'ovataimí.

'Oku mahino pe kiate ia, ko e taha e me'a ia ko eni ko e ngaahi pisinisi ko ē 'oku ō ko ē kau, 'o 'ai 'enau ngaahi utá pea 'oku totongi pe ia mei tu'a meí he ngaahi me'a ko iá. Ko u tui ko e ngaahi me'a 'e 'ikai ke toe fu'u lava 'o fai hano ue'i. He 'oku totongi pe 'o *recover* 'a e *cost* ko iá ka 'oku mahu'inga pe ke toe fai ha vakai angé ki he 'ū me'a ko ení.

Ko hono uá pe ko honau vāhengá, ko u sio hifo ki honau vāhengá ko e 'esitimetri ko eni hono 'omai ko ē ta'u kaha'ú 'oku fe'unga ia mo e 4.4 miliona fakalukufua. Ko e fika ko ē na'a ku pehē 'e 'osi ko ē ta'u ní ia 'oku 'i he 3.5 miliona pe ia pea tatau pe mo ia he 22/23 mo e 21/22, meimei 'avalisi mai he 3.4. 'A ia 'oku meimei ko e 900000 ia 'oku 'atā mahalo ko ha 'ū lakanga mahalo 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakangāue'i. He kapau 'e lava ia 'e lava 'o fakasi'isi'i atu ai e 'ovataimi ko ē neongo ko e ngaahi ngāue ko ē ngaahi pisinisí ia kuo pau ke fai ha tokanga kia nautolu.

'A ia ko e ki'i me'a 'a e vāhengá ko u fakatokanga'i ai 'a e me'a ko iá. Pehē foki mahino 'oku felāve'i pe ia pea mo 'enau 'ū *contributions* ko ē ki he *retirement fund*. 'A ia ko e fakatefito pe foki eni ia lahi e kau ngāué, 'a ia 'oku meimei 'ova'aki 'e nautolu ia fakafehoanaki meimei he

1 kilu 'i he 'esitimeti ko ē 'o e ta'u kaha'ú 'ene hikí. Ka 'oku meimei 'oku nofo mai pe nautolu he 340000 'a e meimei ko e 100000 'oku 'ova. Mahalo ko e 'ova ko iá na 'oku 'i ai ha'ane felāve'i pea mo e 'ū lakanga 'okapau 'e fakafonu nautolu 'i he lolotonga e ta'u kaha'ú.

Ko 'enau vāhengá mahalo 'oku sai pe 'enau vāhengá 'anautolu he kau ngāue 'i tu'á. 'Oku 'i ai pe foki e ki'i hoha'a koe'uhí ko e kau ngāue ko ení 'oku mahu'inga ko e kau ngāue pe 'oku nau tokangaekina 'oku nau ma'u *staff*. Pea 'oku mahino pe foki ko e taimi e ni'ihi 'oku 'i ai e kau ngāue ko e ōmai 'o 'a'au e ngaahi fu'u koniteiná mei tu'a. Ka ko 'eku vakai ko ē ki heni meimei ko e 300000 'oku nau 'omaí, meimei ko e 'ū fakamole mai e toenga ko ē meimei ke 220000.

'A ia 'oku lahi'aki e 90000, tau pehē pe 100000 'a e 'ū fakamole ko iá. Ka ko e me'a ia 'oku fakatokanga'i 'i he fika ko iá. Ko e toenga ko ē 'ū, ko e 'ū fika foki ko ē ki he 'enau loló, ko e potungāue ko ení 'oku toutou 'alu ma'u pe ki Fu'amotu. Pea ko u sio hifo au ki he 'enau fika ko ení 'oku 'omai ki he ta'u kaha'ú 'oku meimei 'alu ia ki he 200000. Ka ko 'enau fakamole 'anautolu ki he ta'u fakapa'anga ko ení 'oku mei ...

<006>

Taimi: 1815-1820

'Aisake Eke: ... fakapa'anga ko eni mei he meimei taha pe ia, 100000. 'A ia ko u sio atu pe ai 'oku ke fai pe ha ki'i tokanga ange mahalo na'a 'oku pea ka ha'u e 'ū me'alele ko eni 'oku tau ui ko e *hybrid vehicle* e 'ikai ke toe fu'u fakatau'anga lolo 'e ko 'ene ha'u ko ia holoki hifo e me'a kau lele pe si'isi'i 'eku fakamole ko eni ki he lolo. 'A ia ko e toenga ko e 'o e ngaahi fakamole kehé pea ko e 'u tokanga'i ko e 'enau me'alele ko u sio 'oku ngali lahi ange 'a e fakamole ia ko e 'oku lolotonga 'e hoko 'i he 'enau Patiseti ko e 'o e ta'u ni mo e ta'u kaha'u. 'A ia ko 'enau 'a ia ko e ki'i me'a ia 'oku ou fakatokanga'i mei anautolu, ko e tokangaekina ko e 'ū fale ngāue 'ofisi, 'oku kau mo ia ia ki'i fakatokanga'i hifo na'e lahi e 'oku 364000 pe ta'u kaha'u ka ko e fakamole ko e 'oku nau 'i ai he tau ni mei he 500000 ia.

Ai foki honau 'ofisi fo'ou pea ko e sio pe ki ai koe'uhi ko e ko e fika ia ko e 'oku nau fokotu'u mai ko e 'i he ta'u kaha'u si'isi'i ia fakafehoanaki mo e pa'anga ko eni 'oku 'omai ko eni ke nau maintenance. Ko ia ko 'enau teunga ko u sio hifo ngali mahalo kuo nau 'osi teunga fo'ou mahalo e kau tama he ko e pa'anga ko e 'oku 'omai heni 50000 pe. Kau tama ko eni 'osi pe me'a nau teunga fo'ou koe'uhi ko e ngāue ka ko u fakatokanga'i hifo 'oku 'ikai 'oku fu'u si'is'i pe.

Ko 'enau 'ū me'a kehe pe 'anautolu ko e, ko 'enau *training* ko e kau foki eni ia he Potungāue ka ko u sio 'oku si'isi'i ko e 40000 pe ki he 'enau ako. 'A kau eni ia he Potungāue mahu'inga ia e ako'i tekinikale mo e fakalaumālie mo e me'a kātoa. Ka 'oku 'ai pe ke fai ha ki'i vakai hifo ko u sio hifo au 'oku fu'u si'isi'i 'oku 40000 pe ia. Neongo ko e pa'anga ko e na'e fai ko e hono fakamoleki he ta'u fakapa'ang lolotonga meimei 'i he 30000 pe ia.

Ka ko e ngaahi Potungāue eni 'oku mahu'inga 'aupito ha'u lahi e ngaahi tekinolosia fo'ou mo e mahu'inga ko e ke lava ke mateuteu e kau ngāue ke nau lava 'o fakahoko e ngāue. Sai ka ko e ki'i vakai pe ia 'i he anga ko e tu'u e Potungāue Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki, fokotu'u pea pou pou

Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki ko ‘eku ki’i fehu’i faka’osi pe ‘eni ko e, ko e tēpile ko eni ko e ‘o e

Sea Komiti Kakato: Me’a mai

Faka’ikai’i Pule’anga hoha’a ‘Eua 11 ‘oku to’o tukupau tu’o ua tukupau kau ngāue fakapule’anga

Taniela Fusimālohi: Peesi 87, ko e anga pe ‘eku fakafehu’i he ‘oku hangē ka au ko e ‘ai tu’o 2 ko e *revenue*, ‘a ia ko e *PAYE* e. ‘A ia ko e pa’anga ‘e 68.8 miliona e. Ko e anga ‘eku fehu’i koe’uhi ‘oku kau heni ‘a e *PAYE* ia ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga mahalo na’e ‘i ai pe ‘a e ‘eku fakafehu’i kimu’a atu ai ke mahino. Kapau leva ‘oku kau heni ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga ‘o to’o mei honau vāhenga ‘a e peseti tau pehē pe ko ha ‘avalisi peseti ‘e 20. ‘A ia ko e peseta ‘e 20 ‘o e 68.8 ia ko eni ko e mai pe ia mei he kau ngāue faka-Pule’anga ka ko e pa’anga tukupau pe ia.

‘A ia kapau leva ko ia ‘e kumi mai leva ha tukupau ia ‘a e fo’i lahi ia ko ia mei ha toe feitu’u ke tāpuni ‘aki. He ko e hangē ka au hangē ko ‘eku fakamatala kimu’a atu na’e pehē ‘a ia ko e pehē ‘e Tongatapu 5 ko e *nominal tax* e. ‘A ia ko e vāhenga pe ia ka ko e pa’anga tukupau pe ia pea toe to’o pe kongā ia ai ‘omai ki he ‘o lau pe ia ko e *PAYE*. Kae ‘osi ko ia ko e *real tax* ‘e ha’u ia mei he kakai ko eni mei he ngāue’anga. ‘A eni ko e sekitoa taautaha mo e ngaahi pisinisi, ka ko e anga pe fehu’i ia pe ko e keisi ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pe ‘oku hala pe ‘eku ma’u ‘aku ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea, tapu atu ki he Komiti Kakato fakamālō atu kia Tongatapu 5 koe’uhi ko e ngaahi fakamatala ko eni mo e ngaahi pou pou pe koe’uhi ke tokoni ki he ngāue. Ko e ki’i tali fakalukufua pe ia ki he hangēko e tafa’aki ko eni ki he vāhenga mo e ngaahi tafa’aki pehē. Lahi pe foki e fakafuofua ke toe hiki ange e lahi e ngaahi vaka kae ‘uma’ā foki e ngaahi vakapuna ‘oku tau mai. Ko hono ‘uhinga pe ia ‘oku fa’a lahi ai e ‘alu hake e fika ko eni aki ki ‘olunga ka ‘oku ai pea te mau feinga foki ke fakahuū e kau ngāue ke toe tokolahi ange ka ki he ngaahi taimi lolotonga ko e ‘a e fai e fetō’aki holo ‘i he hu mai mo e hu atu ‘i hono tu’unga pe ‘oku kei ‘alu hake ai mo e vahe mo e tafa’aki ‘o e ‘ova taimi ki ‘olunga.

Pea ko e tali ko e ki he fehu’i ‘a ‘Eua 11 ‘ikai, ko e ‘ikai ke ai ha tukupau 2 ia ‘i heni ka ko e mahino pe ko e ngaahi totongi ‘a e Pule’anga ‘a e ni’ihi kau ai kitautolu hono kātoa. Ke fakahoko ‘a e ngāue ko eni ki hono ngāue ki he Pule’anga pea ‘oku ‘i he taimi tatau ‘oku tānaki ai pe mo e mo hotau tukupau vāhenga fakatatau pe ki he Lao ‘o e vāhenga Sea, mālō.

Pāloti ‘o tali ‘Esitimeti Potungāue Tānaki Pa’anga Hū Mai

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e ‘Esitimeti ko eni fakahāloto ‘aki ia e hiki ho nima ...

<007>

Taimi: 1820-1825

Sea Komiti Kakato: ... Potungāue ki he Tānaki Pa’anga Hū Maí mo e Tuté.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, Dulcie Elaine Tei, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana. 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 22.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu Hou’eiki. Tau hoko atu ē. Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Kautaha ‘a e Pule'angá.

Lord Fakafanua: Sea kātaki pē na’a ku kole atu ha’aku taimi ke u fehu’i ki he 'Eiki Minisitā ka kuo ke pāloti koe. Sai pē he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane makatu’unga ‘ana te ne lilii e pāloti.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole, ‘oku ‘i ai pē ho’o mo’oni ka na’e totonu pē ke ke faka’ilonga mai ‘anenai ka ‘oku mo’ungaloa ‘ia au ka ke fehu’i ai leva 'Eiki Nōpele he na’a ke ‘osi me’a mai pē.

Kole fakama’ala’ala ki he palani/fokotu’utu’u Pule’anga ki he Uafu Kuini Salote

Lord Fakafanua: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Pea ‘oku ou ‘uluaki toumu’a fakamālō ki he potungāue ko ení koe’uhí ko ‘enau ngāue mahu’inga ke tānaki e pa’anga tukupau e fonuá ‘oku fakahoko ‘aki e ngāue ‘a e Pule'angá.

Sea ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia ‘oku makatu’unga ia ‘i he Tēpile fika 4 ‘a ia ko e ngaahi *priority* fo’ou ko eni pe ko e ngaahi *new initiative* ‘oku palani ke fakahoko e ngāue ki ai. ‘A ia ‘oku kau ai e *x-ray machine* ko eni ‘i Vava’ú. ‘Oku faka’ofu’ofa pē Sea ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia fekau’aki pea mo e *x-ray machine* koe’uhí ko e ngāue ko ení na’e fuoloa pē hono fakahoko ki he Uafu Kuini Sāloté.

Pea ko ‘eku fehu’i ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai angé ‘a e palani ngāue ko ē ki he Uafu Kuini Sāloté. Ko e anga ko ē ‘eku mahino’i ko e ngāue lahi ko ē ‘oku fakahoko ko e tokoni mei he Pangikē ko eni ‘a ‘Esiá ADB, na’e makatu’unga ‘a e tokoni 65 miliona ko ē ke fakalelei’i ‘aki e uafú ‘e tu’uaki atu ‘e he Pule'angá ‘a e ngāue ko ē uafú ki he *private sector*.

Pea koe’uhí ko e founa ngāue ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē he Kasitomú he ‘aho ní ‘oku ngalingali ‘oku lahi hono maumau’i ‘a e Tu’utu’uni ko ē ki he Uafú, ‘oku fiema’u foki ko e *Custom area*. Pea ‘oku tau mamata pē lahi e lue holo e kakaí he loto uafú pea pehē foki ‘oku ‘ikai ke nau tui e naunau totonu *PPE*, ko e vesi mo e me’a ko ia. Ka ‘i he taimi ko ē ‘e ‘osi ai e ngāue ko ē ki he uafú ‘e fiema’u ke fakamālohi’i e ngaahi tu’utu’uni ko iá. Pea ‘i he ‘ene pehē leva ‘e hiki leva ‘a e *process* ko ē hono *scan* ko eni ‘a e ‘ū koniteina mo e ‘ū me’á mei uafú ‘o meimei fai

e fakafalala ia ki he ‘ū *bonded warehouse*. ‘A ia ko ‘ene tu’uta pē e vaka, fakahifo e koniteina pea ‘ikai ke fai hono *devan* e koniteina mo hono fakaavá ‘i uafu. ‘E fai leva e fakafalala ia ki he ‘ū *warehouse* ko ē ‘oku tufa ki aí, ‘a ia ko ‘ene tau pē, ‘alu. Ka ko e kau ia ‘i he *efficiency* e ngāue ko eni ‘i uafú pea mo e ngāue ko eni ki he, na’e totongi ko ē he *ADB* ke fakalelei’i e, ‘a e fe’alu’aki ko eni e utá mei uafu.

‘A ia ko ‘eku fehu’i Sea pe ko e hā ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Pule’angá ki he kaha’ú? Ngalingali koe’uhi ko e tokanga ko ē ki he faito’o konatapu hangē ko e ngaahi fakamalanga ko eni kuo ‘ohake ko eni he kau Fakafofongá ‘oku lahi ange hono ma’u ‘a e ngaahi koloa ta’efakalaó ‘i tu’a ‘i hono ma’u ko ē ‘i lotó. Pea ‘i he’ene pehē kapau ko e anga ia e hanga ko ē ki he kaha’ú ‘i he ‘osi ko ē hono ngaahi ko ē uafu fo’ou, ko e, ‘e toe fakalahi e ngaahi *scanner* ‘e fiema’u ke fakavia’i ‘aki ‘a e ‘ū *bonded warehouse* mo e ‘ū kautaha ko eni ‘i tu’a mei uafú?

Pea ko e uá pē Sea ko e fehu’i fekau’aki pea mo e ngaahi *tax exemptions* ko ena ‘oku fokotu’u ke fai hono fakakaukau’i koe’uhi ‘oku kei toe lahi e ngaahi *project* ‘i he ma’u’anga ‘uhilá ‘oku hanga ki he ngaahi monū ko íá. Koe’uhi ke feinga’i ke holoki e ‘uhilá ‘i he *renewable target* ko ena ‘a e Pule’angá ‘oku lolotonga fakahokó pē hokohoko atu pē ‘a e *tax exemption* ke faka’ai’ai e ngaahi ngāue ko íá ke fai mo lava ‘i he vave tahá fakatatau ki he Tonga *Energy Roadmap*.

Tokanga Nōpele fika 2 Ha’apai ki he mahino kei nounou faka-fale talifononga tautefito he teu atu ki he fakataha PIFs

Plus pea mo hono fakakau ko ē hono toe fakakaukau’i ko ē ‘a e sekitā *tourism*. ‘Oku kei nounou ‘aupito ‘a e ngaahi mohe’anga ko eni ‘oku fiema’ú makatu’unga ‘i he sunamí. ‘Oku kei fiema’u pē ke toe fakatokolahi ‘a e ngaahi pisinisi hōtelé ‘i he takimamatá pea pehē foki ki he sekitā ko eni pisinisi mo e ngaahi hōtele ‘oku fiema’u ki he ‘ū konifelenisi. ‘A ia ‘oku hā mahino mai ‘a e matavaivai ‘a e tafa’aki ko íá ‘i he ‘amanaki ke fakahoko ‘a e *host* ko eni ‘a e *PIFs* ...

<001>

Taimi: 1825-1830

Lord Fakafanua: ... pea hoko atu pē ‘a e ngaahi *tax exemption* ki he ngaahi hōtele ko eni ‘oku ‘amanaki ke langa ko eni ‘i he kaha’u, ‘o hangē ko e *project* ko ena ‘oku pou pou’i ‘e he Pule’anga ki Fua’amotu, ‘a ia ko e fehu’i pē ia Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mou kātaki pē Fakafofonga he houa ko eni, ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘Eiki Nōpele, na’e, na’a ne me’a mai pē kiate au pea kuo mo’ungaloa ‘iate au, ka te tau a’u pē kimui, pea te u fakahoko atu leva tau pāloti fakalukufua, ki he vouti kotoa. ‘Io me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku tali mai ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, fakamālō atu pē koe’uhi ko e fehu’i ki he ‘Eiki Nōpele ‘o Ha’apai, ko e fekau’aki mo e me’a, ‘o fekau’aki mo e ngaahi koniteina mo e, ko e palani pē ia ki he kaha’u, koe’uhi ko e fai ko eni ‘a e ngāue lahi ki he uafu mo e lahi ange ‘a e ngaahi koloa ‘e ‘omai ai, ko e palani pē ia ki he, ke toe tānaki atu mo ha ngaahi *scanner* ki he ngaahi *warehouse* ko ē ‘e faka’atā mei tu’a Ka ‘oku fai ‘a e ngāue lahi ki ai ke sio pē ‘e palani fakalelei, koe’uhi pē ke mahu’inga ke lava hono sivi ‘a e ngaahi koniteina ko ia.

Ko e a'u ko ē ki he *tax exemption* 'oku fakatokanga'i 'o hangē pē ko 'eku lave atu 'anenai, fakatokanga'i 'aupito pē 'a e ngaahi tafa'aki mahu'inga ia ki he tafa'aki 'a e ngaahi me'a ko eni, hangē ko e *renewable energy*, mo e feinga ke langa hake 'etau sekitoa takimamata. Ka 'oku pau pē hono vakai'i, koe'uhi ke, hono *taking into account* he taimi ko ia 'oku fai ai hono vakai, koe'uhi ke mahino pē 'oku fakalakalaka, mo ngāue 'a e ngaahi me'a ko eni ke 'oua na'a hoko ia ko ha mafasia koe'uhi tatau pē mo e ngaahi *incentive* 'e 'ave ki he ngaahi pisinisi fo'ou fakatolimamata ko eni 'oku 'omai, hangē pē ko e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e talanoa 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Tau hoko atu e.

'Aisake Eke: Sea ki'i, tapu mo e Feitu'u na, fakahoha'a pehē ki ho'o Kōmiti Kakato, fai atu pē ha ki'i fakahoha'a 'i he potungāue mahu'inga ko eni 'i he tokanga'i ko ia 'a e ngaahi kautaha ko ē 'a e Pule'anga Sea. Sai pē kau ki'i kamata atu pē, 'io, 'io kataki

Vouti Potungāue Kautaha 'a e Pule'anga

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, fakamolemole ka tau tuku ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai 'o fekau'aki mo e Potungāue Kautaha 'a e Pule'anga, 'a e *Public Enterprises*.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, hangē ko ē ko e me'a kuo mou 'osi mou mea'i pē ko e potungāue eni 'oku ne tokanga'i 'a e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga, pea hangē pē ko ia 'oku mou mea'i pē hifo pē ki he 'etau tohi Patiseti, na'e 'alu hake mei he 1.8 miliona, pa'anga ko ē 'oku fakamole *locally*, 'alu hake 'o 1.9 pē 'e Sea. Ko e lahi heni ia ko e 25 miliona ko e 'u *project*.

Pea tuku pē mu'a ke u ki'i fakahoko atu pē 'a e 25 miliona. 'A ia ko e 'uluaki pē ko e 15 miliona, ke kumi 'aki 'a e 'u *generator* ki he 'uhila, 15 miliona ia Sea, ko e 'uhingá pē 'oku fu'u motu'a 'a ia pē 'oku mou 'ilo'i fa'a matemate, fu'u motu'a 'a e ngaahi *generator* fiema'u ke *replace* kinautolu ko e 15 miliona leva ki ai.

Ko e ua pē ko e 5 miliona ki he *project* ko eni 'a e *cable*, 'a ia 'e pehē 'e fakamole ia he ta'u fakapa'anga ko eni hoko, hangē ko e lau 'e fai 'a e savea mo e 'u 'alā me'a pehē. Pea ko e faka'osi pē ko e 5 miliona hoko pē ko e *grids strengthening* 'a ia ko e 'uhinga eni Sea, taimi ko ē 'oku lahi ai ko ē *renewable*, 'oku fiema'u leva ke toe fakalelei'i 'a e *grid* pē ko e 'u laine 'uhila, ko e 'uhinga ke nau lava 'o matatali pē te nau lava 'o tufaki 'a e ivi faka-'uhila ko eni mei he la'āa pea mo e havili Sea, 'a ia ko e 25 miliona ia ko ē 'oku 'asi hiki lahi ai ko ē 'a e potungāue ni Sea. Pea ko e ki'i 40000 pē ia hangē pē 'oku mou mea'i 'oku lolotonga 'i ai pē 'a e kola, mo e 'u 'alā me'a pehē.

Ko e kau ngāue 'i he potungāue ni Sea 'oku toko, ko e 44 'a e 'u *post*, ko e toko 33 'oku nau *on post* pē 'oku nau ngāue, pea ko e *vacant* leva 'a e toko 11 Sea. Pea ko e ki'i fakamatala nounou pē ia ki he potungāue ni Sea, pea 'oku fiefia pē motu'a ni ke tali ha ngaahi fehu'i ka 'ikai pea fokotu'u atu ai pē. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Palēmia 'o Tonga. Tongatapu 5 me'a mai.

Faka'amu Tongatapu 5 ke fakaivia ngaahi kautaha pisinisi Pule'anga ke malava mo'ui & mahu'inga ke 'i ai *CEO ngaahi kautaha*

'Aisake Eke: Mālō Sea pehē ki he Kōmiti Kakato. Fai ha ki'i fakahoha'a pē, potungāue mahu'inga foki eni meimei 'oku 'i he 300 miliona 'a 'etau koloa ko ia 'oku tuku kia kinautolu, pea ko e ngaahi fu'u *project* ko eni 'e 'oatu ko eni 'e tānaki pē kia kinautolu koe'uhi foki ko 'enau mahu'inga. Ka ko e, 'a ia ko 'enau hiki'aki nautolu 'a e fakamole 'o hiki 'aki pē 'a e 600000'enau fakamole ko ē 'o e potungāue.

'Oku mahino pē foki ko e potungāue ia ko eni ko honau fatongiá ke tokanga'i, hangē ha *regulator* mo e *police* ki ai, ki he ngaahi kautaha ko eni, ka ko e taha foki 'a e me'a 'oku fa'a 'ohake Sea 'oku te'eki ai ke lava, na'e 'osi liliu 'a e lao ia 2021 nai, ke ha'u 'a e ngaahi lipooti ko eni 'a e ngaahi kautaha ko eni, ka 'oku te'eki ai foki ke tali 'a e fo'i lao ia ko ia. 'A ia ko 'etau ...

<002>

Taimi: 1830-1835

'Aisake Eke: ... ngaahi fakamatala ko ē 'oku ma'u pe mei he potungāue ko eni mo e 'Atita. Ka ko e vakai hifo ko ē ki he ...ko e taha foki e ngaahi me'a ia 'oku fakalukufua pe Sea ki he ngaahi potungāue ko eni ngaahi kautaha ko eni na'e 4 miliona tau pehē ma'u mai he ta'u ni tau 'alu 'o 5 miliona 'a e *dividend* ko ē kau tama. Ka ko 'eku 'eke pe a'u eni mei fē? Ko u sio atu 'oku 'i ai e ngaahi kautaha mahalo hangē tautefito ki he 'uhila meimei ko e ngaahi kautaha eni ia ke tau *invest* ai ke feinga'i ke *upgrade* nautolu. 'Ikai ke toe kehe eni mei he *TCC*. Taimi 'e ni'ihiko u fa'a sio he ngaahi fu'u sieke lōloa 'asi mai he faitā, ka ko u sio atu au 'oiauē 'e mate, mate e 'uhila, 'e mate. Ka ko u 'uhinga pe au 'oku 'i ai 'a e ngaahi potungāue, ko 'eku 'eke pe 'a'aku ki hē, totonu ia ke tau tokoni'i ke 'alu pea toki 'alu ki ha tu'unga faingofua pea sai pea toki fai ko ē hono 'ai ke ma'u mai ha me'a.

Kaikehe ko 'eku 'eke pe 'a'aku pe ko fē 'a e ngaahi potungāue 'oku 'omai 'a e ngaahi kautaha ki heni. Ka ko u fakatokanga'i pe Sea 'a e kautaha ko eni hangē ko e 'Uhila ko e ... 'oku te'eki ke 'i ai ha *CEO* ia 'i ai. Ka ko 'eku 'eke pe ki he 'Eiki Palēmia pe ko e hā e tūkunga 'oku i heni ko e fu'u potungāue mahu'inga foki eni ia. Ka mahalo ko e mei 'osi eni ia ha ta'u 'e taha 'ene 'ikai ke 'i ai ha taha ke ne tokanga'i. He 'ikai ke lava he poate ia 'o fakahoko lelei 'o kapau 'oku 'i ai pe ha ni'ihiko e kau nofo pe ki he lakanga. Pea kapau 'oku 'ikai ke ma'u ha taha 'i Tonga ni mai ā ha taha mei muli. Koe'uhī ka tau lava 'o fakalalakala e kautaha ko eni, he ko e vaivai'anga lahi ia 'o e 'uhila he 'aho ni koe'uhī ko e 'oatu e ngaahi me'a ko eni pea 'ikai ke nau lava.

Pea 'ikai ke ngata ai 'oku lahi e fetongitongi e kau ngāue. Pea 'oku tatau pe kau tekinkale mo e kau ngāue tauhitohi mo e ngaahi me'a ko ia. 'A ia 'oku ou tui mahalo 'oku, ke fai ha sio mavahe ki he ngaahi kautaha ko eni koe'uhī ke lava 'o ma'u e loto ko ē kau ngāue pe 'i ai ha ni'ihiko 'oku ō mai 'o ako pea foki mai ki ai. Koe'uhī kae lava 'o lava 'o ma'u 'a e taumu'a ko eni 'etau faka'amu ke lava 'o ngāue lelei pea si'isi'i e fakamole pea lava 'o ma'u ai ha tupu. Ka ko e me'a mahu'inga ia 'enau sēvesi ko ē ki he fonua Sea. 'A ia ko e taha ia.

Ko e taha foki he me'a ko u fakatokanga'i he *statement* ko eni 'oku 'asi mai e peseti 'e 27 'a e lahi ko eni 'a e ivi fakaenatula ko ē 'oku nau ngāue ki ai. Ka na u faka'amu au ke tohi'i mai he tēpile. Ko e peseti 'e 27 ko ē ko e hā 'ene uesia lelei ko ē 'i he totongi 'uhila *tariff* ko ē he

‘iuniti. Ko u fiu au hono kumi ‘oku ‘ikai ke ‘asi. Ka ‘oku hangē kiate au ‘oku \$1.00 mahalo e lolo ia he taimi ni. Ka na’a ku faka’amu au he ‘oku mahu’inga ‘aupito e taimi ko ē ‘oku tau ‘alu ai fakalahi ko ē *renewable energy* mo e talamai tēpile fiha he taimi ni ‘a ‘enau tokoni ko ē hono tukuhifo.

Mahino pe foki ko e lahi taha ia ko e meimei mahalo ko e peseti pe ‘e 10 ‘etau ngaahi *project* lalahi, ka ko eni ‘e fakalahi, meimei ko e toenga ia ko e fakatau ‘uhila ia. Ko e fakatau ‘uhila foki ‘oku meimei seniti ia ‘e 35 ‘a e fakatau ‘uhila ia ki he ‘iuniti ki he me’a ‘e taha 35. ‘A ia kapau ‘e holo hifo ia ko e holo hifo pe ki he seniti ‘e 35, tukukehe ange ‘a hono vakai’i ‘a e ngaahi ‘a e *tariff* ko ē mo e totongi ‘uhila ko ē ‘i he kau ngāue ‘oku ‘ikai ke nau kau ko ē ‘i he lolo. Ka ko e ngaahi *project* lalahi ia ko eni ‘e fakalahi e *tariff* ia ko ē ‘i he tafa’aki ko ē *non-fuel* koe’uhī foki ko e *depreciation* ko ē e ngaahi fu’u me’a lahi nau ‘alu ai. Ka ‘oku faka’amu pe ke ‘i ai ha ni’ihi lelei heni ke fai mo nau fokotu’utu’u koe’uhī ke tau lava ‘o tau fonua heni.

Pea ‘ikai ke ngata ai ko e *TCC* mou mea’i pe ‘oku fu’u mamafa pea ‘oku ‘osi lahi ‘a e ngaahi feme’a’aki heni. Ka ko u fakatokanga’i pe au ‘Eiki Palēmia ke nofo koe ‘o malu’i ‘a e *operator*. Ka ko hai te ne malu’i kimautolu he mamafa. Ko e me’a ‘oku mau faka’amu ai ke mau ‘alu mautolu ki he *Starlink* ‘o ki’i nofo ki ai. Ka ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga pe ke palanisi ‘a e *incumbent* ko ē ‘i loto mo e kau *consumer* koe’uhī ko u tui ko e fili ia he ‘oku kau ai pe foki ia ki he sai. Ko e taimi ko ē ‘oku ha’u ai ha *competitor* ‘o na fe’auhi ‘oku fe’auhi mo’oni ‘oku longomo’ui ‘a e kau ngāue ia pea nau fakakaukau lelei ‘oku ha’u he taimi ko ia. Ka ko e me’a pe ia mahalo ko e ongo kautaha lalahi ‘e ua ‘oku tau tāketi’i ki ai koe’uhī ko ‘ene uesia ko ē meimei ko e me’a kātoa ko e *E-government* ko e kaume’a ko eni. Kātoa e ngaahi me’a faka’ilekitulōnika ‘oku nofo he ongo ua ko eni.

Ko u tui ko e me’a mahu’inga ia pea tau sio ko e hā ‘etau fetokoni’aki ‘e fai mo *invest* ‘e fai koe’uhī kae lava ‘o lava ‘o fakaonopooni ‘a e ngaahi me’angāue. Pea lava leva ke tau fiemālie mo holoki e totongi. Pea ‘ikai ke ngata ai ko e tupu ko u tui tonu ke tau ki’i ‘ai pe ‘o tatali leva hono ‘omai ke tali kae ki’i tuku ke nau ngāue’i. Pea ko e taimi ko ē te nau sisino ai e ngaahi pulu ko ia pea toki fai leva ai. Taimi ni ‘e mate e fanga ki’i me’a ia. Kaikehe ko e anga pe ia ‘a e fakakaukau mo e sio fakalukufua ki he me’a ko ia.

‘Oku ‘i ai pe foki e me’a faka’osi pe Sea na’e ‘i ai ‘a e tokanga ki he tu’unga vāhenga mo e ‘ū me’a pe na’e ‘ohake he ‘Atita mo e ngaahi me’a pehē. Ko u tui ko e hā ha ngaahi me’a ‘e lava ‘o siofi e ngaahi fakamole. Ka ko e me’a mahu’inga taha pe ‘a e ngāue’i ko ē ‘a e ngaahi kautaha ...

<003>

Taimi: 1835-1840

'Aisake Eke : ... ko eni, ko ia pē mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō. Me’a mai Palēmia ‘o Tonga.

Tui Pule’anga mahu’inga ke fakalalakaka’i ‘ilo hotau kakai & ngaahi ngāue ki he ma’u’anga ‘uhila, ivi mo e fetu’utaki ‘initaneti

'Eiki Palēmia : Fakamālō atu ki Tongatapu 5 he ‘omai ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau lelei ko ia. Mo’oni ‘aupito pē ‘a e fiema’u ia ke ‘ai ha kau *CEO*. Fai ‘a e feinga ki ai ‘o tatau pē ‘a

e Tonga *Power* hangē ko e Tonga *Airport* ‘a ia hangē ko e Tonga *Airport* na’a nau ‘initaviu he ‘aho ni. Ko e tu’o 2 eni mahalo ‘a ia ‘oku nau kei fakasiosio mahalo ke tokolahi ange mo lelei ange ‘a e kau kanititeiti. Ko e me’a mo’oni pē ‘a e sio ko ia pē te tau kei ‘ai pē ha *local* pē ‘e ‘omai ha muli. Ka ko e fakakaukau pē foki ia ‘e taha Sea, tau *develop* ‘etau kakai ‘omai ha kau *consultant* ke nau tokoni’i ‘enau fakahoko fatongia ‘a e kau *CEO* ē. ‘A ia ko ‘etau langa ia ko ē ‘a e ‘ilo hotau kakai. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito pē ‘a e Fakafofonga ia. Pea ‘oku toe tu’uaki ke fai ha, na’e fai ‘a e ‘initaviu ko e tu’o 2 eni ko e ‘alu eni e tu’o 3 eni Sea ki he *CEO* ko ia e Tonga *Power*.

Fekau’aki pea mo e *dividend*, ‘io kuo kamata ke *recover* mai foki ‘a e ngaahi sino ngāue ko eni mei he Pule’anga, pea ‘oku nau fakahoko mai ‘e toe ki’i lahi ange. Ka ‘oku mo’oni pē ‘a e me’a ia ko ē ‘a e Fakafofongá ‘e lava pē ia ‘o holoki hifo ‘a ‘enau me’a ‘oku ‘omai ke nau ngāue ‘aki ia ki he ‘enau *maintenance* mo e ‘u alāme’a pehē. ‘A ia ‘e fakatokanga’i pē ia ‘oku mo’oni pē ia. Kapau ‘oku tau lava ‘o fe’unga pē ‘etau me’a ‘oku tānaki ki he tāketi ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga, pea tuku atu ai ke nau ngāue’i ‘aki ke fakalelei’i ‘aki ‘a e fakahoko fatongia.

Ko e me’a pē ‘e taha hangē ko eni ki he *tariff* ko ē holo e ngāue’aki ko ia e *renewable*. ‘Oku tau feinga foki ki he 2030 peseti ‘e 50 ‘o e ‘uhila ‘oku lele mei he *renewable*. He na’e 11 atu kimu’a ka ‘oku fusifusi mai pē ‘oku saiange pē ‘etau hanga ‘o hiki e pā ke ma’olunga ke tau ‘oho mo tau feinga hei’ilo na’a ma’u ‘a e fo’i tāketi ko ia. Ka tau fakafiefiemālie pea lahiange ‘a e faingamālie he’ikai ke lava ‘o ma’u ia. ‘A ia ko ‘etau tali eni kuo mei *operational* pē lele ‘a ‘etau *wind farm* ko eni ‘oku tu’u ko eni ‘i Halaliku *fund* ko eni ‘e Siaina. Kae ‘uma’ā foki ‘a e *finalise* ‘oku ‘i ai *negotiation* leva pea mo e kautaha ‘e taha, ke nau ‘ai ‘a e *solar mega* ‘e 20. ‘A ia ko e fakatahataha ko ia mo e fakalelei ko eni ki he *grid*.

Ko e taimi ko ia ‘oku fakasi’isi’i ai ‘a e mole ‘a e ‘uhila mei he laine, ‘e tānaki leva ia ke saiange ko ē ‘a e ngāue ko e ‘uhinga ke fakasi’isi’i ai ‘a e *leakages* pē ko e me’a ko ia ‘oku mole mei he laine. ‘A ia ‘oku fa’a ‘ai ko eni e *grid strengthening* mo e ‘u me’a pehē tokoni ia.

Pea ko e toe 2 pē ko e tokoni lahi foki ko e ‘uhinga ke *safe* ange ‘a e ‘u laine pea ke ‘oua ‘e hoko ha ngaahi me’a, ko e ‘uhinga ko ha palopalema pea mo e laine. Pea u fakamālō pē au he ngaahi fokotu’u pea ‘oku tali lelei pē ke fai ha toe sio ki ai. Ko e ki’i me’a pē ‘e taha hangē ko ia ki he *TCC* mo e me’a. ‘A ia ko e fakakaukau ‘a e Pule’anga he taimi ni ke to’o atu ‘a e *regulator* mei he *MEIDECC* ‘o tu’u pē ia *as independent* hangē pē ko e *Electricity Commission* ke nau hanga ‘o leva’i ‘a e māketi. Kae nofo pē ‘a e Pule’anga ia ‘i he fa’u *policy* ‘ata’atā pē.

Pea ko e me’a pē ‘e taha na’e ngalo ke fakahoko atu ‘anenai hangē ko ia ko hono *determination* pē ko hono ‘ai ko ia ‘a e mo’ua ‘etau ‘uhila. ‘Oku fai foki ‘e he *Electricity Commission* ‘oku ai foki ‘a e *Concessional Agreement* ‘oku tau kei *bind* kitautolu ki ai, ka ‘oku fiema’u ia ke fai ha sio ia ki he *impact* ko ia e *renewable* ‘i he *price* ‘a e, ko e fakahoko pē ia ‘oku talamai ko e ‘uhinga ko e ngaahi to’o ko ia he *renewable* ‘a e konga lahi, tau pehē peseti ‘e 2 fiha ko ia he taimi ni, ‘o ne hanga leva ‘e ia ‘o ki’i holoki hifo. Neongo ‘ene ma’olunga he taimi ni he kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ‘e toe ki’i ma’olunga ange. Ka ko e kātoa ‘a e *impact* ko eni mo e me’a, ‘oku hokohoko atu pē ‘a e fai ‘a e ngāue ki ai mo e *study* ki ai ko e ‘uhinga ke sio. Ko e pa’anga lahi ‘oku tau ngāue’aki ki heni. Pa’anga lahi ‘oku tau ‘inivesi ‘i he ngaahi me’a ko eni hangē ko e *renewable* mo e alāme’a pehē. Ko e ‘uhinga pē ‘ikai pē ke ngata he’ene saí ki he palanite mo e ‘ātakai, kae toe sai pē foki ki hotau kató Sea.

Ko e me'a ko eni ki he *Cable Sea* hangē ko ia ko 'eku lau 'anenai. Na'e fai 'a e ki'i *Press Release Press Conference* 'i he *last week* 'i he 'aho Falaite pea mo 'Asitelēlia mo Nu'usila, ke na *commit* mai ki he \$32 miliona 'Amelika 'a ia ko e pa'anga ia 'e 70 'Amelika 70 miliona ia Sea 'oku 'omai 'e he ongo fonua ni ko 'ena tokoni ia. Ko e 'uhinga ko e *cut* tu'o 2 eni 'etau *cable*. Ko e fakakaukau ka lele 2 leva 'a e ongo *cable* ko eni, ka motu e taha ha'u pē 'etau *traffic* he *cable* 'e taha ka motu ē. 'Oku 'ikai ke pehē 'oku tuku ...

<004>

Taimi: 1840-1845

'Eiki Palēmia: ... pē ia 'o tokotokoto pē ā 'o tali ke 'uhinga ke motu 'a e keipolo 'e taha na lele lōua, pē te na ala fe'auhi he *price* ke holo ki lalo hangē ko ē ko e me'a 'a e Tongatapu 5 'i ai ha taimi 'e ma'ama'a ai. Pea hangē pē ko ē nau 'osi fakahoko atu ai ko e ko e motu'a ni ia 'oku tonu ko e ma'ama'a taha pē ko e ta'etotongi ki he ako ia 'e taumu'a ke 'uhinga ki he 'initaneti Sea ko e fakaivia pē ia 'etau fānau.

Pea ko e ko e na'e 'i ai foki e sio ki he satelaite pē ko ē, na'e fēfē 'a e satelaite ko ē kae 'ai e keipolo. Na'e fai 'e he *assessment* ki he ongo kautaha 'e ua Sea. Kautaha Nu'usila mo e kautaha Falanisē 'a e ngaahi *option* kehekehe. Pē ko e satelaite 'i he satelaite ko ē pē ko e satelaite ko ē pē ko e faipa mo e, 'o na ha'u lōua pē ki he faipa. 'A ia tu'u he taimi ni ko e *option* ia ko ē 'oku 'omai 'e he, he ngaahi study ko eni pea 'oku poupu'u' i ko ē he ongo fonua ko eni ke na fakamole ai e pa'anga 'e 70 miliona 'i hotau ki'i fonua ni ko e 'ai e keipolo. 'I ai pē fatongia ia 'o e satelaite Sea ke ne hanga tufaki mo e 'ū alā me'a pehē ka ko e fo'i ha'u fakalukfua ko ē ki he fonua hangē ko e ha'u ki Neiafu mo e ha'u ki Nuku'alofa ni na'e *recommend* mai pē ke ngāue'aki e keipolo pea 'oku 'i ai pē fatongia 'o e ... ka 'i ai ha fatongia 'o e *Starlink* mo e me'a ki he ki he ki hono tufaki atu pea mo e ngaahi feitu'u ko ē 'oku 'ikai ke a'u faingata'a 'e a'u ki ai 'a e 'a e telefoni mo e 'initaneti Sea. Ko e ki'i tali pē ia mo e fakamālō atu 'a e fehu'i ko ia fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: 'Eua 11 me'a mai.

Tokanga mo e tali fekau'aki mo e tāketi Pule'anga ki he lahi e ma'u'anga ivi fakanatula ke ngāue'aki he kakai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko u, ko 'eku fehu'i kamata atu pē 'eku fehu'i ko eni he na'e pehē he 'Eiki Palēmia 'e pēseti pē ia 'e 50 ki he 2030 'a e *renewable* ē. Pea ko e anga 'eku ma'u hangē 'oku ngaue holo e tāketi ko u pehē na'e ko e 2030 'e pēseti 'e 75 pea 'e a'u ki he ki he 2020 'e 'i ai e fo'i taimi 'e a'u ia ki ai pēseti 'e 100.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a ia ko e ko e mou ki'i ... *assess* pē foki e sio he tu'unga ko ē ko ē 'oku 'i ai koe'uhí ko e faka'amu pē eni ia ko e tāketi vave taha pē 'oku feinga ki ai ki he ta'u kaha'u ke tau feinga'i ke pēseti 'e 50 ai e *renewable* he ē. 'A ia ko e tāketi pē 'oku fai e sio ki ai 'oku *shift* holo pē kātaki pē 'e Fakafofonga 'oku mo'oni pē koe ia ko e 2035 pēseti 'e 75 ki ai pea ta'u 'e 10 mei ai ko e feinga ke 100. Ko e taimi ko ē 'oku *shift* holo ai 'a e 'a e ngaahi tāketi he ko e 'uhinga 'alu pē taimi mo e lahi 'etau ngāue'aki 'e tautolu e 'uhila. He 'oku taimi pē foki ia na'e pehē taimi ni ia 'oku toe lahi ko ē 'ū 'apī 'oku langa mo lahi 'a 'enau fiema'u 'oku *increase* ai pē 'a e 'a e *demand* ia ko ē ki he 'uhila kae tu'uma'u pē foki 'etau me'a *donor*

supply ‘a ia ‘oku pau pē ke tau hikihihi tō pē ke tau ‘unu fakataha pē pea mo e pea mo e *development*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uhinga ‘eku ...

Sea Komiti Kakato: Palēmia ‘o Tonga me’a mai ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Ko e ‘uhinga foki ko ē ‘eku fehu’i koe’uhí he ko ē ‘e fetongi ‘a e ‘a e ngaahi senoleita ko ē ‘uhila pea kapau ko ‘ene ko ‘ene *lifetime* pē ko ‘ene, ko ‘ene mo’ui ‘e ‘alu ia ‘o ta’u ‘e 25. Kapau leva ‘e fetongi ia he ta’u kaha’u ‘e ‘alu ia ki he 2050 pea toki *retire* ‘a e ngaahi misini. Ko ‘eku fehu’i leva kapau leva ‘oku tau toe lele tautolu ia pea mo e tafa’aki ko eni ki he *renewable* ke a’u ki he 2035 kuo 75. Ko e me’a ko u sio atu ki ai pē ‘e, pē ‘e hanga ‘e he ‘e he ongo fo’i me’a kehekehe ‘i loto heni ‘e hoko ‘o ‘ai e tau *investment* ‘atautolu he mīsinī *generator* ‘o *redundant*. Koe’uhí te tau ‘alu leva pē taimi ia mo ‘etau nofo ‘atautolu ki he *renewable*, pea ko e hā leva e me’a ‘e si’isi’i ange foki e lele ‘a e misini *generator*.

Eiki Palēmia: Ko ia ‘a ia ka ko e ko e hangē ko ē ko ‘eku tali ‘aneanai Sea ko e ‘uhila ia ... *target* ko hono toe langa pē ha fo’i hōtele ‘e taha ‘oku ne toe pamu ‘e ia e fiema’u ia ‘oku toe lahi ange ‘a ia ‘oku tau feinga ai pē ke tau muimui mo teke ai pē ke lahi ange ai. Ko e me’a ia ki he ta’u ‘e 25 Sea ko u tui ko e me’a ia kimui ko e me’a mahu’inga taha he taimi ni ke ‘i ai ha *stable power* ko e *stability*. Ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e matemate ‘uhila tau ‘ilo pē tautolu ‘a e ‘a e palopalema ki he solá neongo ‘oku lahi e *battery*, palopalema ki he ngāue’aki ko ē ivi faka, ‘a e ‘ea pē ko e *wind* ‘a ia ‘oku kei fiema’u pē ‘a e ngaahi *power* pē fa’a ui ko ē ko e *base power* mo e me’a ke mahino ‘oku pau pē ke ‘i ai ‘a e *power* ‘i ha fa’ahinga taimi pē ‘uha pē la’ā pē havili pē ta’ehavili. ‘A ia ko e mahu’inga ia ‘e taha ia ‘o e ‘o e *generator* ke ne kei nofo ia pukepuke ‘a e fo’i *base* ko ia ka tau feinga’i ke tau kaka hake mo e ...

<005>

Taimi: 1845 – 1850

Eiki Palēmia: ... mo e *transition* ke ngāue’aki ‘a e *renewable* pe ko e ivi ko ia fakanatula pe ko ē ‘oku ma’a mo sai ki he ‘ātakai, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ‘a e talanoa ia ki heni koe’uhí na’a faifai kuo tau *end up* tautolu ‘i ha *situation* ‘oku fu’u lahi ‘a e ivi ia ko ē ‘oku *available* ke *consume* ‘e he kakaí. ‘A ia foki ‘oku ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o *forecast* atu ki he kaha’ú pe ‘oku hangē ko e talanoa ko eni ‘oku faí pe ko e hōtele ‘e fiha ‘e tu’ú mo e loki ‘e fiha, he koe’uhí ‘oku kei *very low* ‘etau *investment level* ‘atautolu ia ‘i he takimamatá, ko e ngāue’angá. Pea ‘i he’ene pehē leva ‘e hangehangē ‘e, he koe’uhí ko e ‘ū me’a ia ‘oku talanoa ko ē ki he mīsinī solá. ‘Oku ‘i ai hono *capacity* ‘ona ia mo e *megawatt* te ne hanga ‘e ia ‘o tufa mai.

Pea tau toe ‘unu atu tautolu ki he tafa’aki ‘e tahá ‘oku ‘i ai mo e sola ia mo e havili ‘okú ne toe ‘omai ‘e ia mo e *megawatt*. ‘A ia ko e me’a leva ko ē ko u fakakaukau atu au ia ki aí, ‘i he ngaahi ta’u ka hoko maí ‘oku hanga ‘e he ongo me’a ia ‘e 2 ko ení ‘o ‘omai ‘a e ivi ia ke ngāue’aki pea he’ikai ke ngāue’aki kātoa ia. ‘I he ‘ene pehē leva ‘oku *unproductive* ia koe’uhí te tau *generate* tautolu he ongo *generator* pe ko e *generator* ‘e fiha ‘a e ivi ia ‘o tuku ia ‘oku

maumau. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá eni te tau, he ‘ikai leva ke tau lava ‘o *recover* ‘a e *cost* ‘o e *generate* ‘o e ivi ‘oku ‘ikai ke ngāue’aki.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e me’a pe ‘e taha Fakafofonga ke ke manatu’i ko e *grant* eni, ko e ‘ofa ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ko ha nō ke tau tātā. Ko e a’u pe ki ha tu’unga ‘oku sai ‘etau *renewable* ‘atautolu *retire* ‘etautolu ‘a e *generator* ko iá, ‘ave ā ia ki Niua pe ko fē ‘oku te’eki ke kakatō. Ka ko ‘eku ‘uhingá pehē pe ‘oku ‘ikai ke ‘ai eni ia ke *amortize* ko e ‘uhingá ‘oku ‘i ai ha’atau nō ke tātā. Ko e me’a’ofa ‘ata’atā pe eni ia, ka ko e ‘uhingá ‘e ala ngāue’aki ‘o a’u ‘o ta’u ‘e 25. Ka ‘o kapau ‘e lahi mai ‘etau ‘ū *renewable* ‘atautolu kapau ‘oku ‘asi mai ha me’a ‘i he tahí, ko e *geothermal* pe ko e ‘ū *source* kehekehe pehē, ‘e faingofua pe ke lava ‘o to’o ē. Ka ‘oku fiema’u ‘a e fo’i *power* pau ia, ko e *wind* pea mo e ‘oku ki’i pau ange e *wind* he *solar* neongo ‘oku tau tānaki atu ki ai.

Ka ‘oku toe pau ange kapau na’e ‘i ai ha *geothermal* pe ko ha *hydro* ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘i ai ha’atau *river* pe ko e alāme’a pehē. ‘A ia ‘oku tau, *yes* ‘oku tau tui ki he feinga’i ke tokoni’i e palanité *but yes we are also believe* ke *stable* ‘a e *power* ‘i he’etau *transition* ko ē ke ngāue’aki e ivi fakanatulá, mālō Sea.

Taniela Fusimāohi: Ko ia Sea he ko e me’a ‘oku ou sio au ki ai ia pe ‘oku ‘ife’ia heni e konisiumá ke ma’ama’a ki ai e me’á. He koe’uhí na’e ‘i ai foki e fakakaukau e Pule’angá ke kole ki he ngaahi tokoní ke fakasola’i e ngaahi ‘apí. Ko u tui mahalo na’e ‘i he fakamole ko e 20 miliona ke fokotu’u he ngaahi falé koe’uhí ka tau a’u ki he 75 ko eni mo e 100 he kaha’ú. Ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia te tau li’aki leva ‘etautolu ia ‘a e paoa ko ē ‘oku ha’u ko ē meí he ngaahi mīsiní pe ‘e lele lele pe ia ‘o fakamole. Ka ko ‘etau *consumption* ‘atautolu ‘oku ‘alu ia ki he

Fakahā Pule’anga ‘i ai pē fakangatangata ngāue’aki ‘o e ivi fakanatula ki he ‘uhila

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, Kole pe mu’a ke u tokoni ki he Fakafofongá. Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō. Sea ko e *renewable energy* Sea ‘oku ‘i ai pe hono taimi *reliable*. Ko e la’ā ‘e *effective* pe ia meí he 10 – 3. Ko e matangi ‘e *depend* pe ia meí he havilí, Sea ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmiá kuo pau ke ‘i ai ha *stable source* ‘o e ‘uhilá ‘i Tongá ni.

‘I he taimi ko ē ‘e hoko mai ai ‘a e ngaahi *mega* ka ko e taimi ia ‘oku ‘uho’uha ia ‘i ha māhina ‘e taha 1, ko e *solar farm* ia Sea he ‘ikai ke ngāue ia. Ka faifaiangé ‘o matangi lelei ia ‘o ‘osi ha māhina ‘e 1 Sea ko e *wind farm* ia he ‘ikai ke ngāue lelei ia pea ko e taimi ia te tau foki ai tautolu ia ki he *stability* ko ē ‘o e sisitemí. Ko hai te ne fa’u e *stability* ko iá kuo pau ke ha’u ia meí he tīsoló Sea.

Sea ‘oku ‘ikai ko ha palopalema fo’ou eni ia na’e ‘osi a’u ‘a Ha’amoia ia ‘o peseti ‘e 75 ‘i he ta’u e 4 kuohilí. Ko e palopalema ia na’a nau fetaulaki mo iá pea na’e ‘ikai ke ulo ‘a ‘Apia ‘i he māhina ‘e 3 Sea. Pea na’e toe foki ‘a Ha’amoia ‘o fa’u ‘enau *diesel engine* ke ne lava ‘o fakalele peseti ‘e 100 ‘a e ‘uhilá ‘i Ha’amoia Sea. Kuo pau ke tau ako meí ai Sea he oku fiema’u ‘aupito ke *stable* ‘a e ‘uhilá ke ha’u ko ē *renewable energy* pea ‘oku ‘i ai pe taimi ia Sea, he ‘ikai ke peseti ‘e 100 ‘a e *reliability* ia ko ē ‘o e *renewable energy*. Kuo pau ke ‘i ai ha peseti ‘e 100 ke ne teke’i ‘a e ‘uhilá ke a’u ki he ngaahi feitu’u ‘oku tonu ke a’u ki aí Sea. Pea ‘oku feima’u ‘aupito e *diesel engine* ...

Taimi: 1850-1855

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ke peseti ‘e 100 ‘ene lele ‘i Tonga mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Io Sea, ka ‘oku hangē ka au e me’a ni ia hangē ha tīlema ia e tau ō mai tautolu ‘o tu’u he fo’i mangafā ‘o hangē ‘e ‘ikai ke lava ‘o ‘alu 2 e ongo me’a. Ko e me’a eni ‘oku ou faka ‘oku ou nofo ko ē ‘o fakakaukau ki ai ki he kaha’u ‘e lahi e

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, ke u ki’i fakatonutonu atu e Fakafofonga, ‘io te tau ō mai ‘o tu’u he mangafā pea kuo pau ke *provide* ‘a e *stability* ia ko ē ‘uhila pe ko e hā e *source* Sea, kuo pau ke peseti ‘e 100 ia Sea. Ko e tīlema ia ka ‘oku mo’oni ‘aupito e me’a na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia. Kuo pau ke tau *provide* ‘etautolu e *stability* ko e kimu’a ia pea tau tānaki mai ha ngaahi me’a kehekehe mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga leva eni, kapau te tau *provide* ‘e tautolu ha fo’i fika pau ki he mekauate pau ko e *stable power generation* ia ko ē ki he kita ko e.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘E Sea, ‘oku mahino pe ko e mata’i fika ia ko e fiema’u e mekauate ‘e 105 Sea he fonua ni

Sea Komiti Kakato: Minisitā, hā ho’o me’a ‘oku ke tokanga ki ai ko ho’o fakatonutonu pe ko ho’o koe’uhi

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Fakatonutonu Sea, he koe’uhi ko e ‘u mata’ifika ia ko eni

Sea Komiti Kakato: Pea ke me’a mai he ‘oku lolotonga malanga ‘a e Fakafofonga ko e fakatonutonu pe taha te u lava ‘o tukuange. Ko e tokoni te u kole ki he Fakafofonga he ‘oku lau ‘ene miniti ai, ko ‘etau Tu’utu’uni ia. Kae ‘oua te ke me’a hake pe ‘o ke me’a mai ‘aki

Lord Tu’ivakanō: Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Nōpele Tongatapu

Lord Tu’ivakanō: Ko e tokoni pe ki he ko e fokotu’u foki ‘a e Sea, ‘a e me’a ko eni pea ko e mekauati ‘oku lava ke ne tānaki mai e taha pe ko e 200000 ko e ‘uhingá pō ke fakama’ama’a ‘aki e ‘a e *fossil fuel*, ‘a e lolo. Pea na’e lele lelei mai e ngaahi me’a ko ia he na’e faka’amu foki ke a’u ki he 15 kuo ma’u e peseti ‘e 50 ka na’e ‘ikai ke lava he koe’uhi na’e liliu e ngaahi me’a ia ‘enautolu ko ē na’e ō hoko mai.

Ka ko hono ka na’e faka’ofa’ofa ‘aupito pe e fokotu’utu’u he na’e ō mai ‘a e ngaahi fonua he Pasifiki ‘o nau feinga ke muimui ki he motolo ko ē ‘a Tonga. Ka ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pe ‘oku kei lele koā e mōtolo ko ia he taimi ni ka ‘oku ko e mekauate ‘e taha ‘oku ne tānaki ‘a e lau kilu koe’uhi pe ke fakama’ama’a e lolo. Ka na’e tonu ke ka ko e me’a pango pe ko hono fokotu’u ko eni ‘a e me’a na’e ‘ikai ha ‘ū maka ha ‘ū ngaahi puha ‘uhila. Ka na’e lele mai mei he taimi ko ia ‘au mai ki he taimi ni ‘osi tonu pe ke ai ha ngaahi puha ‘uhila ke tokoni ki he sola. He ko e *wind* ia ‘oku mahalo ‘e ma’u e mekauate ‘e 6 mahalo he taimi ni pe ‘oku mahalo

‘oku sai ‘aupito e *wind*. He kapau na’e fai e ngāue ko ia tānaki e pa’anga ko ia ‘e ma’ama’a e loló, kae kehe ka ko e tau tuku atu pe ki he Pule’anga ke nau, nautolu ‘oku Pule’anga he ‘aho ni mālō, Sea.

Fakama’ala’ala Palēmia ki he ngaahi ngāue, palani & fokotu’utu’u atu fekau’aki mo e maama sola ivi fakanatula

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea, ke ki’i fakamaama atu pe ko e ‘uhingá ka tau hiki ā mei ai. ‘Oku mo’oni ‘aupito e Nōpele ‘a e taimi foki ko ‘ē ko e fo’i solá pē. Ko e taimi ni ‘oku ai pea mo e puha ‘uhila pea ko e ‘u *storage* ‘oku tauhi ai he taimi la’ā pea ko e taimi pe ko ē ‘oku ki’i ‘ao’ao’fia ai pea ki’i *in* mai ia ‘o lele. ‘A ia ko e, ka ko e ngāue ia ‘oku fai Sea, ke sio ko e hā e palanisi. Ko e hā e *mix* he ‘uhila mei he *renewable* mo e ‘uhila mei he tisoló ‘oku sai he taimi he tau ‘unu’unu atu ko e kimu’a.

He ‘ikai ke tu’u ia he taimi ni he ‘ikai ke lava fakafokifā pe ia kuo *renewable* kātoa. *It will take* time pea ko e taimi leva ko iaá’oku kei fiema’u pe ‘a e *stability* ko eni ‘o e, ‘a e *generator* ko ē ‘a hono *turn right* ‘a e ‘uhila ke tau ngāue’aki Sea. Pea ‘oku mo’oni ‘a e Fakafofonga ia ‘a ‘Eua 11 ‘oku ‘i ai e talanoa ‘oku mau fakakaukau ke fokotu’u ‘a e ngaahi solá ki he ngaahi ‘ato. Ko e ‘uhinga e lahi pehē ni ke ‘oua ‘e kai ‘a e kekekele ko eni ‘oku tau ngoue he ko e ngaahi feitu’u foki ia ko e ‘oku ‘i ai e solá ko ‘enau faifai atu pe ki he 20 meki mo e ‘ū alāme’a pehē ko e lahi ange ia ‘a e ngaahi ‘eka ‘e fiema’u ia ke to’o ia mei he ngoué kae ‘ai ‘aki ia ‘a ke tu’u ai ‘a e ‘ū sola.

‘Oku ‘i ai e ‘a e fakakaukau ‘e taha ‘oku lolotonga talanoa’i mo e *ADB* ko e sola ko eni ‘i he tahi pe ko e *lagoon*. ‘E sai eni ia ki he ngaahi feitu’u hangē ko, ‘a Niua mo e ‘ū alāme’a pehē ke fakatētē pe sola ai ko e ‘uhinga kae ‘oua ‘e toe mole ‘a e kekekele ko eni ‘o e kakaí ke fai ai e ngoue.

Ka ko e ko u tui ko e fakalukufua pe Sea, ‘oku fai e ngāue kamata pe ‘i he *TERM* na’e kamata’i he Nōpele ‘i hono taimi ‘alu atu eni ‘o *TERM*+mo e me’a mo sio pe foki ‘oku ‘alu pe tekinolosia e ‘oku ai e me’a ko e *OTEC* ngāue’aki ia e ‘oseni hangē ko e ...

<007>

Taimi: 1855-1900

‘Eiki Palēmia: ... *floating solar* ko ē na’a ku lau ki ai ‘anenaí. Ko e me’a mahu’inga ko ē ke fai e sio ko ē ki aí ko fē *right mix* he taimi ní, ko e hā e me’a ‘oku ne hanga ‘o tokonia ai ke holo hifo ai e ‘uhilá, ka ko e hā leva ‘ene me’a ‘oku faitokonia ki he’etau *contribution* pe ko ‘etau tokoni ki he tau’i ko eni ‘a e *climate change*. Mālō Sea.

Fehu’ia ngaahi lelei he fokotu’utu’u fo’ou Pule’anga ki he sola ‘a ia taukave’i Palēmia ‘e lelei ia ki he konisiuma

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko ‘eku ‘ohake pē ‘aku ia ‘a e me’a ko ení he koe’uhí *at the end of the day* ko e ‘osi ange ko ia e me’a ko ení ‘oku ‘i ai ha *benefit* ki he konisiumá. Pea kapau ‘ikai ia ‘e toe hili mai ha *loss investment* ia koe’uhí ‘oku *too much power* pea ‘ave e

power ia ‘o fu’u ma’ama’a kae ‘ikai ke *recover* ai e *cost* ko ē hono *generation* pea ko e anga ia ‘eku fakahoha’á na’a faifai ...

Eiki Palēmia: Sai mālō. Ko u ‘ai pē au ke tuku pē ka ‘oku, he ‘ikai ke ‘i ai ha taimi ia ‘e *too much power* ai ‘e Fakafofonga. Ko e hā e me’a te te ‘alu ai ‘o toe fakatau mai ha me’a ke toe ‘ai ha *power* kapau ‘oku ‘osi *meet* ‘a e *demand*. Ka ko e me’a pē ko ē hangē na’a ku lau ki ai ‘anenaí ko e taimi ko ē, ‘ai ko ē he *roof top*, sai ia ki he kekelelé pea ‘e toe sai ki he konisiumá. Sea ko e ‘uhingá pē he ‘e lava leva ‘o *net off* ‘ene ‘uhilá ‘a’ana mei he me’a ‘oku *generate* hono ‘ató. Palopalema foki ‘e taha ia ai Sea ko e ‘uhingá pe ‘oku sai fe’unga ‘a e ‘ató ke tu’u ai e solá. ‘A ia ‘oku lahi pē fanga ki’i ngāue ke fai ke lava ai e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fai ki ai e feme’a’akí. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Ko ia mālō Sea. He ko e anga pē ‘eku fehu’i ‘a’aku ia koe’uhí na’a ‘omai e ngaahi fu’u misini ia ko eni kuo tau ‘alu tautolu ‘o *renewable* kae ‘ikai ke tu’u ia ‘o ‘aonga ki hono fakalele ‘etau *power*.

Kole ‘Eua 11 ‘oua taaimu’a Pule’anga he fakatau ‘inasi mei he’ene ngaahi kautaha pisinisi kae ‘atí ki he kakai ke fakatau ‘inasi

Ka u hoko atu Sea ki he fehu’i ko eni ‘a ia ko e peesi 16 ka ko e tautefito ki he 24 mo e peesi 25 ko ē ‘o ‘enau palani ē. Ki’i ‘alu hake ange ki ai he ‘oku ‘i ai e me’a mahu’inga ‘oku, ‘a ia ko e peesi 16 pea ‘oku toe fakamatala fakaikiiki ange ‘i he peesi 24 mo e 25 ē. ‘A ia ko ‘eku fehu’i eni Sea, sai ka u ngāue’aki pē au e peesi 16. ‘A ia ko e me’a ko eni ko e fekau’aki hangatonu mo e, mo hono *reform* ‘o e ngaahi *public enterprise* ē. Ka ko u sio atu pē au ia na’e tonu pē ke fai e, ‘a e ngāue ko eni.

Ka ko ‘eku fehu’i eni ‘i he feinga ko ē ‘a e Pule’angá ke toe fokotu’u ‘a e *holding company*. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko e kautaha kulupu leva eni ‘e nofo leva e Pule’angá ‘i ‘olunga ai ‘o hoko ‘ene ma’u *share* pe ko e peseti ‘e fiha, *controlling share* e ngaahi potungāue ko eni ‘o ne hanga ‘o pule’i. Ka ko e anga ‘eni ‘eku fakakaukau ko ē ki he ngaahi me’a pehē, he ‘e kei ‘oatu pē foki he Pule’angá ia ‘a e ngaahi tokoní ‘a e ngaahi *subsidy* ko ē ki he ngaahi me’a ko eni. Na’a hoko eni ko ha me’a ia ke tau hanga ‘etautolu ‘o *subsidise* ‘a e fakamole ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ola ‘e ma’u, *inefficiency*. He koe’uhí ko e, ko e *common character* pē pe ko e ‘ulungaanga pehē pe ia ‘o e ngaahi *public enterprise* he koe’uhí ko e sevesi ki he kakai.

Pea ‘i he taimi tatau pē ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ke *efficient* ‘a e ngaahi *public enterprise* ke nau lava ‘o *function* pē ‘ia kinautolu mo failelei ‘a e ngaahi fatongia. Ka ko ‘eku pehē ko ē ke ‘alu ko ē ki he lēvolo ko iá ki he *mega utility structure* na’a faifai kuo toe, kuo foki e me’a ia ko eni ia ‘o hangē ia ha ngāue fakapule’angá ha fu’u *bureaucracy*. ‘O ne toe *consume* ‘e ia toe ‘alu ki ‘olunga ‘a e *overhead cost* ia mo e me’á ‘o toe fua pē ‘e tautolu ia ‘a e fakamole ko eni na’a tau pehē, kapau ‘e tukuange ā ‘a e ngaahi me’a ia ‘e ni’ihi ke ‘alu ki he *private sector* pe tukuange ia ke hoko ko ha ngaahi kautaha tu’u ‘atā pe ia na’a ma’ama’a ange pē ai ‘a e *cost* ia ki hono fai. He koe’uhí ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o ‘ai ‘a e *cost of doing business* ‘i Tongá ní ‘o fu’u mamafa pea ‘ikai leva ke manakoa tautolu ia he *investment*.

‘A ia ko ‘eku sio ko ē ki he *reform* ko eni ‘oku fokotu’u ko eni ‘oku ou fiefia au ‘i he tukuange ko eni e konga e *Public Enterprise* ke nau ō ā ki he sekitoa taautahá *privatisation*. Ke nau ō ā ‘o ala ki he fe’auhi he koe’uhí ko e taimi ko ē ‘oku tau hanga ai ‘o ‘ave e *subsidy* ki he ‘ū *public enterprise* ‘oku ‘ikai ke nau kau nautolu ia he fe’auhi ke *efficient* pe toe sai ange e faifatongia.

Pea 'ikai ke ngata ai 'oku nau 'oatu pē tokoní ia mo e me'á, ko e me'a pē 'anautolu 'oku fai ko hono *consume* kae 'ikai ke lava ia 'o hoko ko ha tokoni ke *more efficient* ange ai 'a e ngaahi kautahá.

'A ia ko 'ene tu'u leva ko ē 'oku liliu e Poate Taulangá, Poate Vaí mo e Komisoni Fakamafolaleá ko e kautaha pisinisi, 'a ia 'e 'alu leva ia ki he kautaha. Pea toe hoko atu pē ai 'oku fakakautaha'i, 'oku 'ave leva ki he sekitoa taautahá 'a e Kautaha Vaka 'Otumotu Anga'ofá mo e Komisoni Fakamafolalea ki he sekitoa taautahá. Pea ko e 'uhingá eni Sea ko e taimi ko ē 'e 'alu ai lēvolo pehē, hangē pē ko e tu'u ko ē he taimi ní ...

<001>

Taimi: 1900-1905

Taniela Fusimālohi: 'Oku toe fakamoleki pea totongi 'e he *consumer* ia 'a e 1 miliona, 'a e kakai ko eni 'oku nau nofo 'i he *mega utility* he ngaahi poate, ke fakalele 'a e ngaahi fu'u me'a lalahi pehē 'oku 'osi *combine* takai holo 'a e ngaahi me'a ia 'e ni'ihí.

Ka ko 'eku anga 'eku fakakaukau 'aku Sea ki he fakakaukau lelei taha ko e hā 'a e me'a 'e fai he ko e anga eni 'eku fakakaukau kapau leva 'oku tukuange atu ki he ngaahi kautaha, ke fakasi'isi'i 'angé 'a e ngaahi *share* 'a e Pule'anga kae tukuange ki he kakai ke nau ma'u, 'i ai ha'anau faingamālie, ke nau ma'u *share* 'i he ngaahi kautaha pehē ni, ka 'oku ou tui 'e lelei ange ia ki he lava 'e he kakai 'oku nau ma'u *share* 'o *check* pē 'oku vakavakai'i 'a e me'a 'a e ngaahi *Public Enterprise* 'oku fai.

Manatu'i foki ia he taimi ni ia 'oku meimei kotoa 'a e ngaahi *share* ia 'i he ngaahi kautaha ko eni 'a e Pule'anga tau fakatātā ki he *Tonga Development Bank*, ko e konga lahi foki 'a e *share* ia 'oku ma'u pē ia 'e he Pule'anga. Ka ko e me'a ko eni 'oku tau sio ai, ko hono hanga 'e he Pule'angá ia 'o fetuku atu 'i he *grant* pea mo e *subsidy*, mo e fakatau *share* 'oku 'ikai ke u tui au ia 'oku totonu ke fu'u lahi ha me'a pehē 'i he kaha'u.

Tukuange ke fakatau *share* 'a e kakai ia ai ke nau hanga 'o ongo'i 'oku nau kau 'i he ngaahi me'a ko eni. Pea ko e me'a ia 'oku ou tokanga ko ē ki ai, 'i he 'elia ko eni ke tukuange angé, tukange angé ke faka'atā 'a e kakai ia ke nau ma'u *share* mei he ngaahi kautaha ko eni, kae holoholo hifo 'a e pēseti ko ē 'a e Pule'anga, he koe'uhi ...

'Eiki Palēmia: Kole pē Sea ko e 'uhinga he kuo fuoloa 'a e po'ulí 'e toe lelelele pē he fo'i me'a tatau, tatau ai pē. Ko e *TDB* ia 'oku 'ikai ke hangē ko e ngaahi pisinisi pehē 'oku lipooti ia ki he *finance*, ko e *Tonga Airport* pē ia *TCC* ko kinautolu. Ko e *Holding Company* ia ko e fo'i fakakaukau pē ko e 'uhinga he ko e taimi ko ē ke tau *devolve* ai ko ē 'o lahi ai ko ē 'a e kau *shareholder* pea 'ai leva 'a e *Holding Company* ke ne hanga 'o tokanga'i 'a e 'u *share* 'a e Pule'anga, 'i he ngaahi kautaha ko ia.

'I he 'ene tu'u he taimi ni mau fiemālie pē mautolu he *current set up, but eventually* 'o kapau 'e pehē, *devolve* atu mo e me'a, ka ko e *it's not simply* ke tau pehē 'ooo, tokanga ki he kakai, 'oo, ko e *share*, tau pehē ko e *share* ko ē 'i he *TDB*, 'oku lau miliona ke te kau ai, ko e 'uhinga ka te fakatau 'e koe ha'o *share* pa'anga 'e 100 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē 'e ma'u ai ha'o *seat at the board* pē 'ikai.

‘A ia *it’s not as simple* hangē ko ho’o fakamatala ‘oku ‘ikai ke faingofua pehē ‘uhinga na’a tataki hala ‘o pehē, ko e fakatau atu pē ho’o *share* ‘e taha ‘oku kau ai ‘i he poate. ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē, *depend* mei he lahi ‘o e *share* ‘oku ke fakatau pē ‘i ai ha’o Fakafofonga ki he Poate. ‘A ia ko e me’a pē ia ke te fakamahino Fakafofonga, ke ‘oua ‘e takihala’i pehē ‘a e kakai, ‘ooo te u ‘alu pē, ‘ikai ke pehē, he ko e ‘uhinga pē ‘e *depend* mei *value* ‘o e *share* ko ia pē te te ‘alu ‘o kau ‘i he Mēmipa ‘i he Poate.

Ka ko e ‘uhinga pē ia e *holding* ka ko e taimi ni ‘oku kei tu’u pē, he me’a ko ia pea ko e *TDB* ‘oku ‘ikai ko ha, ko e sino ia ‘oku lipooti ia ki he Minisitā Pa’anga. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea he koe’uhi ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ai ko ē ke na fakakautaha ai, hangē ko e Poate Taulanga, Poate Vai hee, ko e anga ko ē ‘eku sio atu ‘a’aku ia, ko e me’a pē ia ‘e ala tukuange ia ki ha ngaahi kautaha ‘i tu’a ke nau fakalele, kae *under agreement*, mo e Pule’anga, ki ha ngaahi me’apau ke nau *deliver, at a particular cost*. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai au ia ke fakasi’isi’i ‘a e kau ko ē ‘a e Pule’anga ‘i he me’a mo fetuku atu ‘a e me’a mo ‘etau feinga ko ē ke fehu’ia, ‘a e fakatau *share*, ko e ‘atu ‘a e *subsidy*, ko e ‘atu ‘a e *grant*. He ko e pa’anga tukuhau pē mo e pa’anga tokoni.

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva mu’a ke u ki’i tali atu Sea, ko e ‘uhinga pē ia ke, he ‘oku, he kapau ‘oku mahalo ‘oku kehe pē ‘ene fakakaukau mei a mautolu, pea kapau ‘oku ‘atu pē ko ē tali, pea tau ‘unu ā he’ikai ke ta tatau taua ha taimi kotoa pē, he ko e *state own enterprise*, pē ko e ‘u *public enterprise* ko e ‘u kautaha mahu’inga ia ki he fonua. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku kei nofo ai ko ē ‘oku kei ‘i ai ai pē ‘a e *interest* ‘a e Pule’anga, ‘i he *Port Authority*, he ko uafu ‘oku kau ia he *Infrastructure* mahu’inga, ko mala’evakapuna, ko e *telecommunication*, ko e *cable*, ‘ikai ko e ‘uhingá pē ke ‘aho ha falekoloa ia ‘o e Pule’anga. Na’e ‘osi tuku atu ‘a e falekoloa ia ‘o e Pule’anga ia ki tu’a, ko e uafu ‘oku ‘osi tuku atu, na’e ‘oatu ‘a e *stevedoring* mo e ‘u me’a koia, ka nau nofo pē nautolu ‘o hangē ha *landlord* ‘o tokanga’i ‘a e uafu, kae ha’u ha kautaha ia mei tu’a ‘o hangē ko ē ko ho’o lau, hangē ko ho’o me’a Fakafofonga.

Ka ko e, kapau ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi me’a kehe, toki ‘alu ange ke tau pōtalanoa na’a ‘oku ‘i ai ha fakakaukau ai ‘oku sai ai, ka ko e tu’u he taimi ní ko e *position* ia ‘a e Pule’anga ‘a ia ‘oku ‘oatú pea fakatauange pē ‘oku fiemālie ki ai ‘a e Feitu’u na, mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘Io ‘e Sea ko ‘eku, mahino ngofua pē kia au ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia, ka ko e ngaahi mōtolo pē foki eni ia ‘oku fa’a ngāue’aki ‘i he taimi ko ē ‘oku mahino mai ai kuo *inefficient* ‘ikai ke lele lelei pea ‘oku ...

<002>

Taimi: 1905-1910

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku lahi hono tokoni’i, ka tau fakakaukau ange ki ha mōtolo ‘e taha ke tau hanga ange ‘o ‘omai ange ha ngaahi kautaha mei tu’a ke nau fakalele tau pehē ‘e lava ha kautaha ia ‘e ua ‘o na *agree* ke na fakalele ‘a e ongo me’a ongo tafa’aki kehekehe ‘e ua ‘o e ngāue ki he faka-Poate Taulanga. ‘A ia ‘e lava leva ‘o pehē’i pea fakasi’isi’i leva ‘a e kau ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Palēmia: Kole atu pe au Sea ke u toe fakatonutonu toki ha’u mo e faka-*academic* ko e ‘uhinga ke u *google* pe ko e hā ‘ene me’a ‘oku ‘uhinga ki ai Sea, tau ‘unu atu he ‘oku ne fakakaukau ‘a’ana ia pea ‘oku ‘osi ‘oatu ‘a e fakakaukau ‘a e Pule’anga ‘i he *direction* ‘oku hoko atu. ‘Ikai pe ke u ‘ilo ‘e au pe pe ‘e toe tali he Fakafofonga ni ia ha me’a ‘oku ‘oatu. Ko

e *position* ia ‘a e Pule’anga ko e *holding company maybe in the future* kei nofo pē he tu’unga ko eni he taimi ni. Pe ko e me’apango ‘e taha kapau te te ‘alu ‘o *privatise* ha kautaha. Ko nautolu ia *it’s all about profit* me’a fekau’aki mo e pa’anga pe ko e ma’u.

‘I he taimi ko ē ‘oku pukepuke ai he Pule’anga ‘oku ‘i ai leva mo e *direction* ‘e ala ‘oatu fai e ngāue ko ē neongo ‘oku ‘ikai ke ma’u ai ha seniti. Ka ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ma’a e fonua he taimi ko ē ‘oku kei pule ai e Pule’anga ne kei ma’u ai e *majority share holding* ‘i ha ngaahi kautaha ko eni. Ko e momēniti pe hono tuku atu ia ‘e lelelele pe nautolu ia te nau ‘ai pe ‘enautolu ia ‘enau me’a ‘e *profitable* me’a ‘e ma’u ai ‘a e pa’anga. ‘A ia ‘oku ‘i ai pe ‘a e ‘uhinga ‘oku kei *hold* ai pe he Pule’anga ‘a e ngaahi kautaha mahu’inga ko eni, ko e ‘uhinga pe ko ‘enau *essential service* pe ko ha ngaahi *service* ‘oku mahu’inga ma’a e fonua mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Io mahino pe kia au Sea he koe’uhī ‘oku ‘i a pe mafai ia ‘a e Pule’anga ke ne toe fakafoki mai pe ia hono nima ‘a e taimi ko ē ‘oku tukuange pehē ai. Ka ‘i he makatu’unga faka’ekonōmika ko eni ‘oku ou talanoa ki ai.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko e ‘uhinga ko e taimi ko ē ‘oku ke ‘alu ai ‘o *privatise* ai pea ma’u ha taha ia ‘a e *share* te mau lava mautolu ‘o talaange ki ai ‘ei fakafoki mai ‘a e *company* ia kia mautolu. ‘Ai foki ke fakapotopoto ‘etau feme’a’aki. ‘Oua te ke fa’a ngāue’aki ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku hala. ‘O kapau ‘oku ke pehē ‘e koe ‘oku ‘i ai ha *company* pehē pea ke talamai pe ko e *company* fē ia ‘oku te hanga ‘o tuku atu ke *privatise* pea ‘osi ko ia ha ta’u ‘e taha pea talaatu ‘ei mai e me’a te u toe fakafoki mai ‘e au. ‘Oku hangē ia ha kauleka ia mālō.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e keisi eni ‘oku mahino Sea ko e *domestic airline*. Na’e ‘osi tuku ia he nima ‘a e kautaha. ‘Osi fakafoki mai ia he Pule’anga ‘i he ‘ene pehē ‘oku ‘ikai ke falala’anga ia ke nau fakalele. ‘A ia ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai. ‘Oku ‘i ai pe hono mafai ‘o’ona ia ke ne tuku atu ‘i ai pea ‘oku ‘i ai pe hono mafai ‘ona ia ke fakafoki mai ‘o kapau te ne pehē ko e *essential services* ko ia ki he *public*. ‘A ia ko e keisi ia... ‘a ia ‘i he lea fakapāpālangi.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku kehekehe ‘ete ‘alu atu ‘o to’o mai pea mo ‘ete fokotu’u ha kautaha. Na’e tu’u ‘a e vakapuna fefolau’aki ‘i Tonga ni. Pea ‘i he Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia na’a nau fokotu’u leva ‘enau *airline company any other airline* te nau lava pe ‘o ha’u ‘o lesisita ke nau puna pe mo nautolu ‘o fē’auhi. Kae ‘oua ‘e pehē na’a mau ‘alu atu mautolu ‘o to’o mai. Na’e tu’u pea fakakaukau leva e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia fiema’u ‘a e *service* ki he ‘otu motu. Pea ko e me’a leva na’a nau fai ko e fokotu’u ko ē e Lulutai mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea ka ko e fakatatau ki he fakamatala ko ē ‘a e *operator* ko ē he taimi ko ia ‘a ia ko e Palu *Aviation*. Na’e ‘ikai ke tu’u ‘a e ... na’e lele pe ia. Ka ko e ‘uhingá ko e hoko ko ē ‘a e Koviti ko e fo’i me’a kehe ia ‘oku ‘ikai ko e ...ko e *act of court* ia. Ko e me’a ia ‘oku talanoa ki ai e *private sector* ko e me’a kehe ‘aupito ia. ‘I he ‘ene tu’u pehē leva.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakatonutonu pe Sea. Na’e tu’u e vaka he na’e maumau ‘i he hū ‘a e manupuna he misiní ‘i Vava’u ‘o ‘uhinga ai hono fiema’u kole silini mei he Pule’anga 12 miliona ke totongi’aki e ngaahi mo’ua pea ‘oku makatu’unga ai hono kamata ‘e he Pule’anga ‘o e ‘aho ko ia ‘a e *airline*. Pea ko e tahá Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakatātā mahino kimu’á na’e lele ‘a e ‘uhila ‘i he Pule’anga ‘e he poate. Vili e Fale ni ke tukuange ki he sekitoa taautaha. Pea na’e tukuange kitu’a ki he *Shoreline* toe vili ‘a e Fale ni ke fakafoki mai. Ko hono fakafoki mai fakafoki’aki e 52 miliona. Ko e mole ia na’e hoko ai Sea. Pea ‘e toe pehē’i pe mo e ‘ū me’a ko

eni. Tau hoko atu mu'a Sea 'ū me'a eni ia mahalo 'e toki ngāue ia ki he lipooti fakata'u ka tau hoko atu he'etau vouti fokotu'u atu Sea.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e anga pe ia 'eku feinga 'a'aku ia ke u kinikini takai e palopalema ko eni he koe'uhī 'oku 'amanaki ke nau fai 'a e *public enterprise reform*.

Sea Komiti Kakato: 'Amanaki ke hā?

Taniela Fusimālohi: Ke nau fakahoko, 'a eni ko eni 'oku hā he peesi 16 pea mo e peesi 24 mo e 25.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē pe Fakafofonga ...

<003>

Taimi: 1910-1915

Sea Komiti Kakato : ... Fakafofonga mālō ho'o me'a atu ke mea'i 'e he Pule'anga. Ka 'e 'ikai toe liliu 'a e tali 'a e Pule'anga 'oku tu'uma'u pē 'a e Pule'angá 'i he me'a ko ia 'oku nau me'a mai ai.

'Eiki Palēmia : 'Ikai hangē pē ko 'ene me'a Sea, ko 'eku 'uhinga 'oku mau *regulator* mau feinga'i ke nau fai e fatongia. Ka ko e me'a ko iá 'oku nau lele pē nautolu 'ia nautolu. Ka ko e 'uhinga pē 'eku tali 'aku ia ke fakamahino mo fakatonutonu na'a ma'u hala ha taha ia he ngaahi fakamalanga 'a e Fakafofonga ni. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi : 'Io Sea ka ko 'eku fakatonutonu pē 'aku ia 'o fakatatau ki he fakamatala ia na'e 'ikai, ko e *operator* na'a ne kole ia ki he Pule'anga ke malu'i pē kae 'alu pē ia 'o nō ke fakalelei'i 'a e sēvesi. Ka ko e poini ko ia 'oku ou ..

'Eiki Palēmia : 'Oku 'asi ia he peesi fiha koā Fakafofonga. Foki mai ā ki he'etau, sio ange ko e ki'i patiseti si'isi'i pē eni ko e hiki 'aki e 25 miliona ko e 'u *project* pē ia na'e 'osi fakalau atu. 'Ikai ha toe me'a 'e liliu. Ko e ki'i liliu 'aki pē 40000 ka 'oku ai 'a e COLA mo e 'u me'a. 'Oku ai ha toe me'a he 'u fika ko eni 'oku ke toe si'i tokanga ki ai. Pē 'oku ke fie malanga pē koe ia.

Taniela Fusimālohi : Sea ko u tui pē kuo mahino 'a e me'a ia ko u malanga au ia ki ai. Ko 'eku feinga pē 'aku ia ko e *Public Enterprise reform* ko eni 'oku fai ke fai'aki pē ha fa'ahinga *principle* pē ko ha fa'ahinga takiekina ke 'alu tonu pē. He koe'uhi ka 'ikai ke tonu, ko e me'a 'e hokó ko e fepāpaasi holo e me'a 'o hangē ko eni ko e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. Paasi atu ki he *private sector* toe fakafoki mai. Paasi atu ki he *private sector airline* toe fakafoki mai. Kae fai ha founa ko ē he 'oku fakafoki mai 'i he *cost*.

Kuo pau ke *buy back* pau ke toe fakatau fakafoki mai. Kapau 'oku 'alu ki he *private sector* kuo pau ke tukuange atu 'i he *cost*. Ka kapau leva 'e fepāpaasi pehē holo 'i ha taimi ko e 'uhinga pē ko e, ka ko e me'a 'oku ou talanoa ki ai, ke tau manatu'i 'a e *economic cost* 'o e ngāue pehé ni, pea mo 'ene lelei ko ia ki he kakai. Ko e me'a ko eni fekau'aki mo e *airline*, he

‘ikai ke toe hū mai ha *airline* ia ki he sekitoa ko eni he ‘ikai ke *variable* ia ko e pisinisi pē taha. Ka ko e hā e me’a ‘oku hoko, kapau ‘e toe fakapisinisi ‘a e Pule'anga, ko e me’a ko ia ‘oku hoko ‘e fepakipaki leva. ‘Ikai ke lava ‘e ia ‘o *regulate* ‘o e *regulator* pea toe fakalele pisinisi ...

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea.

Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia : ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē talaatu ko ē ke me’a lelei pē he ko e ‘uhinga ‘osi pē ‘ene talamai ke puke ‘e he Pule'anga ‘oku ne talamai ke ‘ave ki he *private sector* ko e ‘uhinga ke *cost* ka tau fakatau atu pea tau toe fakatau mai. ‘Ai *make up your mind* pē ko e ‘uhinga pē ke tau talatalanoa lelei pē, he ko e ‘uhinga pē ‘e Fakafofonga ko e fakahoko ko eni e fatongia ko eni ki he lelei taha. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku tau pehē ‘e tukuā ‘a e uafu ia ‘o *privatise* fa’iteliha pē nautolu pē te ke ‘ai pē ha’o lea mo ha *voice* ‘o e Pule'anga ‘oku ne fakafofonga’i ‘a e kakai, ke ‘i ai ha ngaahi sēvesi ma’a e kakai. ‘E tuku ā e *airport* ia ke fa’iteliha pē ha *private sector* ia ke nau tākaki pa’anga pē ai ‘ikai ke toe ‘i ai ha’atau le’o ai. ‘E tuku ā ‘a e *TCC* ia he’etau feinga atu ke holo ‘a e me’a pē ko e lava ta’etotongi ki he ako. ‘Oku faingofua ‘a e pehē atu tuku e ... ‘ai mo tau ki’i talatalanoa ke fakalelei ke ngali ko kitautolu ko e kau Fakafofonga Fale Alea. Mālō.

'Uhila Moe Langi Fasi : Sea ki’i fakahoha'a atu.

Sea Komiti Kakato : Me’a mai Tongatapu 2. ‘Osi ‘Eua 11, ‘osi e me’a ‘oku ke tokanga ki ai. Te’eki ai.

'Uhila Moe Langi Fasi : Ki’i fo’i fehu’i vave pē ia ‘a’aku ‘e 2 Sea.

Sea Komiti Kakato : Fehu’i ‘e 2.

Fehu’ia 15 miliona ke fakatau’aki mīsini senoleita & tāketi holo peseti 50 fakafalala he lolo & ‘amanaki kakai ‘e holo ‘uhila

'Uhila Moe Langi Fasi : Tapu pea mo e Feitu’ú na Sea tapu pea mo e Hou'eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Fakamālō he Potungāue ko eni he teuteu ‘enau patiseti. Fo’i fehu’i faingofua pē ia. Ko e ‘uluaki ko e 15 miliona ko ē ‘oku ‘asi he patiseti ko e ‘ai ke kumi ‘aki ‘a e *generator*. Ko e ki’i fie ‘ilo pē ‘aku pē ko e *generator* ‘e fiha ‘oku ‘ai ke fakatau ‘aki? Pea ko e fehu’i ‘e taha ‘oku fekau’aki ia pea mo e ma’u’anga ivi fo’ou *renewable energy*.

'Eiki Palēmia : Fehu’i vave atu pē Fakafofonga, mālō ‘aupito hono ‘ai mai. ‘A ia ko e *generator* ‘e 2 mo e ngaahi *associated equipment* ka ko e *generator* ‘e 2 ke kumi’aki ‘a e 15 miliona.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō ‘aupito 'Eiki Palēmia. Ko e fekau’aki ko e pea mo e *renewable energy* ko e palopalema foki he taimi ni pea mo e fiema’u vivili ‘a e kakai ‘oku nau fe’ao mo ia ko e mamafa ‘a e totongi ‘uhila. Pea ko ‘enau fanongo ko ia ki he talanoa ki he ma’u’anga ivi fo’ou, hangē ko e *solar* pea mo e ngaahi me’a pehē, ko e me’a pē ‘oku tu’u he’enau fakakaukaú ‘e ma’ama’a ange ai ‘a e ‘uhila. Ko ‘eku faka’amu pē ke fakama’ala’ala mai mu’a ‘e he Pule'anga ‘a e fo’i kongā ko ia. Hangē ko e pehē ko ē ko e a’u ki he ta’u kaha’u kuo to’o

‘e he *renewable energy* ‘a e peseti ‘e 50 ‘o ‘etau ma’u’anga ivi. Ko e hā hono kaunga ‘o e peseti ‘e 50 ko ia ki he totongi ‘uhila? ‘E ma’ama’a ange ai pē ‘e tatau pē ia, pē ko e hā ‘a e me’a ‘e hoko? Koe’uhi ko e ‘atamai ko ē ‘o e kakai he taimi ni ko ‘enau fanongo ko ē ki he peseti ‘e 50 hangē ia ‘e holo ‘aki ‘e he ‘uhila ia ‘a e peseti ...

<004>

Taimi: 1915-1920

'Uhila moe Langi Fasi: ... 50 hono totongi ko e ‘ai pē ke ki’i fakama’ala’ala mai e fo’i tafa’aki ko ia ke ke mahino lelei ‘e Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Hangē pē ko e tali na’e ‘oatu ko ē ki he Tongatapu 5 fo’i fehu’i tatau pē ‘a e mahu’inga ko eni ke tau sio ki he *concessional agreement* ‘oku ne hanga ‘o *take into account* ‘a e *reduce fuel* ko ē ko ē mei he *diesel*. ‘Oku ‘i ai e ngaahi lelei foki ia ‘i he’etau ‘alu ko eni *renewable* tuku pē ke ‘oatu pē ha fo’i tolu ‘e Sea ‘a e ‘uhinga ko ē ko ē ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pē ko e *tariff* ‘ata’atā pea hangē nau lau ko ē ‘anenai he’eku tali ko eni ki he fehu’i ‘a Tongatapu 5 pea kapau leva na’e ‘ikai ‘a e *renewable* mahalo ‘e toe mamafa lahi ange. ‘Ikai ke ma’u ki he seniti ka ‘e mahino ‘e toe he ko e ‘uhinga he ‘oku lahi ange e *fuel* ‘oku fiema’u.

Ko e ko e ‘uluaki Sea ko hotau fatongia ke tau tokonia ‘a ‘etau tau’i ko eni e feliuliuaki e ‘ea Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai he ngaahi fonua mo e ngaahi sino ko eni ‘i muli ‘a e pa’anga ‘e lau miliona ko eni ke ‘ai ‘aki ‘etau sola pea ko e ‘uhinga mo ‘etau *wind* ko e ‘uhinga ko ‘etau fie tokoni mo ‘enau fie ngāue ke tau lava ‘o holoki ‘a e *carbon dioxide* mo e ‘ū alāme’a pehē mei he ‘ea ke fakasi’isi’i ‘a e ala hoko ko ē pea mo e uesiatamaki he *climate change* ‘a e fonua.

Ko e ua Sea ko e *energy security* taimi ko ē ‘e holoki ai ‘etau fakafalala ki he loló ko e tōmui mai ‘a e vaka lolo ia he ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema he ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tau fu’u fakafalala ka nautolu. Tu’u he taimi ni ko ‘ene tōmui ‘aki pē ha uike taha pē uike ua kiu e pausa hono *ration* pē ko hono fakasi’isi’i ‘a e ‘omai ‘a e lolo ‘a ia ko e ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e *energy security* ke mahino pē ‘e kei lava pē ‘o ma’u ha *power*. Pea ‘oku kau ai ‘a e me’a ko ē na’a mau talanoa na’e feme’a’aki ko eni pea mo ‘Eua 11 ‘a e *base power* ‘oku mahu’inga pē ke kei ‘i ai ha ngaahi *power* pehē ke fakapapau’i pē ‘oku kei lava pē ‘o ulo e maama mo e me’a he taimi lahi. Mahino pē ‘oku ‘i ai e taimi ‘oku tuai ange ka ‘oku ‘i ai e taimi lahi ‘oku kei ‘i ai pē ‘etau ki’i *power* ke tau lele lele ‘aki.

Pea ko e tolu pē ko eni nau lave ko ē ki ai ‘anenai na’a lava holo ai e *tariff* ko e ‘uhinga ko e fakasi’isi’i ‘a ‘etau ‘utu mai ko ē lolo pea sai ia ai ki he’etau *balance of payment*. Ka ko e me’a mahu’inga ai Sea ‘oku taimi ni ‘oku ‘i ai *legal agreement* ia he ngaahi ta’u kuo hili ‘o a’u mai ki he taimi ni ko e *concessional agreement* ‘oku fakahū atu pē ki ai e ngaahi *price* kehekehe pea ha’u leva pē ‘oku tonu ke fiha ‘a e ‘a ‘etau totongi ‘uhilá. Ko e me’a ia ‘e fai e ngāue ki ai mo hono *review* pē ‘oku tonu ke toe fulihi ‘a e *equation* ko ia pē ko e *ngaahi formula* ko ia ko e ‘uhinga ke ne hanga ‘o *reflect* ‘a e lahi e *investment* ai mo e lahi toe *reflect* lelei ange ‘a e taimi ‘oku holo ai ko ē ‘a e ‘a e ‘a e ngāue’aki ko ē tīsolo.

Kae manatu’i pē he taha kotoa pē ia heni ‘i ai e taimi lahi ia te tau holoki e me’a ‘e taha ka ko e *overhead cost* ia ‘oku meimei *remain the same*. ‘A ia ‘a ia ko e me’a pē ia ‘e taha ia ‘oku *take into account* ko eni he’etau sio ko ē ki he *concessional agreement* pē ko e pē ko e aleapau ‘atautolu pea mo e pē ko e anga fēfē hono fika’i ko ē ‘o e ‘uhila mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Palēmia ‘o Tonga.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō Sea fakamālō heni ki he ‘Eiki Palēmia he ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

'Uhila moe Langi Fasi: Tali ‘a e fehu’i. ‘Oku mahino ‘aupito pē ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia mahino ia ka au. Pea ‘oku mahino ia ki he tokolahi ‘a e ngaahi me’a fakatekinikale ko ia mahino ‘aupito ia. Ka ki he tokolahi ‘o e kakai ‘oku ‘ikai ke mahino ka nautolu ia ‘a e me’a ko ia me’a pē ‘oku nau fiema’u ‘e nautolu pē ‘e holo pē ‘e ta’eholo ko ia pē mālō.

'Eiki Minisitā Ngoue: Sea kole pē ke u tokoni atu ‘i he tafa’aki ko eni ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā Ngoue mo Toutai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko e ko e ma’u’anga ‘uhila mei he *generator* pea mo e ma’u’anga ‘uhila ko eni mei he sola ko e ongo ivi kehekehe ia. Ko e lolotonga ni ‘oku tau ma’u’anga ‘uhila ‘a Tonga ni kei mei he fakatefito pē mei he *generator*. Pea ko e hangē ko e fakafehu’i ko ē he taimi ko ē ‘oku pēseti ‘e 50 ko ‘ene a’u ko ē ‘o 50/50 pea mate leva ‘a e mīsini ‘e taha ko ‘ene fakasi’isi’i ia ‘a e ‘a e tīsolo ko ē ‘e ngāue’aki. He ko e taimi ni ‘oku ua e ‘a e ongo mīsini. Ka ko e ‘e mahino ‘a e ko e taimi ko ē ‘oku ngāue’aki ai ki he ‘ū ‘api kapau ‘oku hili ha sola ngāue fakataha pē ‘uhila mo e sola he taimi ‘e taha. Ka ‘oku ‘i ai e me’angāue ai. Hangē ko e ‘ahó fu’u lahi e ivi ‘uhila ‘oku ha’u mei he sola pea te ne hanga leva ‘e ia ‘o fakasi’isi’i e ivi ko ē ‘oku ha’u mei he ‘uhila kae ngāue leva ‘a e ‘a e tafa’aki ko eni ivi mei he mei he solá. ‘A ia ...

<005>

Taimi: 1920 – 1925

Lord Fohe: ... ‘A ia ko e fa’ahinga fetō’aki ia ‘oku ‘ikai ke fakatokanga’i ka ko hono fakamahinó pē ‘a e taimi ko ē ‘oku peseti ai ‘e 50 ‘e mate ‘a e mīsini ia ‘e taha. Pea ko ‘ene fakasi’isi’i ia ‘a e lolo ko ē ‘e ngāue’akí, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā Potungāue Toutai, ‘e ‘Eua 11, toe ‘i ai he me’a fo’ou

Taniela Fusimālohi: ‘Io, ‘a ia ko ‘eku fehu’i ‘aku ia ‘i he ‘a ia ko e tafa’aki ko eni he keipoló na’e ‘ohake ‘anenaí. Pe kuó u, ‘oku ‘ikai ke mahino ia ‘oku ‘i ai ha kaunga ‘a Ha’apai, ‘Eua mo Niua ki he keipoló he ko hono penefití ‘oku ‘osi malanga’i pe ia ‘o mahino, *lower cost* ange e ngāue’aki e ‘initānetí. Ka ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia pe ko e hā ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e fanga ki’i motu ko ia hangē ko Ha’apai, he ko ‘etau ‘alu atu eni ki he me’a ko eni ko eni ‘oku *E-government*. ‘E fiema’u e me’a ia ko iá he ngaahi feitu’u ko iá.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā ka ko e Palēmia ‘o Tonga.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, ko e, ‘io ‘oku ‘osi mahino, ‘ilo ia ‘e he taha Ha’apai kotoa pē ‘oku ‘alu ange e keipoló ‘i Ha’apai ‘o ‘alu ai ki Vava’u. Ko ‘Eua ia ‘oku ngāue’aki pe e fo’i taua hē he *microwave* ke na *connect*, ofi fe’unga pe ia ke ngāue’aki ‘a e tekinolosia ko iá pea ‘oku lahi

fe'unga pe ia ki ai. Ko Niua pe me'apango pe 'oku ki'i mama'o ko e 'uhingá ke 'alu ki ai e faipá hangē ko 'eku laú 70 miliona, kilomita 'e 300 ke a'u mai ki Vava'u.

'A ia ko 'etau talatalanoa lau miliona lahi pe ko e 'uhingá ke 'alu ki Vava'u. Ko u tui 'e 'aonga ange 'etau 'ai 'etautolu e *airport* mo e 'ū alāme'a pehē, he ko e me'a leva 'oku hoko ko ē ha'u ko ē 'a e ngaahi faipa ko iá ki Vava'u mo Tonga ní, tau lava leva 'etautolu ia 'o *redirect* 'etau satelaité. 'A ē ko ē na'e ngāue mai'aki 'e Vava'u mo Ha'apai ke 'alu ia ke toe fakalahi ange 'a e *access* ko ē 'a Niuá.

Kei tu'u e taimí ni foki 'oku lolotonga lele pe ki he 'ū motu pehē kae 'oleva 'oku ma'u e ngaahi me'á, lahi ko eni e *bandwidth* ko eni. Ka ko 'ene taimi pe ko ē 'oku tau mai ai e faipá mo e me'á ki, 'ikai ke ngata pe 'i Tongatapu ni ka 'i Neiafu 'e lava he ngaahi kautaha me'a *telecom* 'o 'ave ha konga 'enau 'ū satelaité ke toe lelelange 'a e *connection* ko ē 'i Niuá. Hangē pe ko ē ko e tā fa'a talanoa kimu'a ki he *Star Link* mo e 'ū alā me'a pehē 'oku fai e fengāue'aki. Pea 'oku lolotonga 'i ai leva e fonua he taimí ni 'oku nau sio ki he *market in, pack* ko ē hono *introduce* mai e tekinolosia ko iá. Na'e 'i ai foki e lau pa'anga 'e 100 he māhina, taimi ko ē 'okú te *compare* ai ki Nu'usilá, *Star Link unlimited* ia 'oku 100 ia. 'Oku 'i ai mo e 'ū *offering* foki ia 'i Nu'usila he ko e 'ū *product* ia 'i Nu'usila. 'Oku a'u pe 'o pa'anga 'e 80, pa'anga 'e 60 *unlimited*.

'A ia 'oku 'i he māketi ia ko iá 'oku lava pe 'a e faipá ia 'o 'alu ki he 'ū 'apí hē. 'Oku 'ikai ke tau a'u tautolu ki he tu'unga ko iá. Ko e 'ū faipá 'oku 'alu pe ki he 'ū potungāue lalahi pea 'oku te'eki ke 'alu ia ki ha 'api he taimí ni. 'A ia ko e fa'ahinga me'a pehē 'oku fai e sio ki ai 'a e potungāue 'Eiki Minisitā *MEIDECC* ka ko e kaungā tali atu pe ia he me'a ko ē 'oku tokanga atu ki ai ko eni 'a e Fakafongá 'oku fai e sio ki ai ko eni pea 'i he'etau 'unu atu ki he kaha'ú, mālō Sea.

Vātau Hui: Sea, ki'i hao hake ai pe mu'a Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko u vakai atu pe 'oku mou kei lahi 'a e feme'a'aki 'i he vouti ko eni, tau ki'i mālōlō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1950-1955

(Na'e tuai hono hiki 'a e feme'a'aki e Fale Alea)

Sea Komiti Kakato: ... fika mo e ngaahi nga'unu faka-Potungāue ko eni 'e kei fai pe fatongia e Pule'anga ki he ngaahi 'isiu ko eni.

Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Ngaahi Ngāue Kautaha Pule'anga

Ko u pehē foki ke tau pāloti e, ko ia 'oku loto ke tali 'a e Vouti ko eni fakahā loto ki ai e hiki e nima, Potungāue e Ngaahi Ngāue Kautaha e Pule'anga, hiki e nima

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Taniela Fusimālohi, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā

Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *Dulcie* 'Ileini Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko uofulu 20 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki nima

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai Sea

Vouti Potungāue Ngaahi Fefakatau'aki &Fakalalaka Faka'ekonōmika (MTED)

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau 'unu e 11, Potungāue Ngaahi Fefakatau'aki mo e Fakalalaka Faka'ekonōmika, 11. Fokotu'u pea pou pou 'io me'a mai 'Eua 11. Me'a mai e Feitu'u na ia te'eki ke tokanga koe 'oku kamata e Feitu'u na. Ha e me'a 'oku ke tokanga ki ai.

Fokotu'u 'Eua 11 'ikai fe'unga Patiseti vahe'i Potungāue Fefakatau'aki he 'oku 'i ai ngaahi polokalama 'oku 0 'esitimetri ki ai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e Lipooti eni ia mahalo na'a ku fa'a malanga mai au ia kimu'a ka ko e me'a eni ia 'oku mahu'inga kiate au ia heni hangē ko e fakamatala ko ē na'e 'osi fai pea kapau te tau 'alu ki he peesi 17 – 20 'o 'ene palani. 'A ia 'oku ne fakaikiiki heni 'a e ngaahi ngāue 'oku palani ia ke fai ka ko 'eku fakahoa ko ē mo e 'Esitimetri 'oku ai e ngaahi polokalama 'oku faka'amu ia ke fai ka 'oku fo'i noa ia 'a e 'Esitimetri ē.

'A ia ko e hangē pe ko 'eku fakamalanga pe ko ē kimu'á 'e 'ikai ke u toe feinga ke u toe hanga 'o 'ai atu e ngaahi me'a ka 'oku mahu'inga 'a e mahino mai 'oku feinga ia 'i he ngaahi tafa'aki ko eni lalahi 'o e 'Ekonōmika ke fai ai 'ene ngāue 'o 'alu atu ki he māketi fakamāketi 'i he tafa'aki ngoue, toutai, takimamata mo e ngaahi koloa.

'Oku ou mahino'i 'ene fakama'ala'ala mai he 'aho mo 'ene ongoongo 'o talamai na'a ne tokoni'i 'a e kau kau atu ki he *trade fare* 'oku fai 'i Hauai'i pea 'oku 'osi 'ova he 1 miliona 'a e pa'anga kuo tānaki 'e he ngaahi kulupu ko ē na'e kau he 'alu. 'Ikai foki ke ai ha'ane fakaikiiki 'ana pe ko e toko fiha pe ko e fiha na'e fakamole, ka ko e anga eni 'eku sio atu ko ē ki he'ene founa ngāue. 'A ia ko e fo'i \$1 kotoa pe 'oku ne 'oatu ke tokoni tau pehē ko e kulupu ko ē na'e 'alu 'oku toe fakafoki mai 'e ia 'a e ...

<007>

Taimi: 1955-2000

Taniela Fusimālohi: ... 'a e, 'a ia ko e me'a ko u feinga ke u ma'u ko ē mei ai ko e *every dollar*. 'A ia ko e pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku te hanga 'oatu ke tokoni ko e fo'i pa'anga 'e fiha 'oku foki mai 'i he fo'i pa'anga 'e taha kotoa pē. 'A ia kapau leva na'a ne fakamoleki ha 100000 pe ko ha 200000 'i he ngāue ko eni, 'oku foki mai ai 'a e 200000 toe foki fakataha mai mo e 800000. Ka 'oku hanga 'e he 200000 ko ē na'e 'oatu ko ē ke tokoni 'o fakafoki mai ki he ngaahi fāmili 'a e 800000 pea 'oku toe to'o 'inasi mai mo e Pule'angá 'i he tukuha pea mo e ngaahi me'a ko ē 'oku nau o 'o ngāue'aki ki ai 'a e pa'anga ko eni.

Ko e me'a ia 'oku ou fie nofo ko ē 'o feinga ke u *focus* ai 'i he talanoa ko eni ki he polokalama 'a e Minisitā, 'a e fiema'u ko ē kapau 'oku tau fiema'u ha tupú, 'oku fiema'u ke o fakataha 'a

e ngaahi fatongia ko ē ‘oku fekau’aki ko ē mo e tuté. ‘Ikai ke u pehē ‘e au ‘oku kovi ‘a e Potungāue ko ē ki he Ngoué pea mo e Toutai. Ka koe’uhí he ‘ikai ke lava ‘o fakamā’opo’opo lelei, ‘alu kimu’a ko ē ke ma’u ha tupú ‘o kapau ‘oku tu’u ia ‘i he ngaahi feitu’u kehekehe. He ko hono saí foki kapau ‘e tuku fakataha ‘a e ngaahi fatongia ko ení ke fai ai ha ngāue pea ‘oku lava leva ‘e he potungāue pē ‘e taha ‘o fai ‘a e fakama’opo’opó ke ‘oua ‘e liunga ua e fakamolé ia ha me’a tatau. Ka ‘i he taimi tatau te ne lava ‘o tukuhifo e fakamolé he Patisetí kae liuliunga mai ‘a e foki mai ko ē ‘i he ngaahi polokalama ko ē ‘oku ne hanga ‘o fakahokó.

‘A ia kapau te tau foki mai ki he peesi ko ení ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá peesi 17 ki he, 17 ki he 20 Sea. ‘A ia ko e peesi 17 ki he peesi 20 ‘oku kei talanoa fakato’oto’o lalahi ai ki he’ene ngaahi polokalamá ka ‘oku toe hoko atu ia ‘i he ngaahi peesi ko ē kimuí. Ka ko e anga ení ‘eku feinga ke u ‘eke angé ki he ‘Eiki Minisitā e anga ‘ene sio ko ē ki he kaha’ú he koe’uhí ko e fakaivia ko ē ‘oku ‘omaí, kapau te tau ō ki he voutí ‘oku ‘i ai e ngaahi vouti ia ‘e ni’ihi ‘a e Minisitā ko ení tautefito ki he me’a ko ení ‘oku fai ki ai e talanoá ‘oku noa ia.

Pea ko ení te tau ō ki he, ‘a ia ko ‘ene polokalama ko ení ‘oku lolotonga hoko ko ē ‘i *Hawaii* ‘a ia ko e *FestPac Program* ē, ngaahi polokalama pehē. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi vouti ia heni ‘oku noa ia. Pea ‘oku ‘ikai leva ke u hanga ‘o mahino’í ‘a ia ‘oku ‘i he peesi 211, ‘oku ‘i ai e polokalama ‘e ua ia ai ‘oku noa ia kae pehē foki ki he peesi 20 10. ‘A ia ‘oku ‘ikai leva ke u hanga ‘o mahino’i ai ko e hā leva ‘a e tu’u ia ko ē ki he kaha’ú ‘o kapau ko ‘etau tāketi ia mo ‘etau me’a ‘oku tau faka’amu ki aí ko ha tupu ‘oku ‘i he peesi ‘e, peseti ‘e tolu ki he nima. Ko e fo’i kī ení ia ko ē ki aí ko e potungāue ko ení. He koe’uhí kapau leva ‘e ‘omai faka’angataha kuo kakato leva e ngaahi sitepu mei he ngoue ‘o lele ai ‘o a’u ki he māketi pea mo e foki mai ‘a e *return* ki he *economy*.

Ko ‘eku sio ko ē ki he pehē ‘oku ‘i ai e \$9 miliona ke ‘omai ki hení, kiate au ia Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au kuo lahi fe’unga ia ke fai ‘aki hono fakafoki mai ha me’a ‘oku lahi ange ‘i he’etau ‘ekonōmiká. Ka ‘oku fie tukuange pē au ha faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai angé ‘a e ngaahi polokalama ko ení ‘oku fai ki ai ‘a e talanoá mo e anga ‘o e palani atu ki he tu’u atu ko ení mo e patiseti pē ko ení ‘oku lolotonga ‘i aí.

Tali Pule’anga ki he ola lelei fakaivia kuo fai ki he tafa’aki ngāue fakamea’a sekitoa taautaha

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea fakamālō ki he fakamalanga ‘oku fakahoko ‘e he Fakafofonga ‘Eua 11. Pea te u, ka ko u, te u muimui atu pē he’ene lave fekau’aki pea mo e ngāue fakamea’á he ‘oku ou tui ko e, ‘oku ne, ko e taha ia ‘a e ngaahi fakatātā ‘a e ola lelei ko ē ‘a e fokotu’utu’u patiseti kuo fakahoko ‘e he potungāue pea mo hono fakaivia ‘e he Potungāue Pa’angá ‘o hangē ko ení ki he ngāue fakamea’á. ‘A ia ko e, ‘oku tokoni’i foki ‘e he potungāue sekitoa *informal sector* pea ‘oku ‘i ai ‘a e sekitoa ‘oku *informal* ‘oku ‘ikai ke lesisita kau ai ‘a e ngoue pea mo e toutai. Pea ‘i ai pē mo e lēvolo ‘oku lesisita ‘o nau kau ki he ngaahi pisinisí ka ‘oku fakaivia kotoa ‘i he ngaahi polokalama ako pea ‘ikai ke ngata aí ko e fakaivia fakame’angāue.

Pea ‘ikai ke ngata aí ko hono kumi e māketi pea mo hono fakafolau atu kinautolu ki tu’apule’anga. Ko e fakatātā pe ki ai hangē ko e polokalama ko ení ‘a e *Trade Fair* ‘a e *Art Festival* ko ē na’e fakahoko ‘i *Hawaii*. ‘A ia ko e fakamole ‘a e Pule’angá fakakātoa na’e fakafou mai ‘i he Potungāue Takimamatá pea mo e Fefakatau’akí ko e fakafuofua ofi ‘i he 300000 ke totongi ‘aki ‘a e kau folau, ‘o lau heni pea mo e kau faiva ia ‘a e potungāue pea mo

e ni'ihī e kau ngāue fakamea'á na'e filifili mai mei he ongo Niuá, ko 'Eua, ko Ha'apai pea mo Tongatapu ni kátoa kae pehē foki ki 'Eua. Pea na'a mau ki'i fakataha ...

<001>

Taimi: 2000-2005

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pē 'i Tonga ni pea ko e tāketi ko ē ke feinga'i ke a'usia pea 'aonga'a e taumu'a ko enī he ko e pole lahi na'e fai 'a e fekuki mo ia pea mo e Potungāue Pa'anga he ko e 'uhinga ko e tu'unga faka-Patiseti, pea na'e lava leva 'o tāketi'i 'o laka 'i he 1 miliona 'a e pa'anga na'a nau tānaki mei *Hawaii* hono fakatau atu ko ē 'a e ngāue fakamea'a.

'A ia ko e poini ko ia 'e 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'a e ola ko ē hono fakaivia ko ē 'o e kakai ko ē 'o e fonua, pea 'oku 'i ai pē foki 'a e ngaahi vouti ia hena mo e ngaahi polokalama 'oku noa, pea 'oku 'i ai pē 'a e polokalama 'oku 'i he Falepa'anga pē ko e *Public Private Sector Partnership* 'oku malava ke nau hanga 'o tukuange mai 'a e seniti ke tokoni ki he polokalama ko eni ki hono fakaivia ko eni 'o e ngaahi pisinisi.

Ka ko hono mo'onī 'Eiki Sea, 'oku mahino pē ia ki he potungāue 'a e tu'unga fakapa'anga ko ē 'oku 'i ai 'a e Pule'anga. Ka 'oku tau tui tatau pē foki tautolu he ko e lahi ange ko ē hono fakaivia 'a e ngaahi sekitoa ko eni, ko e lahi ange ia 'enau 'omai 'a e pa'anga 'a e mo'ui 'a e fanga ki'i pisinisi pea mo e sekitoa taautaha, ko e *informal* pea pehē ki he *formal* kae lava ka 'oku nau hanga 'o fakaivia'i. 'Oku nau tokoni lahi ki he 'ekonōmika 'o e fonua.

Kau kava he ngoue fu'u fiema'u lahi he kakai hono fakamāketi ki muli

Ko e fakatāta pē 'e taha na'e 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua 'a ia 'oku 'e 'Eiki Sea ko e kau eni 'a e, 'i he potungāue 'oku fengāue'aki vāofi 'aupito, pea mo e ngaahi vāhenga fili, pea 'oku 'ilonga pē ia 'i hono malava ke muimui'i 'e he kau Fakafofonga 'a e polokalama ko ē 'a e potungāue ko eni, ko hono 'uhingá he 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito 'e he kakai tautautefito ki he tafa'aki fakamāketi ki muli, fakaivia 'a e ngoue ko e fanga ki'i sōsaieti ngoue, pea ko e polokalama 'e taha na'e 'i ai hono *impact* lahi 'i he fonua ni, ko e polokalama ke mau hanga 'o hū atu 'a e 'u mīsini tukikava ki he ngaahi vāhenga.

Na'e ava mai foki 'a e māketi kava 'i he ta'u 2022, 'o a'u mai ki he, 'oku lele pailate'i 'i he ta'u 'e 2. 'A ia ko e a'u ki he Tisema 'o e ta'u ni, ko 'ene 'osi ia 'a e polokalama ko ia. Pea na'e fe'unga 'oku a'u mai ki he 'aho ni, kuo laka hake 'i he kilo 'e 130000 'osi hū atu pea mei Tonga ni, ki 'Asitelēlia 'i he polokalama ko eni. Fakahoa ki he ongo fonua 'oku na hū atu 'a e kava lahi taha 'i he Pasifiki, ko Fisi pea mo Vanuatu ko e lahi tahá 'a Tonga ni. Ka 'i he foki fakapa'anga mai, 'oku lahi ange 'a e pa'anga 'oku ma'u 'e Fisi pea mo Vanuatu, he 'oku na hangatonu naua 'o a'u ki he māketi faka-komēsiale.

Ko e māketi ko ē 'oku 'alu ki ai 'a Tonga ni ia 'oku nofo pē he māketi tautautefito ki hotau kakai, ka 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai pea mo e lava atu 'a e ngaahi folau 'o fai 'a e talanoa 'i he māketi pea 'oku 'amanaki ke fakahū mai 'a e Lao ki he Kava, ki Fale ni. 'A ia ko e taha ia 'i he ngaahi halafononga pē ko e ngaahi sitepu ke malava ka tau hū ki he māketi fakakomēsiale, he 'oku tau 'osi fakamo'oni pē ki ai, 'oku kau 'a e kavá ia 'i he koloa 'oku ne 'omai 'a e pa'anga lahi ki he fonua ni.

Pea 'i he 'ene pehē 'oku fai 'a e ngāue ki ai tautautefito, hangē ko e vanila, 'oku kau mo ia ka ko e pole lahi taha ia pea mo e potungāue ko eni ia 'i he fengāue'aki mo e kakai 'oku

fiema'u ha pa'anga ia ke si'i faitokonia 'aki 'a e kakai 'o e fonua tautautefito ki he'enua ngaahi ngāue. Ka 'oku fai 'a e fengāue'aki ki ai pea mo e Potungāue Pa'anga. Pea 'oku mahino pē ia 'i he Patiseti, 'Esitimeti 'a e potungāue ni 'i he ngaahi polokalama, 'o hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafongā 'oku 'i ai 'a e ngaahi fo'i noa ai ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi fetūkuaki 'oku kole pē ki he Falepa'anga 'i he pa'anga ko eni ko ē ki he fengāue'aki *partnership* pea moe ngaahi, pea mo e ngaahi sekitoa ki he *PPP* 'a e *Public private sector partnership*.

Pole lahi taha fe'ao mo e Pule'angá lahi mavahe kau Tonga he polokalama toli fo'i'akau ki muli

Ko 'eku poini 'e taha 'oku mahu'inga ia 'i he Patiseti ko eni ia mo e 'Esitimeti ko eni ko e pole lahi 'oku fehanganagai pea mo e fonua, tautautefito ki he *labour mobility*, pē ko e 'unu hotau kakai, 'o mavahe pea mei Tonga ni 'i he polokalama toli fo'i 'akau. Pea 'oku 'alu ke toe fakautuutu ange pea ko e tu'unga 'oku a'u ki ai 'i he taimi ni, fakatatau ki he lao kuo fakangofua 'e he lao 'o fakafou mai he potungāue ni, ki he'ene va'a leipa ke tau hū mai 'a e kau ngāue leipa pea mei tu'apule'anga, tautautefito ki Fisi, kau ai 'a Indonesia, pea mo Filipaine pea pehē ki hotau kāinga Siaina, ke nau hanga 'o fakakakato 'a e fiema'u ko eni 'a e māketi.

Pea ko e ngāue 'oku fengāue'aki ai pea mo e potungāue pea mo e *private sector*, ke fai hano tokonia 'a e kau ngoue ki hono hū mai ha ngaahi me'angāue ke nau lava ke nau hanga 'o fetongi 'a e ngāue ko eni 'oku fai 'e hotau kakai kuo nau mole atu. Na'e fai 'a e fakataha 'i he pongipongi ni pea mo e taha 'o e kau ngoue 'i he fonua ni ko *Minolu Nishi*, pea te ma lava atu ki ai pea mo e Minisitā Ngoue, 'a ia ko 'eku 'ai atu pē 'a e ngaahi fakatātā ko eni 'a e mahu'inga ko eni ko ē 'a e ngāue 'a e potungāue ko eni, pea mo e ongo sekitoa ko eni. Te mau hanga hopoki 'a e ngaahi me'angāue 'a ia 'oku 'ikai ke ne toe fiema'u 'e ia ha toko 20 ke ...

<002>

Taimi: 2005-2010

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ne huo ha talo pe ko ha kau tou ngāue ke nau ta'aki ha manioke 'o kau ai mo hono fakapuke 'a e tō talo mo e manioke mo e ngaahi ngoue. 'A ia ko e konga ia 'a e fengāue'aki 'a e potungāue pea mo e kau ngoue ke hū mai ha ngaahi misini pea lava ke *design* ha ngaahi misini ke ne hanga 'o tokoni hono fakahoko 'a e ngāue 'i he makatu'unga 'i he 'auhia atu hotau kakai pea he 'ikai ke toe lava ia 'o ta'ofi e tu'unga ko ē 'o e 'aho ni.

'A ia ko e pole fika 'uluaki pe ia 'oku fehanganagai pea mo e 'Esitimeti ko eni 'oku fiemālie pe 'a e potungāue he tu'unga 'oku 'i ai mahino pe 'a e tu'unga fakapa'anga 'oku 'i ai 'a e fonua. Ka 'oku 'i ai pe 'a e fengāue'aki pea mo e ngaahi kautaha ngaahi fonua muli ke feinga'i ke faka'ai'ai ha kau invesitoa ke nau ōmai ki Tonga ni ke tau fengāue'aki tautautefito ki he *import substitution* pe ko e fo'u ha ngaahi koloa 'i Tonga ni ke ne hanga 'o fetongi 'a e ngaahi koloa ko ē 'oku lahi 'ene hū mai pea mei tu'apule'anga.

Mahalo ko e ki'i to'oto'o konga lalahi atu pe ia 'a e 'Esitimeti fekau'aki pea mo e Patiseti 'a e potungāue ko eni kae malava pe ke tali atu ha fehu'i ka 'oku kakato kātōa pe ia 'i he 'Esitimeti mālo Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā, ‘Eua 11.

Tui ‘Eua 11 kapau ko e 9 miliona ‘oku fokotu’u ke fakame’angāue’i ‘aki sekitoa taautaha ‘ikai fe’unga ia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ‘oku ou fakamālō au ki he fakamatala ko eni ‘oku ma’ala’ala ‘aupito he ko e palopalema pe eni ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Minisitā. ‘Uluaki ko e tuai ko ē hono fakame’angāue’i ‘o e ngaahi sekitoa. ‘A ia ko e tafa’aki ko ē ki he ngoue ne mahino ‘aupito pe ‘ene tōmui ‘a’ana ia he ‘oku kau heni mo e tafa’aki ko ē ko ē ki he ngaahi fale ko ē ke fai ai hono *pack* e uta. ‘Oku ‘osi ‘i ai pe foki e fale ia ‘i ‘Eua ka ko hono fakanaunau.

‘A ia ko ‘eku poini Sea ‘oku fetōkaki leva e ‘alu ‘oku a’u ‘a e potungāue ko eni ki he māketi ka ko ‘ene foki mai ko ē ki he kamata’angá kapau ko e ngoue. ‘Oku tōmui atu ‘ene ‘alu atu ‘a’ana ia, te’eki ke a’u ia ki hono fakame’angāue’i pe ko hono *mechanise* ‘a e *agriculture* ‘i Tonga ni.

Ko e foki mai ko ē kimui ‘oku te’eki ai ke a’u tautolu ki he *scale* ‘oku taha hake ki ‘olunga ko hono *pack* mo e me’akai ke ‘ave fakalelei ki he māketi he ‘oku tau kei ‘ave kili pe. Kapau ko ‘etau talanoa ki he toutai. ‘Oku ha’u ia ki he toutai ko e ngaahi vaka lalahi ko ē ke ‘alu ko ē ‘o ‘omai e *volume* ‘oku lahi ange he ika ‘oku kei si’isi’i ia ko e ngaahi vaka muli. Ko e me’a ko ē ‘e *benefit* ki he kakai ‘oku ‘i ai ha ngaahi vaka lalahi ke ‘oatu ke ...na’ a ku lele atu ki Tahiti muimui folau he ‘Eiki Sea ‘o sio ai he me’a ko ē ‘a Tahiti ‘oku fai ‘oku hanga ‘e he Pule’anga ‘o taki e fo’i me’a ko ia, fo’u e ngaahi vaka ‘e 50 ko u tui mahalo ko e fika ia ‘o tuku atu ia ki he ngaahi kautaha ko ē te nau ngāue’aki pea nau toki fakafoki mai nautolu ia. ‘A ia ko e ngaahi vaka toutai loloto te nau toki fakafoki mai ‘enautolu ia ki he Pule’anga ‘a e nō ko ē ‘oku nau fai. Ko e ngaahi vaka lalahi ‘oku ‘alu ia he uike ‘e ua pea toki foki mai. Ka ‘oku nau ‘alu nautolu ‘o ha’u pea mo e ika ‘oku fiema’u ko ē he ngaahi māketi lelei ‘i ‘Amelika, ‘Iulope pea mo e Siapani.

‘A ia ko ‘eku poini leva Sea kapau ko e ngaahi polokalama ē ‘oku ‘osi mahino pe ia he ngoue, toutai, takimamata ko e *processing* ko e me’a fakamea’a. Kiate au ia ko e fa’ahinga Patiseti ko eni ‘oku tu’u ta’epau pehē ko e noa manatu’i pe ‘e ‘ikai ke pau e halafononga ia. ‘I ai e taimi ‘e ni’ihi ia ‘oku hoko ha fakatamaki pe ‘oku fiema’u ha pa’anga ia ki ha me’a ‘e taha ange ko e ngaahi nō kuo *fluctuate* e *exchange rate* ia pea to’o mai ‘a e silini ia ke ‘ave ki ai. ‘E mo’utukua leva ‘a e fa’ahinga potungāue pehē ni pea mo ‘ene *effort* ki he *growth*. Hangē ko ‘eku fakalave ‘anenai kuo pau ke fakatupu ke tau ‘alu fakataha pe mo hono fakatupu ‘a e fo’i keke ke to’o mei ai e me’a ko ē ‘oku ‘ai ke ‘ave ke tufotufa atu.

‘A ia ko ‘eku fokotu’u Sea ke fakakaukau pe mu’a ki ai ‘a e Pule’anga ki he ngaahi polokalama ko eni. ‘Uluaki ke *commit* kapau ‘oku tuku pe ia ‘i Fale Pa’anga ‘oku sai pe ia. Ka ke *commit* ange ki he potungāue ko eni ha pa’anga pau kapau ko e 9 miliona ia ki ai, pea fakapapau’i ko ia. Ka kia au ia ko e 9 miliona ia ‘oku si’isi’i ia ke ne hanga ‘o fai’aki ‘a e fo’i ngāue ko eni ko hono fakame’angāue’i. Ko u tui te na lava naua ia ‘e lava he potungāue ko eni ‘o ngāue mo e ngaahi kautaha tokoni ke tokoni mai ki he fakapalau ko e fakame’angāue, huo, ko e ngāue ki hono fakanaunau e ngaahi fale *pack*. Ka kia au ia ko e tu’u noa (0) pehē ‘a e ngahi vouti mahu’inga ia he potungāue ko eni. ‘Oku ou tui ‘oku ne faka’ilonga fehu’i ‘e ia ‘a e *commitment* ‘a e Pule’anga ki he ngaahi polokalama pehē.

Tui Pule'anga mahu'inga fakaivia sekitoa taautaha kae fai pē fakatatau mo e ivi fakapa'anga e fonua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni pe ki he Fakafofonga. Fakamolemole pe Fakafofonga ko e toe fakamahino atu pe ko e polokalama fika 7 'a ia 'oku 'i ai 'a e fokotu'unga noa ko eni na'e ki'i fetukutuku hake ia ki he polokalama 6. 'A ia 'oku kau ki ai 'a e ngaahi polokalama. Ka ko e hangē ko ho'o me'a 'e Fakafofonga mo'oni 'aupito. Ko e faka'amu ia ke fai hono fakaivia ka 'oku mahino pe 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e ivi fakapa'anga ia ko ē 'o e fonua. Pea mo e hangē ko e poini ko ē 'oku ke 'ohake ke *mechanise* 'a e ngaahi ngāue...

<003>

Taimi: 2010-2015

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ko ia tautautefito pē ki he tafa'aki ko ena e ngoue, 'oku mo'oni 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai ka ko e fai e fengāue'aki pea mo e ngaahi hoa ngāue ke nau tokoni'i hangē ko e *Embassy* 'a Siaina mo 'Asitelēlia ke nau hanga 'o fai hono fakapa'anga hono *design* 'a e ngaahi me'angāue ke ne hanga 'o fetongi 'a e *labour shortage* ko ē pē ko e tokosi'i ange 'a e kau ngāue 'i he fonua ni. Mālō.

Fokotu'u 'Eua 11 'ikai fe'unga 'esitimeti *MTED*, fiema'u ke ngoue'i kelekele & feinga ke feliuliuaki ngaahi potungāue Pule'anga

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea 'oku mahino e kongā ia ko ia hono fiema'u. Ko e pehē ko ia 'oku 'alu ki he Vouti 6 mou me'a pē ki he Vouti 6 'oku 'ikai ke lahi mo e me'a ia 'oku 'i ai ha Vouti 6. Ka ko 'eku poini Sea kapau leva ko 'etau *commitment* ki ai, kapau leva 'oku 'i ai ha *donor* ia te ne talamai tau *match* e me'a, tola 'e 1 'amoutolu tola 'e 1 'amautolu. 'E fehu'ia leva eni he koe'uhi 'oku *unpredictable* he ko e 'osi ko eni te tau tali 'a e vouti. Ko 'etau kamata 'atautolu 'oku 0 ia. Ka ko e taimi ko ia te ne fiema'u ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia hē 'e *commit* ki ai. Ka ko e anga ia e fokotu'u, ke 'omai mu'a 'a e me'a fe'unga ko ia ki ai ke ne fai eni.

Ko hono ua leva, te ne hanga 'o solova 'a e me'a ko ia na'e fai ki ai e tokanga 'a e Tō Folofola 'Ene 'Afio, hanga 'e he kau 'alú 'o tukuhifo e lahi e me'akai. Ko hono kongā leva hono 2 Sea, 'oku totonu ke fai ha ngāue ia hangē ko e 'Eiki Minisitā Fonua ke sio ange ko e hā ha founa 'e tukuange ai e ngaahi kelekele 'oku 'ikai ke ngāue'i, ki he kau ngoue ko ē ko ē 'oku nau 'i he 'elia ko eni 'o e kava, ko e vanila, mo e ngoue foha ke 'oatu ki he māketi. Ko u tui ko e vesitapolo ia 'e 'i ai pē ka 'oku 'ikai ke fu'u pehē ko ha.

'A ia ko e kongā leva hono 2 hono faka'ata'atā 'o e kelekelé he ko e taha ia e ngaahi *factor production* ke ma'u kelekele pē te nau lava 'o lisi pē ko e vahe atu kia kinautolu ka nau lava 'o ngoue. 'Oku 'i ai 'a e fa'ahinga ia 'oku nau fie ngoue ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha kelekele ia ke fai ai ha ngoue. 'A ia ko e ngaahi fekitoa pē ia Sea ke fakakaukau ange 'a e Pule'anga ki ai, ke vetevete ange kae lava ke vave ange 'a e nga'unu 'i he Potungāue ko eni.

Ko hono tolu Sea hangē ko e fakamalanga 'anenai, 'a ia ko e fokotu'u pē eni ia ke fakakaukau ange 'a e Pule'anga ki ai. Pē te nau lava pē 'o *reshuffle* 'a e ngaahi Potungāue. Ko u tui 'e toe matangi ange 'a e lele kapau 'e lava 'a e ongo Potungāue ko eni, 'oku faka'ofa'ofa pē 'a e

faifatongia ia ‘a e 'Eiki Minisitā he taimi ni, ka ‘oku ou tui pē ko e anga ko eni ‘etau kalusefai ‘etau ‘alu, kae lava ‘o ‘omai ‘o fakataha’i he ‘e lava leva ‘o fai ‘a e *co-ordination* ‘i he seini ko ē ‘o e fakalalakaka ‘o e ngoue toutai mo e ...

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga te tau foki pē ‘o miniti ‘e 10 ē. Kuo fuoloa ‘a e ‘osi ho’o miniti ‘e 10 ē. Fakamolemole, Minisitā tali mai ange ‘a e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io mālō 'Eiki Sea. Ko e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘oku ‘ilo ma’uloto foki ‘e he Fakafofonga ‘emau 'esitimetri he ko ia pē ‘oku lahi taha ‘ene ha’u ko ia ‘o kole, me’a mai ‘o kole ‘emau ngaahi polokalama pea ‘oku mau fengāue'aki vāofi. ‘Oku ‘asi pē ia he polokalama tokoni ko ia ki he ngaahi pisinisi ‘i he peesi 199 ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e fika 15 fakaikiiki e pa’anga hū tokoni mai. ‘A ia ko e *grant* ki he *communities* ko e pa’anga ‘e 300000, kau ai pea mo e fakamole ki he ngaahi fale fakalangilangi, ko e tokoni pa’anga *grant* ko e 250000. Pea, ‘a ia ko e ‘alu ia ki he komiuniti pea mo e ngaahi polokalama ko ia ‘a e kakai fefine. Pea ‘oku ai mo e tokoni pa’anga ki he langa fakalalakaka faka'ekonōmika ‘i he fika 22 ko e 100000 mo ia Sea. ‘A ia ko e ngaahi pa’anga eni ‘oku tokanga mai ki ai ‘oku ou tui pē ko e kongia ia ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘a e Fakafofonga. Ka ko e, kae kehe hangē ko e me’a na’a ku lave ki ai ko e taumu’a foki ki he komiuniti pea mo e kakai. ‘A ia ‘oku nau fu’u fiema’u tatau pē ‘a e ngaahi pisinisi iiki pea mo e *formal* pea mo e *informal* ka ‘oku ‘asi atu pē ia ‘i he peesi 199 Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā,

Fehu’ia Palani Potungāue *MTED* ke fakaakeake kava & tō vanila he fonua & fakaikiki Pule’anga ‘ene ngāue/palani ko ia

Taniela Fusimālohi : Sea ko e faka’osi ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e fakamatata ki he vanila ‘i he peesi 125, pea ‘oku ai ‘a e palani ke fai hono fakalalakaka’i. ‘Oku lolotonga pa’anga ‘e 65 he taimi ni ki he kilo mata ‘a e vanila. Ka ko e lahi ko ia ‘o e vanila ‘oku fua ia ‘oku ‘ikai ke a’u ia ki he taimi ko ē. Ka ko u ‘eke pē ki he Minisitā ‘a e kongia ko eni. Ko e hā ‘a e palani ki hono fakaakeaké he ko e fonua pē ko ia ‘oku kei tō vanila lahi tahá ko ‘Eua pē ia mo Vava'u? ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ‘oku ai ha tō vanila ia ‘i Tongatapu ni mo Ha'apai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato : Me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Oku fai e ngāue, ko e ta’u kuo ‘osi ‘a ia ‘oku kamata na’e fai e tokanga makehe ki he kava. Pea na’e fakamole ai ‘e he Potungāue ‘a e kongia lahi ‘ene ngaahi tokoni ki hono fakaakeake ‘i hono langa e ngaahi fale tuki kava, tufa fakanaunau’i mo e misini. Pea na’e hā pē ia he ola ko ia e lahi taha ko ē ‘etau kava na’e ‘ave ki ‘Asiteleēlia. Te’eki ai ke lava ke mau fakama’opo’opo e lahi e pa’anga ko ia na’e hū mai, ka kuo ‘osi ‘oku lau miliona lahi pē pa’anga ko ia na’e hū mai ko ē he kava. Pea ko e ta’u ni leva ‘oku fai ‘a e ...

<004>

Taimi: 2015-2020

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a e 'a e fakakaukau 'a e potungāue ke mau nga'unu ki he vanila. Ko e tu'unga 'oku 'i ai e vanila he taimi ni 'oku meimei pule'i *monopolise* pē he kautaha ko e Heilala Vanila pea ko ia tokotaha pē 'oku ne hanga pule'i e māketi. Ka 'oku mahino 'aupito pē ia 'i he tu'u fakamāmani lahi ko e *quality* ko ē vanila ko e sai tahá 'oku ma'u mei he vanila ko ē 'i Tonga ni tautautefito ki he fo'i vanila ko ē 'oku ma'u mei 'Eua pea mo Vava'u 'o fakatatau pea mo e fonua ko ē ko *Madagascar*. Ka ko e 'oku 'i ai e polokalama 'oku teuteu he potungāue ke fai hano feinga'i ke fakaakeake 'a e fanga ki'i sosaieti tō vanila pē 'ai hano fakaivia kinautolu he ko e 'alu ko ē he taimi ni ki he pa'anga 'e 65 ki he kilo 'Eiki Sea ko e holo lahi faka'ulia ia mei he tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e māketi 'oku totonu ke a'u ki ai he kapau na'e 'i ai ha toe kautaha ke na hanga 'o fua pē te ne hanga 'o faka'ai'ai 'a e tō vanila 'e toe 'alu 'a e 'a e māketi ia ki he tu'unga fakafiēmālie. Ka 'oku 'omai ia ki he lisi *priority* ko ē 'a e potungāue 'i he ta'u ni ke fai ha tokanga makehe 'i he fengāue'aki mo e Potungāue Ngoue ki he vanila Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ...

Tui 'Eua 11 polokalama ngāue lelei mo 'Asitelēlia 'a e *PALM* & lava ma'u seniti lelei kau ngāue mo honau ngaahi fāmili

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ki'i faka'osi pē ki'i fehu'i ki he ki he 'Eiki Minisitā 'a e tafa'aki ko eni ki he ki he ngāue ki tu'apule'anga 'oku 'ikai ko e toli ka ko e ngaahi tafa'aki ko eni ki he 'oku ai e polokalama foki 'a 'Asitelēlia ko e *PALM* 'oku kamata ke 'ave 'e 'Asitelēlia 'a e fa'ahinga 'oku nau 'alu ki he *age care* ka ko e tokangá foki he na'e 'i ai 'a e pehē ia 'oku uesia 'a e kakai ngāue. Ka 'i he anga 'eku vakai atu 'oku 'ikai ko ha uesia fakalukufua ko e uesia pē 'a e ngaahi 'elia 'e ni'ihī. 'A ia ko e fakatātā pē hangē ko e tafa'aki ko ē ki he mo'ui ne uesia ai e kau neesi pea mo e pea mo e fa'ahinga 'oku nau ngāue he ngaahi falemahaki. Ka ko 'eku fehu'i ko ē ki he 'Eiki Minisitā ko e hā leva 'a e ngāue 'oku fai ia ke ki'i ue'i ange ke tonu e me'a ko 'etau tāketi pē ki ha ngaahi 'elia 'oku lahi ai e ta'ema'u ngāue ke lava 'o fakafou kinautolu he *PALM* he koe'uhī he koe'uhī ko e polokalama lelei ia 'oku *contract* ta'u lōloa pea lava foki mai ha seniti lelei ki honau ngaahi fāmili.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'e 'Eiki Sea. Ko e polokalama ko eni 'a e 'alu ko ē hotau kakai ki muli hangē ko e *PALM* ko e polokalama *scheme* ko ē 'a e *seasonal workers scheme* 'oku mahino pē foki 'oku 'i he Potungāue 'a e *MIA* 'a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'a e ngāue ko eni. Ka ko e ko e Va'a ko ē pē ko e tafa'aki ko ē ki he Leipa 'oku 'i he potungāue 'a e motu'a ni na'e 'osi lipooti 'i he ta'u kuo 'osi he 'Eiki Palēmia 'a e halafononga pē ko e *strategy* ki hono, ki hono, ko e halafononga ki hono 'omai ha ha, ha faito'o pē ko ha *solution* ki he ki he lahi ko ē 'alu atu ko ē 'a e kakai ki muli. Pea na'e fakapa'anga eni he kautaha fefakatau'aki ko ē *PACER Plus* 'a ia 'oku, ko e halafononga ko eni 'oku tokanga lahi ki he founga 'oku filifili 'aki 'a e kau ngāue ko ē 'oku a'u 'oku nau folau atu ko ē ki tu'apule'anga 'o ngāue leipa ai tukukehe ange 'a e kau neesi ia pea mo e kau faiako 'oku ai pē foki e ngaahi polokalama ia 'oku hanga 'e 'Asitelēlia ia pea mo e Nu'usila 'o 'o faka'ai'ai kinautolu ke nau mavahe.

Ka ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko e anga ko ē sio mei he tafa'aki ko ē 'a e Pule'anga 'oku ko e kau 'a e ngaahi polokalama ngāue leipa 'a e 'alu hotau kakai ki tu'apule'anga 'i he 'oku ma'u pē kilimi ia 'e Nu'usila mo 'Aositelēlia ka ko e ko e ola ko ē ki he fonua kiate kinautolu mo'oni

pē seniti faka'ekonōmika 'oku ma'u mai ka na'e totonu ke toe lahi ange pea toe 'omai mo ha ngaahi *incentive* pē ko ha ngaahi faka'ai'ai pē ko ha ngaahi halafononga 'i he anga 'enau, 'i he tu'unga 'enau hiki fonua atu 'e toe lelei ange.

Ka 'oku 'oku lolotonga palopalema lahi 'oku fehanganagai mo e fonua pea ko e halafononga ko eni 'oku ne hanga 'o tuhu'i mai 'a e founa ke filifili 'aki 'a e kakai ko ē ke nau ō he ngaahi polokalama ko eni kae malava ke tuku ha kau ngāue ke nau fakahoko e ngāue 'a e fonua. Ka 'oku, ko hono ola 'oku 'ikai ke fu'u malava ia 'e 'Eiki Sea 'i he 'uhinga 'oku 'i ai e kakai 'e ni'ihi 'oku nau matu'aki fili pē kinautolu ke nau folau te'eki ai ke ai ha lao ia he fonua ni ke tau hanga 'o puke pē tau ta'ofi 'aki hotau kakai 'o a'u eni ki he kau faiako, ko e kau polisi ko e kau sotia 'oku nau fili ke li'aki 'enau ngāue ka nau ō fakahoko 'a e ngaahi ngāue hangē ko e toli fo'i'akau mo e ngaahi ngāue kehe 'i tu'apule'anga.

Ka 'oku lolotonga fai ki ai 'a e ngāue 'a e 'a e Pule'anga 'e 'Eiki Sea pea ko e, 'i he uike ni 'i he uike kuo 'osi he 'aho Falaite na'e toe hifoaki pea mo e halafononga 'e taha fakapa'anga ia he *Standard Australia* mo e Pule'anga 'Asitelēlia ki hono fokotu'utu'u 'a e tu'unga taau 'oku 'i ai 'etau ngaahi koloa pea mo e ngaahi sēvesi 'oku tau fa'u heni pea mo e tu'unga e *quality* 'etau koloa pea ke malu'i 'a e koloa 'oku hū mai ki Tonga ni. 'A ia ko e kongā pē eni ia e fengāue'aki mo e faka'ai'ai ke lava ke, ke tuku pē hotau kakai 'i Tonga ni ke nau nofo fakahoko 'etau 'a e ngaahi ngāue ka 'oku hangē ko e ko e lau ko ē 'a e Himi 'Eiki Sea ko e hala ē 'oku mama'o 'oku kei lahi e ngaahi me'a ia ke ...

<005>

Taimi: 2020 – 2025

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Takimamta: ... fakakakato kae toki lava ke faito'o 'a e me'a, ngaahi pole ko eni 'oku fehanganagai tautefito ki he tafa'aki ko ena 'a e 'auhia hotau kakai 'i he ngāue ki muli Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 5 me'a mai pea hoko mai 'a Tongatapu 10

Tui Tongatapu 5 tokosi'i kau ngāue he Va'a Konisiuma ki he Kakai e MTED & hoha'a ki he tu'unga ngāue

'Aisake Eke: Tapu atu Sea mo e Komiti Kakato ko e ki'i fehu'i pe eni ia 'e 2 ki he 'Eiki Minisitā. Ko e 'ai atu pe ki he peesi 205, polokalama ko eni ko ē hono tokanga'i ko ē kau konisiumá, 'a e kakai ko ē ke fakataú. 'A ia ko e polokalama si'i 1, 'a ia ko 'eku vakai ko ē ki he patiseti ko ē kau ngāué. 'Oku meimei tokanga eni ia ki he tokosi'i pe, tokolahí. Ki'i 80000 ko ē mahalo ko ha toko fiha, toko 3 pe tatau tofu ia pea mo e polokalama si'i 2, 'a hono tokanga'i ko ē 'o e fakafuofua e totongi koloa, meimei ko e 90000 pe.

'A ia ko u tokanga ki ai mahalo ko ha fo'i toko 3 pe mo ia, 'oku toe tatau mo ia pea mo e polokalama si'i 3. 'A ia ko e felāve'i ia ko ē, mahino 'oku tauhi 'e he ngaahi pisinisi ia e Laó, 'o e ngaahi me'a. Ko ia pe 'oku ki'i taha hake 'o 200000. Pea ko 'eku 'ai pe 'e au koe'uhí ko e fu'u me'a mahu'inga eni ki he kakai e fonuá ka ko u sio hifo ki he 'ū tokolahi ko eni mo e lahi ko ē ngāue ke faí. Hangē 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e tokolahí 'o e kau ngāue ko eni.

Ko e fehu'i 2 pe felāve'i pea mo e *labour standard* 'a eni ko eni he makatu'nga ko ē ke taau ko ē ki he ngāue ko ē 'a e kakai. Hangē pe na'á ke me'a ki ai 'oku mahino foki ko e fe'alu'aki ko eni 'a e kau ngāué ki muli 'oku ha'u ia he *PACER Plus*. 'A ia 'oku kau 'i he me'a ko ē na'a tau

fakamo'oni ki aí. Pea ko 'eku 'eke pe 'e au fēfē 'a e ō ko ē 'etau fānaú ki Nu'usila mo 'Asitelēliá. Ko e hā e fa'ahinga tu'unga ngāue 'oku nau ō atu 'o ngāue aí he 'oku mahu'inga foki 'a e *labour standard* koe'uhí ko e malu'i ko ē *term and condition* ko ē 'o nautolú. Ka 'oku mahino ko e me'a eni ia ki Tongá ni ka ko 'eku 'eke pe 'e au koe'uhí ko e ō ko ē 'etau fānaú ki mulí. 'A ia ko e ongo me'a pe ia 'e 2 Sea ko u 'ai pe ki'i fehu'i ki he Minisitā, mālō.

Sea Komiti Kakato: Tali mai Minisitā

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Sea ko e me'a 'oku me'a mai ki ai e Fakafofongá fekau'aki mo e tafa'aki 'o e *consumer* mo e *Competent Authority*. 'Oku mo'oni 'aupito pe 'oku kau foki 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 5 'i he Mēmipa 'o e *Competent Authority*. Pea ko e talu 'ene kau mai ki ai 'i he ta'u kuo 'osí pea mo e malangalanga 'a e ngāue 'a e tafa'aki ko ení 'i he ngaahi fokotu'u fakakaukau 'oku ne 'omai. 'Ikai ngata aí ko e teke ke fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'a e *authority* ko ení 'o a'u ki ho'o fokotu'u ke fakatokolahi. Pea na'e malava pe 'i he ivi 'o e patiseti lolotongá ke haea mai ha kau leipa lau 'aho. Ka ko hono mo'oní ko e malava ko ē ke fakahoko e Lao ki he Konisiumá pe ko e ngaahi fiema'u ko ē 'a e kau konisiumá.

Ko e Lao ki he fakafuofua e totongi e koloa 'oku fu'u fiema'u 'a e pa'anga lahi ia ki ai, 'a e kau ngāue tokolahi ia ki ai. Pea kuo 'osi lava, 'oku mau lolotonga ngāue ki ai pea 'oku fakakakato. Pea 'oku hangē pe ko 'eku laú ko e tokoni lahi 'a e Fakafofonga Tongatapu 5 ki he *Competent Authority* pea mo e ngaahi fakalalakala ko iá 'oku 'i ai. Ko e me'a ko e koloa faka'osi taha na'a nau hanga 'o 'unu ki aí ko e kapapulú. He ko hono 'uhingá ko e taimi foki eni 'o e konifelenisi ko ē 'a e Siasi Uesilianá pea na'a mau teke pe neongo e tokosi'i 'a e kau ngāué ke lava 'o fakakau mai 'a e kapapulú ki ai pea 'oku ki'i holo. 'Oku 'i ai e ongoongo lelei 'oku ha'u meí he kakai e fonuá. 'Oku nau ki'i fiefia he holo ē, ko e kau 'a e fonuá ni he fonua ko ē 'oku manako ki he kapa pulú, tukukehe ange 'a Vava'u ia pea mo 'enau manako ki eh kalasi ia 'e taha e kapapulú. Ka 'oku manakoa 'a e koloa ia ko ení pea kātaki pe 'oku ngalo 'a e fika 2 konga 2 ia

Sea Komiti Kakato: Tu'unga vāhenga 'o e fānaú 'oku nau ngāue toli 'i Nu'usila

Taukave Pule'anga fiema'u ke a'u tu'unga taau taukei ngāue (*standard*) kau Tonga he folau ngāue 'i muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Takimamata: 'Io ka ko e tu'unga ko ē 'o taau ko ē 'oku 'i ai e ngāue ko ē 'a e *standard* ko ē 'oku fiema'u ke a'u ki ai 'a e taukei ngāue 'etau kāinga ko ē mo 'etau fānaú 'oku nau folau atu ki mulí. Na'e kau pe mo ia he hala fononga ko ē na'e fai hono hifoaki he ta'u kuo 'osí 'i he fengāue'aki pea mo e *PACER Plus* mo e potungāué. Ko e faka'ai'ai ke 'omai mu'a 'a e ngaahi *training* ko ē 'o e kau ngāué ke fai 'i Tongá ni. Fakaivia e ngaahi ako fakatekinikalé ke nau fakahoko hono *train* e kau ngāue ko ē te nau folau hangē ki tu'apule'angá. Hangē ko kinautolu 'oku nau ngāue he tafa'aki 'o e *meat*, ko kinautolu 'oku nau ngāue ki he kau vaivaí, 'oku fai e *training* ia ko ia 'e he *TTI* pea mo e ngaahi *skills* kehekehe 'oku fai hono kole he halafononga ko ení ke fai ha fengāue'aki ke tekelele mai mei Nu'usila mo 'Asitelēlia e ako ia ko iá ke fakahoko 'i Tongá ni hono teuteu e kau ngāué. Pea kapau 'oku 'i ai ha seniti 'e ma'u ai pea tuku ia he fonuá ni kae 'oatu ha tamaiki taau ...

<006>

Taimi: 2025-2030

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... pea nau ō atu mo ha ‘ilo mo ha taukei ‘e malava ke vave ‘enau kaka he halafononga ko ē ‘o e ngāue‘angá ‘i tu‘apule’anga. Ka ‘oku ‘ikai ko e ō atu pe ‘o leipa ‘ata’atā kae ō atu ‘o nofo he tu’unga supavaisa. Pea ‘i he ‘ene pehē ‘oku toe faka’ali’ali mai foki he polokalama ‘a Nu’usila mo ‘Asitelēlia, kapau te nau a’u ki he ngaahi tu’unga ko ia pea nau *afford* ke nau nofo ‘i ai pea ‘oange leva e faingamālie ko e halafononga ia ke nau malava ke nau ma’u ha nofo fonua, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 10

Fokotu’u Tongatapu 10 ke fakaivia makehe sekitoa ngoue ke lava fua/uta ngoue kakai ki ha maketi ‘i tu’apule’anga

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o Komiti Kakato, ko e kau eni ia he Vouti ‘i he vakai ‘a e motu’a ni ‘oku hangē ko e lea ko ē ‘oku taka ‘oku hā pe ‘akau mo hono fua. Hangē ko e me’a na’e me’a ‘aki he Minisitā kiate au ia ‘oku totonu ke toe fai ha tokanga makehe ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke ne toe fakalahi hono fakaivia ‘a e Vouti ‘a e Potungāue ko eni.

‘Oku fiefia lahi ‘aupito e motu’a ni tautefito ki he talanoa atu pe au Sea he peesi 41 ‘enau palani ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko e ki he ngaahi sekitoa ‘oku te’eki ke lesisita pe ko e *informal sector*. Lave’i he motu’a ni na’e ‘i ai ‘a e tokoni lahi ‘aupito ‘a e Potungāue hangē pe ko e me’a ko e na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e ngaahi misini tuki kava. Pea ko u tui ko e ngaahi tokoni eni ‘oku fu’u fiema’u ‘i he kakai e fonua tautautefito ki he *grassroot level* Sea, pe ko e *informal sector*. Pea ko u fakamalo ai ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Potungāue ko e vāhenga ko e motu’a ni Sea, ‘oku fu’u lahi ‘aupito ‘enau hanga ‘o uta ki tu’apule’anga ‘a e koloa faka-Tonga.

Tautautefito pe ki he ngatu Sea, ‘i ai foki e polokalama ‘a e Potungāue ke ‘a e *buy* Tonga *made*. Kātaki pe he ngāue’aki e lea ko ia Sea, ka ko e faka’amu ia, sai pe ‘oku mea mai pe Minisitā. Ko e meimei ko e kulupu koka’anga tokolahi taha ia he lave’i ‘a e motu’a ni ‘oku tu’u ia he kolo ‘oku fokoutua ai e motu’a ni. Pea ko e kau mēmipa a’i ‘oku fai mai pe mei Niutōua ‘o ‘alu ‘o a’u ke meimei katoa pe ‘a Tongatapu 9 meimei ofi ia ‘i he toko 200 tupu Sea.

Ko e ngaahi *informal sector* eni ‘oku mahu’inga ko e motu’a ni ke fakaivia hangē ko e faka’amu mo e taumu’a ngāue ‘a e Potungāue ko eni ‘e toki fai ha fakahū atu ha ngaahi fanga ki’i *proposal* kapau ‘e ai ha faingamālie, ha fanga ki’i misini fakapā tutu ko u tui ‘e tokoni lahi ‘aupito ki he ngāue ‘a e kakai fefine.

Ko e ki’i me’a ‘e taha ko u tokanga ki ai Sea, ko u sio hifo he palani pea mo e Patiseti tautautefito ki he tafa’aki ko eni ko ē ‘enau *trade*. ‘Ikai ke u sio ‘oku ‘i ai ha ngaahi fokotu’utu’u ki ai ki he kaha’u. Kae tuku atu pe ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Hou’eiki Pule’anga ke nau me’a ki ai ko u tui ko e ‘isiu mahu’inga ‘aupito ‘eni na’e fekuki ia mo e kakai ‘o e fonua tautefio ki he kau ngoue he ngaahi ta’u lahi., Kuo tau toki situ’a atu mei ai ‘o a’u pe ki he lolotonga ni. Pea ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni ko ‘etau koloa hū ki tu’apule’anga ‘oku ‘alu pe taimi ke toe fakautuutu ange ‘a ‘ene tō lalo.

Ko u talanoa ‘aku he hangē ko e tau tala fakatātā ki he hina, ‘ikai ke ngata pe he’enau angamaheni he’etau uta ki Siapani ko e pata nati, ko e pata kingi kau ai pe pea mo e meleni ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni. Sea, ko e Pule’anga 2017, mahalo ‘oku manatu lelei pe ki ai e Feitu’u na na’e paasi ai ‘i he Patiseti ‘o e Pule’anga ‘o e ‘aho ‘a e \$1 miliona pea na’e langa ai ‘a e fale *pack* ‘i he vāhenga Tongatapu 10. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e Kosilio Ngoue ‘o e vāhenga ‘oku fakataha pe ki ai ‘a Tongatapu 9 pea mo Tongatapu 10 pea na’e ai e ngaahi fakafe’atungia he ngaahi ta’u kuo maliu atu pea ki’i tu’u fakataimi ai e uta e kosilio ko eni pea ko e māketi ko e na’e ngāue’aki ko eēhe kosilio ko ia eni ‘oku ngaue’aki ‘i he Potungāue ki hono uta e koloa ‘a e fua e fonua he lolotonga ni ai ‘a e *MG Gardeners*.

Māketi lelei ‘aupito eni he ‘oku ko nautolu ia ‘oku nau meimei *distribute* ‘a e fua e fonua ki he ngaahi falekoloa lalahi hangē ko e *Woolworth* pea mo e ngaahi koloa pehē. Sea ko e ‘isiu eni mea’i pe he ‘Eiki Minisitā na’e hange kiate na’e ‘ikai ke ma’u lelei e motu’a ni ki he vaha’a taimi ka ko ‘eku lave’i ko e ta’u kuo ‘osi na’e fekuki ai ‘a e kau ngoue tō meleni tokolahi pea mo e faingata’a ko enipea ‘i he lave’i ‘e he motu’a ni ko ...

<007>

Taimi: 2030-2035

Kapelieli Lanumata: ... ko e tokolahi taha e kau ngāue meleni ko eni pea mei he kolo ‘oku fokoutua ai e motu’a ni. Pea na’e hoko ‘a e ngaahi fakafe’atungia ko iā ke holomui ai ‘a e tokolahi pea mei he’enau fai ‘a e ngoue ko eni ‘o uta ki tu’apule’anga.

Ko u tui ‘oku mea’i pē he ‘Eiki Minisitā na’e folau mai ai ‘a e kau folau pea mei he *MPI* ko ē ‘a Nu’usilā pea na’a nau ō mai ‘o ‘atita’i pe ko e hā nai ‘a e ngaahi makatu’unga na’e hoko ai ‘a e palopalema ko eni. Ko e taha ia e ngaahi ‘isiu na’e fakahoko atu pē he motu’a ni kimu’a ‘a e *fumigation centre* pe ko e fale faka’ahú Sea. Pe ‘oku, ke, ‘oku ‘ikai ke u sio hifo he palaní pe ‘oku ‘i ai nai ha fakakaukau ‘a e Pule’angá ki he kaha’ú. He ko e ki’i fale faka’ahu ko eni ‘e taha ko eni Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ne, ‘oku fe’unga ke ne hanga ‘o *accommodate* ‘a e fiema’ú he ki’i fo’i vaha’a taimi ko ē ‘oku ‘i heni ai e vaka tahí, fakavave’i ke fakaheka kae fakafolau atu e vaka tahí.

Ko e palopalema foki ko ē ‘a ‘etau talanoa ko eni he ‘isiu e tō meleni mo e me’á he ‘oku tō ia he taimi pea uta he taimi. Ko ‘ene toe ki’i manuva pē ha ngaahi me’a ia mei ai, ‘e ‘i ai leva e palopalema ia pea ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē he ‘Eiki Minisitā pe ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga fokotu’utu’u ngāue ke ne hanga *address* e ‘isiu ko eni he kaha’ú. Tukukehe kapau ‘oku toki kau mai ia he vouti ‘a e Potungāue Ngoué ka ko u tui ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ‘aupito ke tau hanga ‘o feinga ke fakaivia mo faka’ai’ai ‘a e uta ‘a e, ‘etau ngoué ki tu’apule’angá. He ‘oku kau ia he me’a ‘oku fakatokanga’i ‘e he motu’a ni ko ‘etau me’a angamaheni pē ko e, ko e ‘ave pē ‘etau fo’i me’akaí ki he’etau ngaahi fāmili ko ē ‘i tu’apule’angá pe ko e *Tongan diaspora*.

‘Oku si’isi’i ‘eku fakatokanga’i ‘a e, hono tokangaekina e Pule’angá tautefito ki he tafa’aki faka-*packaging*. Ko e ngaahi falekoloa teuli (*dairy*) ko ē ‘i tu’apule’angá ko ‘ete ‘alu atú ko e ha’u ko ē ‘a e papālangi, ‘alu pe ia ‘o fakasiosio ‘ene ki’i milemila manioke kilo ‘e ua pe ko e kilo ‘e fā, fe’unga pe ia pea mo e tokolahi hono ki’i fāmili pe ko e talo Tonga. Pea ko u fakatokanga’i ‘e au ‘a e totongi meimei ko e milemila manioké ia he fanga ki’i teulí ‘i Nu’usila,

fai atu ia he \$3.50 ki he kilo Nu'usila pa'anga Nu'usila. Ko e talo Tongá 'oku meimei a'u ia 'o \$8 Nu'usila ki he kilo.

'A ia ko e sio ko ē motu'á ni ke toe ki'i vakai'i pē he Pule'angá 'o fai ha fepōtalanoa'aki mo e māketí he 'oku mo'oni pē me'a ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'ikai ke toe fie uta 'a e kakai ia he 'oku lahi ange 'enau ki'i seniti 'anautolu 'oku ma'u 'i hono fakatau fakalotofonuá, 'i hono 'ave ko ē ki tu'apule'angá.

Sea 'osi talanoa au pea mo e kau ngāue tokolahi. Kau ia 'i he ngaahi 'uhinga 'oku nau kei fai ai pē nautolu e ngoué 'o fakatau pē he lokoló. Nau fie mate nautolu he uta ki tu'apule'angá. Ko e *mentality* pe ko e tūkunga fakakaukau ko ē kau ngoué ko e 'oatu pē fo'i me'akaí, 'ave pē senití he taimi pē ko iá. Pea neongo 'e sai ange 'enau ki'i seniti he fakatau lokoló ka ko hono ma'u faka'angataha he kau ngoué 'enau ki'i senití hono uta ki tu'apule'angá. 'E malavalava ai e ngaahi ngāue ia 'a e kau ngoué Sea.

Kiate au mo e anga 'eku fakakaukau 'oku, kapau 'e lava 'e he Pule'angá 'o fakakaukau ha fa'ahinga fakaivia makehe ke 'alu atu pē ko ē tama ko ē ha'ana e fo'i ngoué 'o 'oatu 'ene fo'i me'akaí fua mahino pa'anga 'e fiha ki he kilo, kilo 'e fiha, pa'anga 'e fiha fakakātoa, 'oatu pē 'ene senití he taimi pē ko iá, ko u tui au Sea 'e vekeveke 'a e kau ngoué ia. Pea ko e tūkunga ko e anga ia 'a e fakakaukau 'oku 'omai pea mei he kau ngoue, kakai he vāhenga e motu'á ni pea 'oku ou tui 'oku tatau tofu pē mo e kau ngoue 'o e ngaahi vāhenga kehé.

Hoha'a Tongatapu 10 ki he fakavalevahe ma'u kau Tonga 'oku ngāue houa lahi pisinisi kau 'Esiā kae ma'olalo mo'oni vahe

Ko e faka'osí pē Sea kātaki pē 'oku ou lave'i pē 'oku fu'u maa'ulōloa, ko u lave'i pē au 'oku 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā he 'isiu ko ení ka ko u toe ki'i 'eke pē au ki ai pe 'e toe fai ha ngāue ki ai pe 'ikai. 'A e 'isiu ko eni ko ē 'a e totongi leipa ma'ulalo tahá pe ko e *minimum wage*. Sea 'isiu eni ia 'oku tofanga lahi ai mo e kakai e fonuá, tautautefito kia kinautolu fakamolemole pē ka te u ngāue'aki pē lea mahinó pea 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga lau matakali, ko e tautefito kia kinautolu 'oku nau ngāue faifakatau 'i he ngaahi falekoloa hotau fanga tokoua mei 'Esiá. Ngāue houa lahi 'Eiki Sea, ki'i seniti 'oku ma'u ai 'oku 'ikai ke fe'unga. Meimei ngāue nautolu he houa 'e valu he 'aho pa'anga pē 'e uangofulu tupu, fakavalevale lahi faka'ulia. Ke laumālie lelei pē 'Eiki Minisitā ...

<001>

Taimi: 2035-2040

Kapeliēle Lanumata: ... toe ki'i *follow up* atu pē ki he Fakataha Tokoni, he 'oku ou tui ko e ngaahi me'a kotoa pē ki he lelei 'a e fonua, Lākoifie lelei 'a Tupou ia ki ai, ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai 'a e tokanga, fakamālō atu'i he ma'u faingamālie 'i he vouti faka'ofa'ofa ko eni mei he Potungāue 'a e Kakai, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupu, ko ia 'oku loto ke ...

Fehu'ia ha faingamalie ki ha fengaue'aki Pule'anga mo Futuna/Uvea ke uta ki ai me'akai Tonga

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ke u ki'i fehu'i pē fo'i me'a fakamuimui ko eni ki he Minisitā. Koe'uhi ko e ngaahi māketi na'e, pē 'oku 'i ai ha, hangē kiate au na'e 'i ai 'a e ngaahi talanoa 'o fekau'aki mo e ngaahi māketi ofi mai pē ko eni 'i hotau kaungā'api, 'a ia ko *Rarotonga*, mo e ngaahi motu ko ia ko Tokelau ko Futuna mo 'Uvea, he 'oku ou tui ko e me'a ia na'e 'ai hake 'i he taimi ko ē ka na'e 'ikai ke kau ha alea ia ka koe'uhi ko 'ene fu'u ofi mai, he koe'uhi ko u ma'u ko e ngaahi fonua ia ko ē 'oku nau 'omai me'akai nautolu mei Nu'usila.

Ko 'eku sio atu pē ko ē ki he 'u fakalalakaka ko ē 'oku fai ko ē ki he ngoue pea ko e me'a ia 'oku mahu'inga ai, ko hotau fonua kaungā'api pē ko eni ko ē 'oku tu'u mai 'oku kau ai 'a Niuē he koe'uhi he ko e ngaahi vaka ko eni hangē ko e Kelesi, ko e 'Onemato ko e Malau mo e ngaahi vaka ko ia, 'oku nau lava pē 'o fai 'a e lele ki hotau kaungā'api ka 'oku ou tui ko e ngaahi māketi lelei he 'oku nau ngāue'aki 'e nautolu 'a e ngaahi pa'anga ko ē he 'oku ou tui ko *Rarotonga* 'oku nau ngāue'aki 'e nautolu 'a e pa'anga Nu'usila, ngaahi fonua 'e ni'ihia ai ko e pa'anga 'Asitelēlia.

Ka 'oku ou fie fehu'i pē 'e 'Eiki Minisitā kia koe koe'uhi ko ho'o kumi māketi pē 'oku 'i ai ha polokalama pehē 'oku ou tui ko e ngaahi, Pagopago foki na'e mahino, pea 'oku fiefia mai a e ngaahi kaungā'api pehē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, Minisitā Leipa.

Fakahā Pule'anga fu'u fiema'u mei Futuna/Uvea ke hū ange ki ai fua e fonuá

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, ko e māketi ko ena mei 'Uvea mo Futuna, na'e fai 'a e fakataha 'a e 'Eiki Palēmia pea mo e kau Fakafofonga pea mei 'Uvea mo Futuna, lolotonga 'a e fakataha ko ē 'a e kau taki 'o e Pasifiki he ta'u kuo 'osi, pea na'e toe fakafofonga mai 'e he Minisitā 'a Falanisē ki he ngaahi fonua 'a e Pasifiki, 'i he fakataha ko eni, ko e talanoa'i eni 'a e māketi ko ē ki 'Uvea mo Futuna.

Pea 'oku nau fiema'u ke 'oange 'a e me'akai mei Tonga ni, pea na'e fai 'a e talanoa mo e Fakafofonga 'o e Ongō Niuā pea ko ē 'oku me'a ia kitu'a 'oku 'ikai ke fie ngāue'aki 'e ia 'a e Kelesi ke 'ave 'aki 'a e fua ko eni 'o e fonua, fiema'u ke 'ave ki 'Uvea pea mo Futuna, ka te nau toe foki mai. Ka 'oku nau 'osi fakapapau'i mai 'oku nau fu'u fiema'u ke 'oange, ha me'akai ki'Uvea mo Futuna. 'A ia na'e fakahoko 'a e fakataha ia ko ia, na'e mea'i pē 'e he 'Eiki Palēmia 'i he ta'u kuo 'osi ia 'i *Cook Island*, pea ko Pagopago ko e māketi, ko e māketi Talamahu 'oku fengāue'aki mo e potungāue ko nautolu 'oku nau 'ave ko ē 'a e kava, pea pehē ki he fua 'o e fonua, kau ai 'a e meleni mo e talo 'oku 'ave ia ki he'etau māketi ko ia 'a kitautolu 'i Pagopago, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u pea poupou, 'io. Fakafofonga Tongatapu 6. Me'a mai.

Tokanga Tongatapu 6 ke fakaivia tafa'aki fakamātanga e vāhenga & 'osi kamata kulupu kakai fefine tō vanila

Dulcie Tei: Mālō Sea, fehu'i vave pē ia kuo kakato 'a e ngaahi poini he talanoa ki ai, 'a e kaungā Fakafofonga. Ka koe'uhí ko e mahino kiate au 'a e mahu'inga'ia 'a e 'Eiki Minisitā he ngaahi pisinisi, pea mo e fakalalakaka 'a e ngaahi ngāue fakatupu pa'anga.

Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia ki ai pē 'oku 'i ai ha'ane fakakaukau ke fakalalakaka'i mo tokoni mai ki homau ki'i mātanga ko ē 'oku tu'u 'i Houma, 'a ia 'oku ui ko e Pupu'apuhi, ko e *Blow Holes* ee. Kuo 'osi 'i ai pē 'a e ki'i ngāue si'isi'i ai ka ko e faka'amu koe'uhi ko e teu ko eni ko ē 'o e *FORUM*, ke 'i ai ha ki'i me'a ke fai ha ki'i 'umu mo fai ha ki'i, pea pehē pē foki koe'uhi ko e talanoa ko ē ki he vanila, 'oku mau tō kakai fefine ia 'o Tongatapu 6 'a e vanila homau ngaahi 'api nofo'anga. Kuo 'osi kamata ia na'e toe a'u mai mo e uta 'e taha 'anenai, 'i he fakakaukau mo e laumālie pē ko ia.

Pea ko e faka'osi pē Sea, ko e vouti ma'a lahi eni ko 'ene veesi Folofola 'ana ia, ko Koheleti vahe 11, veesi 4, Ko ia 'oku ne lama ai pē 'a e magari 'e 'ikai ke ne tō ta'u, ka ko ia 'oku ne vakai 'ao ma'u pē he 'ikai te ne utu hono ta'u. Mālō Minisitā 'a e ngāue, ko ia pē.

Mo'ale Finau: Sea fakamolemole kau ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai na'a ko ha 'ai ha tahi ia he, Tongatapu 6.

Mo'ale Finau: Ki'i fehu'i ko eni Sea kae toki tali mai 'e he Minisitā, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, Sea 'oku ou fanongo ki he *Ministry* ko eni 'oku ou faka'ofa'ofa'ia 'aupito 'i he taumu'a ko ē 'oku fakahoko 'aki, makatu'unga pē ko hono fakaivia 'a e kakai 'o e fonua Sea, ka 'oku ou fie fakatokanga pē ki he Minisitā ke fai mu'a ha ki'i *fiscal study feasibility study* ki he 'u māketi ko eni 'i Futuna ko 'Uvea na'a faifai pea hangē ko e vaka ko ena mei Niua, 'osi ange me'a ia kuo toe ala atu pē Pule'anga ia 'o toe *cover, subsidies* ia kae, kae kehe Sea, ko e *principle* ia ke fakapapau'i ke fakapapau'i ma'u pē 'oua 'e fu'u heva atu 'etau fakakaukau, 'i 'Uvea, Futuna, Sea, 'oku ou manatu'i he ...

<002>

Taimi: 2040-2045

Mo'ale Finau: ...motu'a ni he ngaahi ta'u mai ko ē fa'a lele atu ki ...mahalo 'oku manatu'i he Fakafofonga ko eni Fika 9 na'e ngāue he *Air Nu'usila*. Fa'a lele atu Sea ki Nu'usila fakatau mai 'eku ma'ava mo e ika 'alu pe au 'ia au pe ki Nu'usila 'alu pe au 'o *deliver house to house* 'o fakatau. Pea u foki mai he foki mai 'e taha ha'u ki he mala'evakapuna 'Okalani ta'utu ai 'o mālōlō teuteu ki he heka. 'Oku ou fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e matāpule 'oku lue hangē pe kiate au 'oku ngāue 'i Tonga ni he *Labour* pea u feinga ki ai " 'e matāpule hā 'oku ke 'asi ai mai ki heni" pehē mai "ko 'eku ha'u 'o kumi māketi" mahalo 'oku hao pe Minisitā ko e me'a eni ia kimu'a atu. 'A ia na'e fakafolau ia he Minisitā 'o e 'aho ko ia 'ave 'ene ki'i petiume mo 'ene pa'anga folau ke puna ki Nu'usila 'o kumi māketi. Pea u pehē atu ne ma'u ho māketi talamai 'e ia 'ikai. Pea ne pehē mai kia au na'a ke 'i fē? Pea u pehē atu na'a ku 'alu 'o kumi 'eku māketi 'alu pe au ia mei he fale ki he fale 'o tu'uaki 'eku ika pea fakatau 'o 'osi. Sea ko e poini 'oku 'ohake heni ko e tokoni pe ki he Pule'anga. Tau fakapapau'i 'etau māketi na'a faifai pea tau 'alu tautolu 'o 'ova he *needs* 'oku tau ma'u pea tau faingata'a'ia ai. Ko e ki'i tokoni pe ia. Ka ko u fokotu'u atu Sea ke tau paasi ai leva eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou.

Vātau Hui: Sea tuku mu’a ke u ki’i fakahoha’a atu ai pe Sea he ki’i faingamālie ko eni. ‘Oku ‘ikai ke u ...tapu mo e Sea tapu mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au Sea pe ‘oku anga fēfē ‘a e felāve’i ‘a e Kelesi pea mo e vouti ko eni pea mo ‘ene fekau’aki mo e ongo Minisitā Fefakatau’aki. Sea ko e ki’i vaka ko eni ko e ki’i vaka ‘oku ne uta mai ‘a Ha’apai. Kapau na’e ‘ikai e vaka ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pe te nau lava mai ki he konifelenisi. Na’e toe lele tu’o ua lele atu pe he efiāfi Tu’apulelulu tau mai he pongipongi Falaite ko e ‘omai e kau Ha’apai Sea, kae ‘oua ‘e fa’a ‘ai hake pea fa’a lea ki he Kelesi he ko e Kelesi ‘oku ne ‘omai ‘a Ha’apai mālō Sea e ma’u faingamālie fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Oua pe ‘e tuputāmaki.

Fehu’ia mo e tali e Pule’anga fekau’aki mo e ngāue na’e fai fekau’aki mo e fale fa’o’anga me’akai ‘i Tongatapu 10

Kapelieli Lanumata: Sea fakamolemole ki’i fehu’i pe ‘e taha faka’osi ta’omia he motu’a ni, lahilahi pe hono ‘eke mai ki he motu’a ni, ka ko u tui pe ke ‘oange hangatonu pe he ko u tui pe ‘oku nau fanongo mai ke fai mai pe tali ‘a e ‘Eiki Minisitā kiate au ‘oku mahu’inga ‘aupito. Ko e *packing facility* ko ē ko ē ‘oku tu’u ‘i Tongatapu 10 na’e fai foki ‘a e ngāue ke lava ke *HACCP certify* hangē ko e fale *pack* ko ē ‘a Minolu.

Sea Komiti Kakato: Ko hai ‘oku ‘i ai ‘a e fale *pack* ko eni? Ko e Feitu’u na Minisitā Leipa?

Kapelieli Lanumata: ‘Io ko ia, ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e fale *pack* ko eni ‘oku ‘i he potungāue he ko hono ‘uhinga pe ke ne seevi ‘a Tongatapu 10 pea mo e Tongatapu 9 pea mo ha kakai pe ia ‘oku ofi atu ki ai. ‘Oku ‘i ai e kakai tokolahī mo e ngaahi kulupu na’a nau feinga mai ke nau hanga ‘o lisi ‘a e fale *pack* ko eni ka ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he potungāué ko e koloa ia ‘a e kakai ke ‘atā ki he tokotaha kotoa pe. Pea ko e tali atu ai pe ‘a e ki’i fehu’i ko ena ‘a Tongatapu 6.

‘Io ‘i he takimamata te mau lava ‘o tokoni atu ki he *beautifcation* ki he Pupu’apuhi neongo ko e Pupu’apuhi pe ‘oku lolotonga faka’ofa’ofa taha ka ‘e toe fai pe ha ki’i tokoni ki ai mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Sea kātaki ‘oku te’eki ke tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e tu’unga ‘oku, ko e hā e naunau ‘o loto. Ko koe pe ‘oku fiema’u ke lava pe ‘o fai ‘a hono faka’ahu ‘o e me’akai.

Kei fai ngāue Pule’anga ke fakanaunau fale fa’o’anga me’akai ‘i Tongatapu 10

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ‘i he fengāue’aki pea mo e tokoni ko ē ‘a ‘Aositelēlia he ‘Ofisi ‘a e *High* Komisiona ‘Asitelēlia ke fai hano fakanaunau, mo’oni ‘aupito ‘a e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ia, he ‘oku lahi ‘enau

tokanga mai ‘a Hahake ki ai. Ka ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai ke fakanaunau’i, lava ‘o tali pe ia he Pule’anga pea mo e Potungāue Ngoue, ka ko e toe eni ke fakapa’anga pea ‘oku kongape ‘enau *project* ki he ngaahi *pack house* te nau tokoni ki he fakanaunau ke lava pe ‘a e faka’ahu pea mo e ngaahi me’a ko ē ‘oku fai he kolonitini ke lava pe ‘i Tongatapu 10 mālō Sea.

Kole ‘Eua 11 ke fakalelei’i fale fa’o’anga me’akai ‘i ‘Eua he ‘oku toe ngāue’aki mo ia he Potungāue Toutai

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki kae ki’i kole ange pe ki he Minisitā. Ko e fale *pack* ko ē ‘i ‘Eua ‘oku ki’i palopalema koe’uhī ‘oku ma’ulalo ‘a e faliki pea ‘oku ha’u ‘a e vai ‘o ‘alu ki loto. Ko u fakamālō ‘oku ‘asi heni ke ‘oange pe ‘a e me’angāue ko eni ki he fa’o ko eni ‘a e koniteina ngoue. Ka ko e kole atu pe na’a ‘i ai ha ki’i tokoni mei he potungāue ke ki’i fakalelei’i pe he ‘oku mahu’inga ‘aupito ke *meet* pe ‘a e *standard* ko eni ko ē ki he me’atokoni na’a lava ‘o ki’i ngaahi fakalelei ange ‘a e fakatafe mo ki’i faliki fakalelei ange lotofale *pack*. ‘Oku efu he taimi ko ē ‘oku fai ai ko ē ‘a e ngāue ai. Pea ‘oku toe ngāue’aki pe he toutai ki he’enau ‘aisi, na’a lava ho potungāue ‘o tokoni mai ke fakalelei’i ange ‘a e lotofale *pack* ke toe ki’i lelei ange mo fakalelei ange ‘a e fakatafe.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Io Sea ko ‘ene paasi pe ‘a e Patiseti ko eni ‘e fai e ngāue ki ai mo e Fakafofonga ‘Eua mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

<003>

Taimi: 2045-2050

Sea Komiti Kakato : 'Eiki Nōpele ‘Eua.

Fokotu’u Nōpele ‘Eua ke fakaivia ngoue tō taimi nounou ‘oku fai he tokolahi fonua ke tokoni ‘i he fe’amokaki koloa hū mai mo hū atu fonua

Lord Nuku : Tapu mo e Feitu’u na 'Eiki Sea, tapu foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea, ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai e motu’a ni ia 'Eiki Sea ko e fe’amokaki ko eni ko ē ‘etau hū koloa pea mo ‘etau ngaahi koloa ko ē ke tuku atu. Ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai e tokanga 'Eiki Sea, kapau ‘e lava ke tau hangē ke toe fakafoki mai ha koloa ke ma’u mo’ui mei ai ‘a e kakai ‘i he ‘aho ki he ‘aho. Tau pehē pē hangē ko e mataka, ‘i he kuohili, Na'e fai ‘a e fua niu ‘i he ‘aho kotoa pē ‘i he uike pea uta ‘a e siaine tu’o 2 ‘i he māhina.

Neongo na'e lahi ‘a e ‘u me’a kehekehe ia na’e fetuku pē ia he taimi ko ia ki muli, ka ko e ‘uhinga e ‘atu e ‘uhinga ko eni 'Eiki Sea ‘ikai ke ngata pē ‘i he fe’amokaki ko eni ko ē ko ē ‘etau fehū’aki koloa, ka ‘oku kau tonu e me’a ia ko eni 'Eiki Sea ki he anga ko eni ko ē ‘etau ma’u ‘etau pa’anga muli, ke tokoni ki he anga ko ē ko ē e mahu’inga ko ē ‘etau pa’anga Sea. Ka ko e ‘uhinga pē ko e kole pē. Koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ngoue tau talanoa tautolu he kava. Tokosi’i pē ia ‘oku tō kava Sea. Tau talanoa he vanilla, ko e me’a tatau pē Sea.

Kapau te tau talanoa he manioke, mei Tokelau Mama’o ki ‘Eua, ‘ikai ke lava ia hano fakatau. Ka ko e ‘uhinga pehē anga ko ia e ‘oatu e fakakaukau. Pē ‘e malava nai ke tau hanga ‘o *process* e manioke ke hoko ia ko e ma’u’anga mo’ui ‘a e kakai ‘i he ‘aho kotoa pē. ‘O hangē ko e founga ko ena na’e fai ko ē ko ē ‘i he mataka pea mo e siaine Sea. Ko e me’a pē ‘oku kole ko ē ki he Minisitā, ko u tui ‘oku mahalo pē ki he anga e ta’au ‘a e taimi pē ‘oku faingofua pē ‘ikai.

Ka koe’uhi ko e tu’unga ko eni ko ē ‘oku ‘i ai e fonua ‘i he ‘aho ni, ‘oku fa’a fai pē ‘a e feme’a’aki ki ai he tu’unga fakapa’anga ko eni ‘oku ‘i ai e kakai e fonua Sea. Ko e peseti lahi tahā ‘oku ke mea’i pē, kapau te ke lele hē ‘aho ki he ‘aho. ‘Oku ai e ha’inga lū ‘oku fakatau he hala. ‘Oku ai e fo’i niu motu’u ‘oku fakatau he hala, kato manioke, kato talo. Ka ko e ‘uhinga atū pē ‘e lava nai ‘e he Potungāue ke fakalalakaka’i e founga e ngoue Sea. Ke ngaahi ‘aki ha fa’ahinga me’a koe’uhi ke fakahū atu ki muli.

Tau pehē kapau ko e talo, ka ko e ‘uhinga ko ē fakahoha’a ko eni ‘Eiki Sea ko e me’a ko eni ko e manioke, ‘oku tō pē ia ‘i ha feitu’u pē ‘i Tonga ni ‘Eiki Sea ‘oku mo’ui pē ia. Ka ko e ‘uhinga pē kole ki he ‘Eiki Minisitā, koe’uhi ko e fe’amokaki ko ia he hū koloa ‘oku fu’u tō lalo ‘aupito ‘etau ngaahi koloa fakalotofonua Sea. Ka ‘oku lahi pē me’a ia ko ē ko ē ke tokoni’i ai e kakai ke ma’u ai ‘enau ma’u’anga mo’ui Sea. He ko e ‘uhingá ko e me’a ko eni ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou ia. Ka na’e ‘osi lele e me’a ia ko eni ‘i Tonga ni ‘o mo’ui ‘a eni ko ē na’e fai e fakamalanga ki ai ‘i he Poate, ‘a eni ko ē ko ē ‘i he *budget statement*. Ha fa’ahinga founga ke lava ke toe fakafoki mai na’a tau ngaohi koā.

Lahi e ‘u me’a mahalo na’e ‘i ai e fo’i *item* mahalo ‘e 4 pē 5 na’e ngaohi mei he niu, pea tau hanga pē ‘o tāmata’i kātoa. Ka koe’uhi kuo holo foki e niu ‘i he ‘aho ni, ka ko e anga ia ko ē fakakaukau he ‘aho ni. ‘Oua te tau talanoa pa’anga lahi, ka tau talanoa pa’anga ma’u he ‘aho ki he ‘aho ke feau ‘a e fiema’u. Pea ‘ikai ke ngata aí, kae lava leva ‘e he ngoue he ko e me’a lahi taha pē ia he fonua ni, neongo e ō he tolí ka ‘oku kei tokolahi ange pē kakai ia ko ē ko ē ‘oku ō ki ‘uta Sea.

Ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ai e kole ki he ‘Eiki Minisitā, fakakaukau’i ange mu’a ha me’a, koe’uhi ‘a eni ‘oku ‘uhinga ‘eku fakahoha’a ‘aku ki he manioke he mei Niua hē ki ‘Eua ‘oku mo’ui pē ia. Ko e ‘uhinga ia ko ē koe’uhi ‘e ‘inasi ai e tangata kotoa pē. Ko e kava ia ‘oku ‘i ai hono fa’ahinga kekekele pea ‘i ai hono fa’ahinga founga ‘oku fai’aki e tō. Ko e tō vanilla ko e me’a tatau pē, kava mahalo ‘e ta’u ‘e 3

<004>

Taimi: 2050-2055

Lord Nuku: ... ki he 5 pea toki kamata hono fakapa’anga Sea. Ko e ‘ū ngoue ko eni ‘oku fai ki ai e talanoa ia Sea māhina pē ia ‘e tolu, ono ‘alu ai ‘o a’u ki he ta’u. Ka ko e ‘uhinga ia ‘o e fakahoha’a ko eni ko ē ki he ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke ngata pē ‘e tokoni ki he’etau pa’anga mohe pa’anga muli pea ‘e toe tokoni lahi ange ki he me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē he kakai Sea. Ke ‘uhī ke ki’i kake’i hake ‘a e anga ‘enau tu’unga fakapa’anga pea nau lava ‘o fai e me’a ko ē ko ē ‘oku nau malava ‘o fai.

Ko e me’a ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ko ‘etau talanoa ‘atautolu ki he palau mo e ‘ū me’a pehē Sea mo’oni ia ka ko e ni’ihi pē ia. Ko e konga lahi ko ē ‘o e me’a ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’a ke ‘uhī kapau ‘e ki’i tokanga pē ki ai e ‘a e potungāue ke ‘uhī na’a lava ‘o

tokoni mai ke tokoni ki he kakai ko ē ‘o e fonua Sea. Ko e anga pē ia e fakahoha’a pea ko u tui ta’etoeveiveiua kapau ‘e lava ke toe fakafoki mai ha koloa he fonua ni ‘o hangē ko e niu mo e siaine ‘aneafi. Ko u tui te ne hanga ‘e ia ‘o ‘ohake ‘a e tu’unga fakapa’anga lahi ki he tokolahi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u’anga mo’ui e fonua ni Sea. Ko e ki’i fakahoha’a pē ia ke ‘uhī ki he ‘Eiki Minisitā ke tokoni, pē ‘e lava ke tokangaekina. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā Ngoue me’a mai.

Palani mo e fokotu’utu’u Pule’anga ki he tafa’aki e ngoue & fakaivia sekitoa ko ia

‘Eiki Minisitā Ngoue: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakato. Ko e fehu’i ko eni ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua na’a ne fakahoko ‘i he uike kuo ‘osi. Ko e lolotonga pē ‘ene fehu’i ko u tā ki he *CEO* ‘o ‘eke ki ai pea ne talamai ko eni ‘oku fanongo mai pē. Pea ko ‘ene tali eni, ko e fale’i eni ‘a e Pangikē ‘a Māmani mo e Pangikē ‘a ‘Esia he ‘ikai toe kau mai ‘a e Pule’anga ia ki he tafa’aki ko eni. ‘Oku sai ange hono tuku ‘o’ona ko e me’a fakapisinisi eni ia ki he kakai ko eni ‘oku nau lava pea ke nau hanga ‘e nautolu ‘o fakahoko e ‘alu mautolu ‘o feinga he tafa’aki ‘e taha pea ko e taha eni ‘a e tafa’aki ko ē ‘oku feinga atu ai ‘a e Ngoue ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i polokalama ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Pa’anga fekau’aki mo e tō koane.

Ko e tafa’aki ko ē ‘e ma’u ai ‘a e pa’anga hē pea ko e taumu’a ia ‘e ‘Eiki Sea ‘e ‘i ai ‘a e kasa ai. Ko e fekau’aki mo e *biogas* ko e fo’i tokoni mo ia mei he Pule’anga Siamane ko e kautaha Siamane ka te ne hanga ‘o, ko e ‘ū ivi kasa ko ia te ne toe lava pē ‘o fakalele mo e ‘uhila mei he kasa ko ia. ‘A ia ko e ko e ngaahi fakakaukau ia ‘oku ‘unu ki ai ‘a e ‘a e potungāue ‘e kei fakaivia ai pē e kau ngoue. Pea ko e tafa’aki ‘e taha ia ko ē ki he ngaahi’anga mahoa’a ‘osi fokotu’utu’u kotoa pē ‘i he palani ta’u nima ‘e ‘i ai ‘a e ‘a e ngaahi’anga mahoa’a mo ia ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Hou’eiki Pule’anga ko e ko e manioke tofuhia Tonga ni kotoa. Ko e palani ngāue ē ‘oku me’a mai e ‘Eiki Minisitā Ngoue ka ‘oku fiema’u he ‘Eiki Nōpele hā nai ha’amou tokoni ke lava ‘o fakaivia he ko e manioke ‘oku fu’u fiema’u lahi ‘aupito ‘aupito pea ‘oku tokoni ia ki he ivi ‘a e kakai faka’aho.

Ka ko u fakamālō pē ‘Eiki Minisitā Ngoue ho’o me’a mai ka ko ‘ene me’a foki ia ‘a’ana ia ki he *biogas* ko e moa ki he tolu miliona ‘oku ‘ai ke ‘omai ‘o ‘o fokotu’u ‘i Tonga ni ka ‘oku fiema’u ke tō e koane koe’uhī ke fafanga ‘aki e moa ko eni pea ma’u ai ‘a e kasa pea tokoni ki he fonua. Ko e *project* ko eni ‘oku ou lave’i lelei ka ‘oku ‘osi ‘i heni e koniteina ‘a Siamane ‘oku lolotonga fakalele ia. Ko e manioke ia ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Nōpele ke fakapapau’i mai ange ...

Fakama’ala’ala Pule’anga he fakamāketi’i ‘o e manioke ki ‘Asitelēlia

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na, mo’oni ‘aupito pē ‘a e ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele mahalo ko e koloa pē ‘e taha ‘oku ‘oku ‘asi mai ‘oku tōfuhia kātoa ai e fonua ni. Sea ko e ko e talanoa ko ē ki he manioke ‘oku fai pē mo ia ia na’e *appoint* ‘e he Pule’anga fakafou mai he potungāue ni he ta’u kuo ‘osi ‘a e tokotaha ke hoko ko e Fakafofonga ‘i *Perth* ‘i ‘Asitelēlia. Pea na’a mau lava leva ‘o hū atu e manioke ...

Taimi: 2055 – 2100

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... Ki *Perth* hokohoko lelei, ‘i ai foki e tokolahi na’a nau fehu’ia pe ko e hā e me’a ‘oku ‘alu ai e manioké ki *Perth* ‘i he Vahe Hihifo ‘o ‘Asitelēliá lolotonga iá ‘oku ‘ikai ke tokolahi ha kau *island* ai pe ko ha kakai meí he Pasifikí.

Ko e māketi ko eni ko ē ki he manioké ‘i *Perth* ko e kau ‘Afilika pea ko e tokolahi tahá ko ‘enau ngāue he *mine* ‘i *Perth*. Pea ko ‘enau pehē fakatatau ki he ‘enau laú, na’e lava pe motu’á ki ai ‘o fai e fakataha mo e kautaha ko ē ‘oku ‘alu ki ai e manioké, he ko e hangatonu eni ki he *supermarket*. Ko e taimi ko ē ‘oku tu’uta ai e manioke ko ē ‘a Tonga ní ‘i *Perth*, ‘osi pe ia ‘i he ‘uluaki uiké pe. ‘A ia ‘oku fakafuofua ko e koniteina ‘e 2 ‘oku lava ‘o ‘alu he māhina. Pea ko e faka’eke’eké

Sea Komiti Kakato: Ko hai ‘okú ne uta e koniteina ko iá, fakamolemole ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku hā Sea kātaki

Sea Komiti Kakato: Koniteina ‘e 2 he mahino ko iá ko hai ‘okú ne uta ma’u pe ke mea’i ‘e he kakai e fonuá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e tokotaha ko Fehoko Manu, ko e fakafofonga ia hení pea mo e tama ko Siale Palu. Ko naua ‘okú na hanga ‘o ‘ave ‘a e manioke ko ení. Ka ko ‘eku talanoa mu’a ke ‘a’u Sea, ko e fakatātā eni. ‘Oku ‘ikai ke nau kai ‘e nautolu e manioké hangē ko e fakatápú, ‘oku nau hanga ‘o tama e manioké ‘e he kau ‘Afilika ko ení ‘o fai ‘enau ta’o’aki e keke mo e pai mo e hāfua, he ‘oku nau pehē ko e *quality* ko ē ‘etau manioké hono fakaeufefū, sai ange ia he ngaahi manioke mei Saute ‘Ameliká.

Pea ko e ‘a’u mai ki he ‘aho ní ‘oku fiu feinga’i ia ‘e mautolu ke *consistent* hono uta atú. He ko e *price* ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘oku ‘ave hokohoko’aki atu ko ē ki *Perth*, fiema’u ia ‘e nautolu ia he \$30, \$35, \$40 ki he tangai. Ko Tongá ni he ‘ahó ni Sea ‘oku \$50 e tangai manioké ‘i he ve’ehalá pe, ‘a e kato manioké ‘oku ‘i he 30. Ko e feinga’i ko ē he māketí ke ‘alu ke hokohoko lelei ‘enau *supply* ko ē ‘a e *supermarket*. ‘Oku ‘ikai ke lava ia he ‘oku ‘ikai fie ‘oange ia ‘e he kau ngoué. Fai leva e fakataha pea mo e kau ‘inivesitoa mei Siaina Sea ha founga ke tau hanga ‘o ngaahi ‘o *process* e manioké ko ha mahoa’a.

Ko e pole ‘oku fehangahangai mo ia Sea ke tau ‘ai pe he lea mahinó. Ko e fiema’u e volume lahi ia mo e manioke lahi faka’ulia pea ‘oku fakahua mai ‘a e Siainá ‘o pehē, ‘oku tonu ke tau ma’elei kātoa ‘a Tongá ni ia ‘o kumi ha feitu’u ke mou nofo ai kae tō manioke’i eni ke lava ‘o fiema’u ha konga ‘o e voliume ko ē ‘e fiema’u ko ē he māketí kae ava ke ‘ave ki muli Sea.

Lord Nuku: Sea

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ‘oatu pe ‘oku ngali fakahua ‘eku faka

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘oatu pe ‘eku fakatonutonu ki he Fakafofongá. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tō manioke ‘o ‘ave ‘o kai. ‘Oku ‘i ai e ‘ū founga lahi ‘oku lava e totoka’i manioké ‘o ngaahi ‘o fakatau ‘i māmani.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ‘uhinga atu eni ai

Lord Nuku: Ko hono 2

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: *Ke process*

Lord Nuku: Ko hono 2, ko Fisi ‘oku nau ngaahi ‘a e me’a ko e ‘esiti ko e *ethanol* meí he manioké ‘o ngaohi’aki ia e ‘ū me’a kehekehe. Ka ‘oku ‘uhinga pehē, ‘oku ‘ikai ke u ‘uhinga atu au ‘Eiki Sea koe’uhí ke fai ‘etau founga fakamāketi ko ē ‘aho ní. Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku lave ki he manioké

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Fakatonutonu atu pe Sea ki he Fakafofongá ki he ‘Eiki Nōpelé, ko ‘eku ‘uhingá atu ke *process*, fiema’u e manioke lahi ke *process* ia ki ha efuefu ke hangē ko ha mahoa’a pe ko ha totoka’i manioke. Kae lava ke *export*, fiema’u e kelekele lahi, ko Fisi ia ko e fonua ia ‘oku lahi, lahi mo hono kelekele. ‘Oku ngali fakahua pe fakatātā Sea, ka ko e fakatātā totonu pe na’e ‘omai ko ē ‘invesitoa ko ē na’e fai e talanoa mo iá. ‘Okú ne fakafuofua’i ‘e tō manioke’i kātoa ‘a Tongatapú ni kae lava ke ma’u e *quantity* pe ko e lahi ko ē ki ha, ke lava ‘o export. Ko e fakatātā pe Sea ‘oku nau ‘omai ‘oku ‘ikai ke u pule au ki he’enu fakakaukaú. Ka na’e fai pe mo e faka’eke’eke mo e talanoa mo kinautolu Sea pea te’eki ai ke ‘ahi’ahi’i ia ka ko e anga ia e ngaahi fakakaukau ko ē ‘oku nau hanga ‘o ‘omai, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Nōpele ‘Eua

Lord Nuku: Sea, ko e ‘uhinga e ‘oatu e manioké he ‘oku tatau tofu pe manioké pea mo e niú. ‘I Tongá ni fakalukufua, ko e ‘uhingá ia pea ko e ‘uhiga atú ke fakakaukau’i ha me’a ‘oku lava e kakaí ‘o ō ki ai ‘o fakatau ki ai ‘enua koloa he ‘aho kotoa pē. ‘A ē ko ē na’á ku fakatātā atu’aki e fua niú. Ko ‘ene masivesiva pe motu’a pe ko ha’ane totongi ako mo e hā tufi ‘ene fo’i niu. Taimi ko ē ‘okú ke mea’i pe na’e ‘omai ki Havelu pea na’e fua’anga niu ‘a Tongá ni kātoa. Ka ko e ‘uhinga pe hono ‘oatú ke fakakaukau’i ha me’a ke ki’i fakaholoholo ai ‘a e me’a ko eni ko ē ‘oku ‘uhinga ai ‘a e felau’aki ko ē he taimi ní ‘i he fe’amokaki ko ē ko e ‘a e hū koloa. He ‘oku ...

<006>

Taimi: 2100-2105

Lord Nuku: ... ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga atu ko e ki ai Sea, pea kapau ‘oku nofo taha pe he manioke ka ‘oku lahi pe ‘ū me’a Sea, ke fakakaukau’i. Ko e kole pe ko e kole eni mei he kakai ko ē e fonua, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, sai pe fakatokanga’i pe ‘e Hou’eiki Pule’anga ‘a e me’a ko ē ‘oku kole atu he ‘e Hou’eiki Nōpele ke mou toe feinga ange mu’a ke toe lahi ange. ‘Oku ‘ikai pe ko e faka’aonga’i ki he me’akaií ka ko e hangē pe ko e me’a na’a ke me’a ki ai ‘Eiki Minisitā ‘oku lava ‘o ngaahi mei ai ‘a e sitaasi pea mo e ngaahi me’a kehe mo e kautaha ‘i Fisi na’a ne me’a mai ‘aki ka ‘oku ko e toki lave’i eni ia ‘e au.

**Pālotti ‘o tali Vouti Potungāue Fefakatau’aki & Fakalalakaka
Faka’ekonomika (MTED)**

Uehe kātaki fakamolemole fokotu’u pea pou pou, ko ia ‘oku loto ke tali e Vouti ko eni fakahaloto ‘aki e hiki ho nima

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tepueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimalohi, Mo’ale Finau, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, *Dulcie* ‘Ileini Tei, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō.

Loto ki ai e toko 22

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē.

Vouti Potungāue ki he Fakamaau’anga & Pilīsone

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki, 12 e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue mo e Fakamaau’anga mo e Pilīsone me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Komiti Kakato ‘Eiki Sea, ko e fakalukufua ‘o e Vouti ko eni ‘o e Fakamaau’anga ‘oku holo ia mei he 8.337900 ki he 8.222000. ‘UHINGA lahi pe ko e, ‘oku, ko e fakalukufua ‘oku hiki ‘aki e 177000 koe’uhi ko e *COLA* mo e *PMS*. Pea ko e holó ‘Eiki Sea ‘oku holo ‘i he folau ki muli pehē foki ki he holo hono ngaohi ko ia e falehopo ‘o Ha’apai pea mo e falenofa’anga ‘o e Fakamaau Polisi. Pea holo foki mo e kau ako, ‘Eiki Sea, ‘oku fai he Potungāue hono totongi e ako ‘a e fānau ke nau to’o e ngaahi lēsoni ‘i he Lao. ‘A ia ‘i he ta’u ni ‘oku holo ia ko e ‘uhinga pe ia ko ē ‘ikai ke tokolahi fe’unga ‘a e fānau ko ē ‘oku nau fie to’o e ngaahi koosi ko ia ‘Eiki Sea. Hono fakalukufua ‘Eiki Sea, malava lelei pe ‘a e ngāue mo e ngaahi fatongia kotoa pē ‘o e Potungāue ‘i he pa’anga ko ia ‘oku tuku mai mei he Falepa’anga, fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘e ‘Eua 11

Fehu’ia ongo keisi fekau’aki mo e pa’usi’i fānau fefine & ngāue Pule’anga fakahoko fekau’aki mo e keisi ko ia

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko u fie taki pe e tokanga ki he peesi ki’i hā ngali kehe ka au ‘ene hā mai ‘i he palani ko eni ‘a e Potungāue ko e me’a ‘oku fekau’aki pea mo e me’a ‘e 2 ko e fakamālohi ki he tamaiki fefine lalahi finemui pea mo e fakamālohi ki he finemui ta’u 15 ‘o sivi ai. ‘Oku fa’a hā mai he lipooti ko eni ‘a e Potungāue Mo’ui, ‘oku ‘ikai ke mahino ka au pe ‘oku kakato ‘a ‘ene Lipooti ka ko e ko u tui pe ko e ‘ū keisi ko e ‘oku a’u ange ki ai ‘oku nau hanga ‘o lekooti eē. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘o e ko u tui ko e ‘uhinga hono ‘ai e me’a ko eni ko hono pā’usi’i hangē ko ‘etau lea faka-Tonga. ‘A ia ko hono tohotoho’i hangē ko e fakatapu pe ko e fai ha fa’ahinga tō’onga fakamamahi kia kinautolu ē.

Ka ‘oku kalasi ‘e 2 heni ‘oku ‘ikai ke u fehu’ia au pe ‘oku ai ha setisitika he ko u tui pe au ia ‘oku ai pe ‘oku lahi kae mahalo ka tau toki a’u atu ki he Lipooti ‘a e Potungāue Mo’ui na’a hā

mai ai. Ka ko e me'a ko u fie 'e ke atu ki he 'Eiki Minisitā pe 'oku ai ha toko ha fetokoni'aki 'a e Potungāue mo e ngaahi *ensure* ko eni 'oku nau fengāue'aki mo e ngaahi keisi pehē ni ...

<007>

Taimi: 2105-2110

Taniela Fusimālohi: ... pe 'oku tuku ia ki ho'omou ngāue ko eni 'i he senitā ko ē ki he fakalaó ē. Ka 'oku ou sio 'oku 'i ai 'a e mahu'inga ia heni 'a homou fengāue'aki mo e ngaahi *NGO* pe 'oku, 'e 'alu pe ia ke lahi 'a e ngaahi keisi pehé ní koe'uhí ko e faito'o konatapú mo e 'alu atu ke toe lahi ange 'alokaholo mo e ngaahi me'a pehē 'oku ne veuki 'a e anga e nofó mo hoko ai e ngaahi me'a ko ení.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakató. 'Io 'oku faipē fetokoni'aki, fengāue'aki mo e ngaahi va'a kehekehe ko ē kae tautautefito ki he malu'i 'o e fāmili. 'Oku fai hono ngāue ki ai ta'etotongi e kau loea 'oku ngāue ki he tafa'aki ko iá koe'uhí ke malu'i e 'ū tafa'aki ko iá 'Eiki Sea. Fua kātoa pē he Pule'angá 'a e fakamole ki he vahe mo e me'a, mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u tokanga au heni ki he taimi ko ē 'oku hoko ai pea mahino na'e hokó 'i he 'ene fou mai ko ē ki he Fakamaau'angá. He ko e ngaahi lipooti ko ē mei he Fakamaau'angá 'oku 'ikai ke 'asi mai ha ngaahi sitētisitika ia ha ngaahi keisi pehé ni.

Ka ko e anga ia e faka'amú hangē ko e Potungāue Mo'uí pea ko 'eku fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā Mo'uí pe ko e hā 'a e me'a 'oku fai he 'elia ko ení. Na'a ku fehu'i 'e au kimu'a pea na'e 'ikai ke 'i ai ha tali. Ka 'oku 'alu atu ki falemahaki ha ngaahi keisi pehé ni 'oku fengāue'aki nai kimoutolu mo e Potungāue Polisi ki ha, tautefito ki he fa'ahinga ko eni 'oku ta'u 15 'o fai ki laló ke fai ha ngāue ki ai pea faka'ilo pea 'alu 'o ngāue pōpula. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha sitētisitika ia he lipooti mei he Fakamaau'angá ki ha me'a pehē.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu mo e Seá ka u tokoni atu pē ki he ngaahi fehu'í. Ko ia ko e, ko u tu'u au ia 'o poupou atu pē ki he fehu'í he 'oku kau pē mo eni ia he ngaahi 'elia 'oku mau tokanga'i ki he *violence against women* ko e 'uhingá ke lava 'oka 'oku mo'oni pē 'oku 'i ai pe ki'i tōnounou hono tānaki 'o e ngaahi *specific data* ke sio'i 'a e va'a ko ení.

Ka ko e konga eni ia 'o e *package of essential health services* 'a e Potungāue Mo'uí, kapau pē te mou me'a ki he, te u toki lave ki ai he patisetí mo e palani ngāue ko ē 'a e Potungāue Mo'uí. 'Oku 'i ai e ngaahi fo'i me'a lalahi 'e 12 'oku mau faka'amu ke fakalelei'i 'i he feitu'u kotoa pē 'i Tongá ni. 'A ia 'oku kau ai 'a e *violence against women* 'a ia 'oku mau ngāue fakataha pē ki ai mo e tafa'aki ko eni ki he, mo e kau polisi mo e kakai ki he *women's* he *MIA* ki hono fa'ufa'u ha ngaahi fakamatala *data* ki he anga hono tānaki. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'Eua 11. Me'a mai.

Fehu'ia 'Eua 11 konga he patiseti 'oku faitokonia ai kakai 'ikai malava totongi ha loea he hopo

Taniela Fusimālohi: Sea ka u hoko atu pē ki he peesi 10 mo e 11, na'e 'i ai foki 'a e fakakaukau ko ē ke 'i ai ha tokoni. 'Ikai ke ngata pē he 'elia ko ení ka ko e fakakaukau foki ko ē ke 'i ai ha *legal aid* mo ha tokoni ki he, ki he kakai 'oku fu'u faka'ofa 'aupito ia he 'ikai

lava ko ē 'o totongi ha loea. Pea na'e 'i ai 'a e faka'amu ia pe 'i ai pē ha fa'ahinga vouti, 'a ia ko e kakai ia 'oku fu'u faka'ofa 'aupito pe ia, he 'ikai lava 'o ma'u ha totongi ha loea ia kae 'ikai ke lava 'o fakahoko 'eke 'enau totonú.

Ka ko u fehu'i pe au ki he Minisitā pe 'oku 'i ai ha fakakaukau pehē ki he kaha'ú pe 'oku hala 'aupito pē Patiseti ia ko ení mo ha me'a pehē ke fai ha tokoni pehē tukukehe 'a e tokoni ko ē ki he ngaahi fāmilí 'oku nau faingata'a'ia 'i he fakamamahi.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): : Sea ko e 'ū tafa'aki ko eni ko ē fakamamahi mo e me'a ko iá 'oku lava pe ia he taimi ni. Ko e toenga ko ē ngaahi me'a ki he ngāue fakalao, 'oku 'i ai e Pule'angá 'oku 'uluakí 'oku 'ikai ke ma'u ha kau loea tokolahi fe'unga ke nau fai 'a e ngāue ko iá. Pea uá Sea ke tau toe sio pē pe te tau toe fakamoleki ha pa'anga ke malu'i 'aki e kau faihia. Ko e taha ia e me'a 'oku fai e sio ki ai 'Eiki Sea he 'e hangē ia 'oku tau faka'ai'ai 'etautolu e faihiá he koe'uhí 'oku tau toe 'oatu mo e loea ke fai 'ene hopó 'Eiki Sea, ke tau fili pē ke pau mālō Sea.

Tokanga 'Eua 11 ki he ivi malava Fakamaau'anga ke makupusi fiema'u fakaehopo pea vave ma'u kakai fakamaau totonu

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. 'I he peesi 16 pea mo e peesi 64 ē. 'A ia ko e talanoa 'a e ongo peesi ko ení ki he *capacity* ko ē 'o e Fakamaau'angá ke ne hanga 'o fakahoko 'a 'ene ngāue 'i ha taimi lelei 'oku 'ikai ke fu'u fuoloa mo malava ...

<001>

Taimi: 2110-2115

Taniela Fusimālohi: ... 'o fakahoko ai, 'a ia 'oku talanoa pē eni ia ki he Fakamaau'anga Polisi, pea pehē foki ki he Fakamaau'anga Lahi.

Na'e 'i ai foki 'a e fakatalanoa 'a e 'Eiki Minisitā ki he 'ikai ke manakoa, 'ikai ke manakoa 'a e ō mai ki he Fakamaau'anga ke ngāue'i tautautefito ki he Fakamaau'anga Polisi, ke nau tokoni ki hono fakavave'i 'a e ngaahi hopo ko ē 'oku 'alu atu, he koe'uhi he 'oku 'ikai ke manakoa koe'uhi ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e vāhenga mo e tu'unga ngāue 'oku laka ange pē 'a e nofo ia 'i he sekitoa taautaha, 'o fai 'a e ngāue fakalao.

Ka ko 'eku fehu'i pē 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku 'i ai ha fakalaka ange he tafa'aki ko ē ke fai ha ngāue ki ai. He koe'uhi he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e ma'u 'e he kakai ia ha fakamaau totonu 'i ha taimi vave.

Tui Pule'anga malava pē tongia fatongia Fakamaau'anga Polisi 'e he toko 8 lolotonga faitongia neongo teu penisoni toko 3 he ta'u fo'ou

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Mālō Sea, ko e 'i he tu'unga ko ē 'i he taimi ni kuo toko 8 'a e kau Fakamaau Polisi, 'oku malavalava pē honau ngaahi fatongia, ka 'oku 'amanaki ki he ta'u fo'ou 'Eiki Sea 'e 'i ai 'a e ni'ihī 'e penisoni koe'uhi ko e ta'u. Mahalo ko e toko 3 pē 'oku hā, ka 'oku fai pē 'a e toe fakasio ki he toe 'i ai ha ni'ihī ke nau hū hake 'o tongia 'a e

fatongia ko ia 'Eiki Sea, ka 'oku malavalava pē 'i he taimi ni, 'o fakahoko 'a e fatongia 'o e kau Fakamaau Polisi.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e ki'i fehu'i atu pē he koe'uhi he 'oku fakataha eni ia mo e pilīsone, pē 'oku 'alu fakataha atu ai pē, koe'uhi ka 'oku na 'omai palani kehekehe naua ia. 'E hoko atu ai pē ha fehu'i ki he pilīsone ke 'uluaki 'ai 'a e palani ia 'a e Potungāue Fakamaau'anga ke lava ia kae toki hoko atu 'a e pilīsone.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'o fakakaukau 'au ke 'i ai ha ki'i fika hē ke tokoni ki hē ki he 'etau ngāue ko 'etau talanoa palani pē te tau toe foki pē tautolu 'o feme'a'aki mai pē 'i he me'a tatau pē.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae ...

Sea Kōmiti Kakato: Te mo pāpaasi pē moua 'a e taimi ka u ta'uta'utu pē au heni.

Kapelieli Lanumata: Fakamolemole atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 10.

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Ai ke u lave atu pē he ko e 'Esitimeti he vakai hifo 'a e motu'a ni, 'oku na 'Esitimeti taha pē. 'I he peesi 227, pea kimu'a ke u lave ki ai 'oku ou fie 'eke pē 'e au 'a e fehu'i ko eni ki he 'Eiki Tokoni Palēmia, pea fakamolemole pē hono 'eke atu 'a e fehu'i. Pē 'oku ke 'osi me'a tu'o taha ki he motu ko ia ko 'Atā? 'Oku, motu ko ia 'oku 'i ai 'a e kau popula. Ka u toki hoko atu Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: Te'eki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oua te ke loi kia au 'Eiki Minisitā 'oku ke 'osi me'a ki ai.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea, 'oku ou vakai hifo ki he Patiseti ko eni 'a e potungāue.

Sea Kōmiti Kakato: Na'a ke me'a ki ai Fakafofonga, ke 'osi me'a ki he motu.

Kapelieli Lanumata: Ko e 'uhinga ia 'eku 'eké Sea he na'e ma'u faingamālie 'a e motu'a ni pea mo e Pule Fakavahe ko ia 'o e Vāhenga Tongatapu 10, 'oma lava atu 'o 'ave tokoni ko e talamu *diesel*, pea mo e fokotu'u 'a e ongo fo'i maama sola 'e 2 'i he motu ko eni.

Sea ko e taimi na'e a'u atu ai 'a e motu'a ni ki he motu, hangē ko e talanoa ko ē ki he talanoa ko ē ki he Samēlia, na'e langa hoku fatu he 'ofa.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Sea, tau foki ā ki he 'etau 'ai fakalukufua mo e pilīsone mo e Komisoni Fili, pē te tau 'ai tahataha, ko e hā pē tu'utu'uni 'a e Falé 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 9 foki mai ki he 'etau me'a ee.

Kapelieli Lanumata: Ki'i fakataulama mai 'a e Feitu'u na Sea, kapau 'e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io foki mai ki he Fakamaau'anga mo e Pilīsone ee. Fakamolemole.

Kapelieli Lanumata: Ko e pilīsone eni 'oku ou fai atu ai 'a e fakahoha'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pe'i me'a mai.

Tokanga Tongatapu 10 tūkunga faka'ofa 'i ai fānau hopoate hono tauhi 'i 'Ata pea ne fokotu'u 'ikai fe'unga patiseti 'oange ki he Pilīsone Hu'atolitolu

Kapelieli Lanumata: Ko e motu ni mea'i pe 'e he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'etau fānau 'oku 'i ai, pea ko e tokolahi ko ē 'o e kau Sela 'i he'eku fakatokanga'i 'oku 'ikai ke fe'unga.

Ko e peesi 227 he'eku sio hifo 'i he 'Esitimetri, 'oku holo, holo 'aki 'a e kau ngāue tu'uma'u mei he 400000 ki he 300000, 'a ia ko e mahino ko ē kiate au Sea, he na'e ...

<002>

Taimi: 2115-2120

Kapelieli Lanumata: ... mai ko eni e lipooti pea mei he Potungāue Pilīsone na'e 'osi tēpile'i he Fale ni ka na'e tuku toloi mai foki ko 'etau ngāue ko eni ki he Patiseti. Na'e 'i ai e fakamatala ai na'e a'u ki he toko 26 'a e ni'ihi 'o e kau ngāue sela na'a nau fakafisi mei he ngāue 'o 'alu he polokalama toli. Pea na'e fai atu foki he motu'a ni 'a e lipooti he 'aho ko ia 'a e fakamatala ki he...mea'i pe ia he 'Eiki Tokoni Palēmia 'a e tokolahi 'a e kau pilīsone 'o e fanga tokoua 'oku nau 'i he pilīsone 'o 'ikai ke fe'unga pea mo e ... 'a e pilīsone ki hono *accommodate* 'o e tokolahi 'o kinautolu ko eni. Pea ko e fakafuofua ki he toko 100 tupu fakamuimui taha kuo hū ki he Hu'atolitolu ko e hia na'e tupunga ia 'o 'enau 'i ai 'oku felāve'i tonu pea mo e faito'o konatapu. 'A ia ko e vakai ko ē 'a e motu'a ni Sea 'oku 'ikai ke fe'unga fakakaungāue 'a e potungāue ki hono tokanga'i 'etau fānau 'oku 'i he pilīsone.

Sea te u talanoa he a'usia na'a ku ma'u he ki'i taimi na'a ma lele atu ai pea mo e pule fakavahe vāhenga Tongatapu 10, neongo 'oku 'ikai ke kau 'a 'Atā ia 'i he kau 'apositolo 'e toko 12 'a Tongatapu 10. Ka 'oku talamai he Folofola ko 'ete 'ofa ko ē ki he si'ihifo ko e 'ofa ia ki he 'Eiki. Sea faka'ofa lahi 'etau fānau ko eni. Ko e 'aho na'e fai atu ai e lele 'a e motu'a ni pea mo e pule fakavahe pea mo e kau ngāue pea mei he potungāue. Na'e 'uha lahi 'aupito pea na'e 'alotāmaki. Pea mālō pe 'a e 'eikivaka 'a 'Atonai ia 'o a'u lelei 'a e fononga na'e fai.

Sea ki'i fale na'e fai hono talitali 'a e mātu'a ni ko e ki'i fale Tonga pe tutulu pea ko e fale ko ia 'oku tauhi ai 'etau fānau ko eni ko e ki'i fale kapa pe ko e fale fokotu'u pe Sea. Ko u fakakaukau au pe ko e ...he'eku vakai ki he motu ni pe 'oku tau kei 'i he senituli 16 'a e fakafōtunga 'a e vakai 'a e motu'a ni ki he'etau fānau 'oku 'i ai.

Kiate au Sea 'oku mahu'inga 'aupito 'etau fānau ko eni pe ko u lave'i he motu'a ni he ki'i matangi fakaenatula fakamuimui na'e hoko na'e palopalema lahi ai 'a e motu ni tautautefito ki honau me'a'anga Sea. Ka na'e fiefia 'aupito 'a e ni'ihi 'a e kau sela pehē ki he kau hopoate ko

eni 'i he lava 'o fokotu'u e ongo ki'i fo'i maama sola ko eni. Pea ko u tui 'oku tonu pe ke ai ha faingamālie 'a e tauhisipi ke 'a'ahi ki he'ene fanga sipi. Ko e 'uhinga ia na'a ku 'eke ai ki he 'Eiki Tokoni Palēmia tapu ange pe mo ia. Pea ko e natula pe ia e tauhisipi fiema'u pe ke tau ki'i namu sipi Sea hūfanga he fakatapu.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Te tau Patiseti Sea pe te tau lipooti.

Kapelieli Lanumata: Ko e poini ko ē ko ē 'oku ou 'ohake Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Kole atu ke tau tuku mu'a e me'a ia he lipooti 'e toki fai ia 'amui 'i ai mo hono taimi. Ko e taimi eni e Patiseti 'oku 'i ai e 3 miliona ko e tokoni 'oku 'amanaki ke fai'aki e ngaahi langa kehekehe 'o e pilisone 'Eiki Sea, tau talanoa he fika ko ia.

Kapelieli Lanumata: 'Io mālō Sea ko e tu'u pe ke u foki mai pe ki he ...ko u talanoa atu ko eni ko e talanoa pe he peesi 227 'i he lave'i 'a e motu'a ni. Ko e 'uhinga 'oku holo ai 'a e fika 'a e kau ngāue tu'uma'u ko e *migrate* atu 'etau kau sela 'atautolu he polokalama toli, ke sio pe ki he tu'unga ko eni ko ē 'oku 'i ai 'enau ngaahi vāhenga pe 'oku kei fakapotopoto nai ke toe fakalelei'i 'i he lolotonga ni, ka ko u tui pe 'e kau atu pe ki ai fakamolemole pe na'a 'oku ngali langa'i mamahi 'a e 'isiu ko ē na'a tau fekuki mo ia 'i he ngaahi uike ko eni kuo maliu atu mahu'inga pe. Na'e lave ki ai 'a Tongatapu 4 'a e 'isiu ko eni ki he langa 'a e 'ā mo e fakapapau'i pe 'osi ange langa e 'ā 'oku malu pe pea hao e kau ngāue 'i loto.

Ko u tui ko e 'isiu ia 'oku ou tokanga atu au ki ai. Pea 'i he lave'i he motu'a ni Sea 'oku 'ikai ke fe'unga 'a e ki'i seniti *operation* ko ē ko ē ngāue ki he kau hopoate 'i he vakai 'a e motu'a ni. Ko e potungāue foki...

<003>

Taimi: 2120-2125

Kapelieli Lanumata : .. ko eni 'oku tokolahi 'iate kinautolu 'oku nau 'omai *generate* mai e *revenue* ki he Pule'anga fakafou pē he 'enau ngoue fakamāketi he ve'ehala, mea'i pē ia 'e he Feitu'ú na Sea. Tukukehe ange pē 'enau fa'a lele atu 'anautolu 'o huo e ki'i ngoue tapaka 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia, ka ko u tui lahi ko e tokoni lahi 'a 'enau ngāue 'anautolu ki hono *generate* mai 'a e *income* ki he Pule'anga. Ka ko u tui Sea fakatatau ki he fakatalanoa 'a e motu'a ni mo e ni'ihi pē kau ngāue, 'oku mahu'inga ke toe fakaivia ke toe fakalelei'i ange 'a e patiseti 'oku 'oange ki hono tauhi 'etau fānau hopoate 'i Hu'atolitoli.

Sea ko u lave'i 'e au tapu ange mo kinautolu 'oku nau mei fai kapakau kinautolu he kai moa. 'Oange ha me'i sipi. Ko e fakatalanoa ia 'oku fai atu 'e he motu'a ni Sea, 'oku ai pē mo e ngaahi me'a kehe ka 'oku tuku atu pē ki he kaungā Fakafofonga tautefito ki Tongatapu 4 'ilo lahi ki he *issue* ko eni. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Sea.

Sea Komiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tui Pule'anga ke fakatokolahi kau sela fakahoko fatongia he ngaahi Pilisone kae kei fakatatali pē ki ha ivi fakapa'anga ke fakahoko'aki

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Ko e Potungāue kotoa pē Sea 'oku lava ia 'o 'esitimeti 'o fakafuofua ko e hā e me'a 'e hoko he kaha'u. Ko e 'api ni 'api pōpula, 'oku 'ikai ke 'ilo 'e taha ia pē 'e toko fiha 'e hū ki ai he ta'u ni, ko e toko fiha he ta'u fō'ou. Ka ko e me'a pē 'oku mahinó kuo 'alu 'o fu'u tokolahi ka 'oku kei lava hono tauhi 'e he ni'ihi tokosi'i ko ia 'oku 'i ai.

'Osi tali pē 'e he Kapineti ke fakatokolahi, ka ko e toe eni 'a e ivi fakapa'anga ke fai'aki 'a e fakatokolahi, koe'uhi 'oku 'alu pē 'a e taimi ia mo faai hake 'a e fika ko ia 'o e pilisone 'Eiki Sea ki 'olunga. 'Oku 'ikai ngata pē 'i Nuku'alofa ni, ko e taimi ko ē ka tokolahi 'a Nuku'alofa ni 'oku 'ave atu ki Ha'apai mo Vava'u. Ko e taimi ni kuo 'alu hake katoa mo e 'u fika ko ia mo Tonga ni. Ka ko e me'a pē ia 'oku ala ma'u ko ē he taimi ni, pea 'oku fai atu pē 'a e feinga ke fakahoko e fatongia 'Eiki Sea. 'Oku ou tui au 'e 'i ai pē taimi kuo faingamālie 'o lava lelei e ngaahi fakakaukau 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā.

Māteni Tapueluelu : Sea..

Sea Komiti Kakato : 'Io me'a mai Tongatapu 4.

Fakamālō'ia Tongatapu 4 ngāue Minisita Potungāue ki he fakalalakaka ngāue pilisone vaha'a taimi faifatongia he lakanga

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea pehē kihe 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato Sea kae fai atu mu'a ha ki'i fakalavelave. Ko u kole pē Sea ke ke laumālie lelei pē mu'a ka u 'oatu pē ha ki'i fakamatala fakalūkufua ka ko e kongā lahi 'e *base* pē ia 'i he peesi 11 ko ē 'o e palani 'a e Potungāue ko eni, 10,11.

Sea, ko e 'uluakí ko u pehē pē 'oku totonu ke tau fakamālō'ia 'a e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā lolotonga. 'Oku ou fakamo'oni atu ko e vaha'a taimi ko eni ko ē 'oku faifatongia ai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni, ko e fakalalakaka lahi taha ia ko u mamata ai he Potungāue ni. Hou'eiki, ko e fale pilisone mahalo mo e ngaahi fale 'oku tu'u kuata 'i he'etau Pilisone Hū'atolitolu mahalo mo e 'ofisi lahi pē ia, ko e talu 'ene tu'u 'a'ana ia mei he 1975 lele mai pē a'u ki he 'aho ni. Toki me'a mai e Minisitā ko eni 'o fakalelei'i 'o 'omai 'u me'alele, 'ikai ke ngata pē 'i Tongatapu ni, 'a ia toki me'a mai e Minisitā 'o toe langa mo e 'aa.

Lolotonga lele 'a e langa ko eni 'a e Potungāue 'a e Pilisone Fefine. 'Oku 'i ai mo e Va'a ki he *Drugs* 'oku langa hono 'ofisi he taimi ni 'oku faka'osi'osi. Pea 'oku ou fakamālō au ia ki ai. Ka ko u tui pē Sea ko e me'a lelei ke tau faitotonu. Kuo tōmui pē, 'oku feinga 'a e 'Eiki Minisitā tapu mo ia ke langa vave. Ka ko hono 'uhingá ko e ta'u ko eni 'e fiha kuo fuoloa hono li'aki 'o toki fakatokanga'i hake pē ia he 'alu ko eni 'a e faito'o konatapu ki 'olunga kuo 'ilonga 'aupito ai Sea. Fakamālō ki Tongatapu 10 'i he fakamalanga 'oku ne hanga 'o 'omai ko e mo'oni Sea. Ko e faka'ofa atu 'a e ngaahi pilisone ni'ihi 'i he ngaahi motu.

Ko e taimi na'a ku faifatongia ai 'i 'Eua Sea, ko e pilisone 'oku pehé ni. 'Oku kapakau 2 pea fakalokiloki ko e pilisone ia pea 'aa'i. Ko e kuata ko ia ongo sela, 2 pē pea 'ofisi leva. Ko e nofo 'a e kau sela na'e pehé ni. *Wing* ko ia e kau pōpula he to'omata'u nofo ki ai e kau popula fakalokiloki. *Wing* pilisone ko ia he to'ohema kau sela ngāue ia. Nau nofo pilisone fakataha

pē. ‘Oku pulia ia mei he fonua, ‘a e li’ekina ‘a e Potungāue ko eni ka ‘oku taki ‘etau tokanga ki ai ‘o tau palopalema ko eni he faito'o konatapu ‘i he ‘aho ni Hou'eiki.

<004>

Taimi: 2125-2130

Na'ina'i Tongatapu 4 'e hoko ha palopalema he kaha'ú kapau 'ikai fai ha ngāue ke fakalelei'i tu'unga 'i ai ngaahi pilīsoné

Mateni Tapueluelu: ‘Oku ou tui kapau te tau hokohoko atu ‘etau tōmui hono fakatokanga’i ‘oku ou ongo mālohi hoku laumālie ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ‘e tu’unuku ‘i he kaha’u. ‘Oku tau *invest* tautolu. Ko ‘eku ‘uhinga eni ka u hanga ‘o fakahoko eni.

Na’e ha’u ‘a e pule sela mei ‘Amelika lolotonga ‘oku ou faifatongia afe ange ‘i he Pilīsonē Hu’atolitolu ‘o talamai ko ho’omou pilīsonē ē ‘oku pehē ni pe ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ā ia. Ko e hā e me’a ‘oku nofo ai ‘a e kau pōpula hē? Pea u talaange te u talaatu e tefito’i me’a lalahi ‘e tolu ‘oku nofo ai ‘a e kau pōpula ‘i loto ni. ‘Uluaki ko e lotu fu’u mālohi e lotu ia he fonua ni pea neongo ai ha’ate tōnounou ‘i he Lao ‘oku ‘i ai e misini konisēnisi ia ‘oku tā hake ‘oku te ‘ilo’i ‘oku hala ‘ete me’a ‘oku fai pea ‘oku talangofua pe ‘a e fānau.

Ua ko e anga fakafonua. ‘Oku ‘ulutukua ‘a e tokotaha hopoate ki he ma’u mafai koe’uhī pe ko e fetokoni’aki mo e mōlale. Tolu ko e siokālafī ‘a e fonua ni, kapau ko e fonua ni ia tau pehē ko Papua Niukini lahi e hola ‘osi ‘osi nautolu he hola. Ka ‘oku faingata’a ke hola ko e tu’u fakasiokālafī hotau fonua ni. Ko e hū atu pe kitu’a hē uike taha ma’u mai tānaki ta’u ‘e ua. Pea ‘oku ‘ilo ai ‘a e kau pōpula. Ko e ki’i hola atu pe ki fē puke mai ma’u mai ko e ‘uhinga tānaki ta’u ‘e ua. ‘A ia ko e tolu ko eni ko e ngaahi ‘uhinga mālohi ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’atau ia ‘a e kau sela. Ka ‘oku to’o helepelu mo huo ‘a e fānau hipoaté ia. Ko e ta’u eni ‘oku ou fakafuofua ‘Eiki Sea ‘oku mau ‘osi ‘i tu’a mautolu ia na’e tutu he kau pōpula ia ‘a e pilīsonē pea lele e kau sela ia kitu’a. Ko e nānāfaki mai ia ‘a e me’a ko eni ‘oku ou fakahoko atu Hou’eiki. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a te ne lava ‘o fakapuliki e fo’i *factor* ‘e tolu ko eni ka ko e faito’o konatapu. Ko ‘ene *high* pe tangata ‘ikai ke ne toe toka’i ‘a e lotu, ‘ikai ke ne toe toka’i ‘e ia ‘a e fakafonua. Pea ‘oku ‘ikai ke ne pehē mai ‘e ia ko e hā ‘a e hola kae toe ma’u mai. Ko e tu’unga fakatu’utāmaki ia ‘oku tau

‘E Sea ko u loto pe ke tānaki atu eni, ‘asinga ai ko e tu’unga e ngaahi lokí ia ‘i loto pea ko u kole au ia Hou’eiki ‘e lelei kapau te tau fai e me’a ko e *site visit* ke a’u tonu e Hou’eiki ki he pilīsonē ‘o mātā tonu he ko e me’a ‘atautolu ke tau ‘ilo e me’a ‘oku hokó. Ko e ngaahi pilīsonē ko eni ‘oku fakalokiloki ‘i loto ‘osi *full capacity* ia kei ‘alu atu pe foki e hū ia, me’a pe ‘oku hoko hoko mai e nofo ia ki loto feitu’u ia ‘oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ke nofo ai ha taha hangē pe ia ha feitu’u ‘oku lue holo ai *common area*, ha’u ia ki ai.

Hou’eiki mou mea’i e me’a ‘oku toki hoko kimui ni palopalema ko eni e Va’a Saiki kapau te mou me’a hifo ki he peesi 11. Ko e ngaahi ngafa ena mo e fatongia ‘o e pilīsonē. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ai ki he saiki. Ko hono ‘uhingá pea ko u kole atu fakamolemole’i au ‘e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Ko e anga eni ‘eku fokotu’u atu, ‘āsinga ai e li’ekina e ki’i potungāue ko eni mo hono ‘oatu e ngafa e ngaahi feitu’u kehe ‘o fakafafa ai.

Na'e 'ikai ke ako foki e selá ia ke folo fo'i'akau. Ko e me'a ia 'a e neesi, pea 'omai leva e va'a saiki 'ave ia 'o tuku he pilisone, pea 'oku 'ikai ke tokanga'i ia he kau sela 'oku tokanga'i pe kau neesi he 'oku 'ikai ke *define* ia ko e pilisone. 'Oku *define* ia ko e Va'a 'a e Saiki. Pea 'oku 'ave leva nautolu ki ai. Ko e me'a mo'oni ko ē 'oku hoko he taimi ni ko u fanongo au 'oku 'ikai ha neesi ia 'e toe 'alu ki ai, 'osi fetuku mai e ni'ihī tokolahi ia ki kolo ni pea ko e ni'ihī ko ē 'oku toe ai hei'ilo pe 'oku fēfē hono tokanga'i.

'Oku ou tui kuo taimi kuo hokosia mai 'a e taimi ke fakamavahevahe'i 'a e ngaahi fatongiá ke mahino na'e ako e pilisone ia ki he Lao Pilisone pea ko hono taumu'a 'a'ana ko e fakaliliu tangata he 'ikai ke nau lava 'enautolu 'o fakaliliu ha taha 'oku puke hūfanga he fakatapu 'oku fakafolo fo'i'akau. Ko e 'uhinga ia 'oku 'ikai ke 'asi ia ai he ngafa ko ena 'a e pilisone tatau pe mo e Lao, lolotonga 'a e piki atu 'a e fatongia ko ia ai.

Hou'eiki ko e Patiseti kapau te mou me'a hifo hono fakamatala'i e Patiseti 'oku toe fokotu'u mai he Komisiona Polisi ia ke fakalelei e Lao Pilisone ke nau toe tu'utu'uni mai mo nautolu ki ai ke 'omai e kakai ke malu'i *remand* kakai 'oku tali ke hopo. 'Omai ia mei ai pea toe 'ave ki he pilisone. Kuo 'osi lolotonga pe 'a e fonu 'a e pilisone 'i he kakai totonu 'oku 'ave ki ai, toe *piggyback* pe 'oku fafa mai hūfanga he fakatapu 'a e ngaahi potungāue kehe ia 'i ai. Pea lolotonga ko ia Hou'eiki ke mou mea'i ko e tokoni 'ave ia ki he polisi, ko e tokoni 'ave ia ki he falemahaki, li'ekina e potungāue ko eni.

'A ia ko hono 'alu atu 'o lōlahi ko eni ki he kaha'u 'oku hangē ia ha'atau *invest* ha palopalema ke hoko. Pea ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā ko eni ko u tui au ko hono hingoa 'e tohi'i ia he tohi manatu 'o e kau sela...

<005>

Taimi: 2130 – 2135

Māteni Tapueluelu: ... 'i he fakalakalaka lahi kuó ne hanga 'o fakahokó ka 'oku ou tui 'oku totonu pe foki ke tau tali 'oku tōmui. Pea ko u kau au 'i he tui 'oku si'isi'i e pa'anga ia ko eni ki he kau ngāué. 'Oku totonu ia ke fakatokolahi, toko 100 tupu pe 300 tupu ko ena he loto pilisone ko e kau sifi 'oku toko 7, fakatu'utāmaki lahi ia 'e Hou'eiki. Pea ko u kole atu 'oua te tau tali ke hoko ha palopalema pea tau toki tafoki hake 'o 'alu atu ha fu'u fiha ke tokoni ki ai.

Ko u loto pe Sea ke tau faitotonu ko e Fale Alea eni 'o Tonga ke tuku atu hotau le'ó ke kakato ke tokangaekina. 'Oku mau poupuu atu 'Eiki Minisitā, taki fatongia 'okú ke to'o poto aí pea 'oku mau tui pe mahalo ka 'i ai ha tokoni hangē ko ia 'oku mou fa'a ma'u he lolotonga e ta'ú 'e manatua 'a e potungāue ko eni ko hono 'uhingá pe ko e ngafa. Ko e kona ia e fonuá e faito'o ko ena 'oku 'ave ai 'o fakamau'u aí Sea. Ko u fakamālō atu 'Eiki Sea 'i he ma'u faingamālié mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupuu

Tokanga ki he Polokalama liliu mo'ui e Pilisone ke faitokonia fānau hopoate ke ma'u ha'anau mo'ui he kaha'u

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki pe, ka u kau fie lava atu pe he pilisone koe'uhí ko e malanga eni ia 'oku ongo ia kiate au. Ko u hanga 'o mahino'i e me'a lahi fekau'aki mo e ngāue ko eni ki he pilisone. Pea 'oku hangē ia kuo tōmui e me'a ko ē pea tōmui e me'a ko ē pea tōmui mo

e me'a ko ē he anga 'etau 'alú. 'Oku tau kei falala pe ki he 'Eiki te ne fai mai hatau fakaiviva mo 'omi ha kelesi ke fai'aki 'etau fonongá. He ko e fononga faingata'a 'oku tau faí, neongo 'etau vaivaí ka tau ketu pe. Neongo e lahi 'a e ngaahi

Sea Komiti Kakato: Hā leva e me'a 'oku ongo ki he Feitu'ú na kae fai mo ke a'u ki he

Taniela Fusimālohi: Ko ia, Sea kapau te tau 'alu he ko e 'uhingá ia 'oku pehē ko ē ko e malanga kapau te ke me'a hifo ki he peesi 227 mo e polokalama ko eni he peesi 228 mo e 229. Sea 'oku faka'ofa e fanga ki'i voutí ia hangē ko e talanoá ka ko u fie 'alu au ki he peesi 13 mo e 14 Sea ki he fakamatala ko ē. He 'oku 'ikai ke hā ia 'i he patisetí 'a e me'a ko eni 'oku vivili mai ki ai 'a e Pule 'o e Pilisoné ko e fakaakeake pe ko e *rehabilitation* 'oku fai ki ai e faka'amú.

'Oku talanoa mai 'a 'enau palaní 'i he vouti ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoá ki he me'a mahu'inga ko eni ko hono feinga'i ke liliu honau angá 'aki ha 'ave ha me'a 'aonga ke nau fai ke nau ongo'i 'oku nau mahu'inga. 'A ia 'oku 'i ai e ngaahi polokalama 'oku fai ai, ko e polokalama eni 'oku talanoa ki ai 'a Tongatapu 10 'oku fai he motu ko 'Atā he ko e

'Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Sea ke u ki'i tokoni atu pe Sea, ko e me'a lahi taimi lahi 'oku ma'u he tokoni fakapa'anga meí he *illicit drugs*. Hangē pe ko e fale ko ē *rehab* 'o e *drugs* 'oku faka'osi'osi hono langa e fale ko iá, ma'u kátoa ia meí he pa'anga ko ē 'oku 'i he *illicit drugs*.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 4 ke tau ki'i ō angé 'o sió ke tau mahino'i 'a e palopalemá. He ko e me'a eni ia ko u fiu au ia hono feinga'i ke fakatotolo pe 'oku 'i ai koā ha me'a pehē ai. Ta ko ē 'oku pehē mai 'a e 'Eiki Minisitā 'io ko ē 'oku meí 'osi 'a e *rehabilitation centre*. Ka ko u talanoa au ki he *rehab* ko ē 'oku fakamatala mai ki ai 'a e Pule Pilisoné. Ko e *rehab* 'i he ngaahi polokalama 'a eni ko ē 'oku ou fakahinohino atu hono ngaahi voutí 'a ia ko e peesi 227, 228 'a ia ko e va'a tekinikalé pea mo e va'a ko eni *rehabilitation offence*

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e *rehab* ko ē va'a tekinikalé mo e ngaahi va'a kehé 'oku fakahū ia ki he *vocational* ko ia ako 'a e *Montfort* mo e 'ū me'a ko iá. 'Oku fai ai 'a hono ako'i kinautolu 'i he 'enisinia, tufunga ko e *electrician*. 'Oku ma'u he ta'ú ni 'Eiki Sea 'a e *Certificate* 'a e ni'ihiki ko ia 'oku nau to'o e ngaahi kalasi ko iá, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ke me'a mai koe mo e talí 'oku te'eki ai ke u fehu'i atu au. Ko 'eku fehu'í 'aku ko e 'osi ko ē hono ako'i kinautolú pea 'oku nau 'alu leva ki fē 'oku mo'oni 'oku nau ake mo'oni, 'o ō mo e me'a ko ē na'a nau ako he pilisoné 'o ngāue, ko 'eku fehu'í ia. Ke 'aonga 'a e fakaakeaké he ko ē 'oku talamai ko e sitesitiká 'oku kaka pe ki 'olunga. Ko e hā e sitetisitika ia 'oku ma'u 'e he potungāue ...

<006>

Taimi: 2135-2140

Taniela Fusimālohi: ... 'omai ko e fakaakeake ko ē 'oku talanoa ki ai 'a e Pule Pilisone 'oku 'a ia ko e fakaakeake 'oku 'ikai ko ha 'oku 'ikai ko ha tafa'aki faka-*drugs* eni ia, tafa'aki ko ē 'a e fakaakeake ko ē na'a ku talanoa ki ai he pooni, he 'oku 'ikai ha pa'anga ia he ke fai'aki.

‘Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Ko ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘oku fai pe feinga ia ‘i tu’a e Sea, ‘oku fakapa’anga e ‘ū me’a ko ia, ‘ū tokoni ‘oku ‘ikai ke tangutangutu pe ‘o siosio pe ki he Patiseti ke ma’u ai e pa’anga ko ia.

Sea Komiti Kakato: Mālie

Taniela Fusimālohi: Sea, ko ‘eku ‘uhinga eni kapau, ‘oku ai ha taha na’e ako tufunga ko e popula ‘oku ‘osi mai nai hono teemi mo ‘ene ako ko ia ‘oku ‘alu nai ‘o ngāue ‘i ha feitu’u. ‘Oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘enautolu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe ke u tokoni ki he Fakafofonga,

‘Eiki Tokoni Palēmia (Minisita Lao): Ko e ‘uhinga ia hono ako’i ‘Eiki Sea, ke nau ‘osi mai mei ‘api populá nau malava ma’u pe ‘enau ngāue koe’uhi ke ‘oua toe foki ki tolitoli kae hoko atu ‘aki ‘ene mo’ui, mālō

Taniela Fusimālohi: Ko e anga foki ia ‘etau fakamahamahalo Sea, ka ko e me’a ‘oku ou ‘eke ai ke ‘omai ha fika

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, kole pe ke u tokoni ki he Fakafofonga

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

Fakahā Pule’anga ‘osi ‘i ai kau popula ma’u ‘enau mo’ui he ako tufunga lolotonga ‘enau pilīsone

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, tapu mo e Feitu’u na, Sea tapu pea mo e Feitu’u na, tapu pea mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea, Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u ngaahi kautaha langa ‘oku nau ngāue ma’a e Potungāue, ngaahi *project* kehekehe ‘oku ‘i ai ‘a e kalasi na’a nau ‘i he ‘api popula pea ko e kongā ia ‘o e ako na’a nau faí ‘oku nau lava ‘o ma’u ai ‘enau mo’ui.

Pea ‘oku ai ‘a e kalasi ai ‘oku taki ngāue pea ‘oku fiefia ‘aupito e Potungāue he sio he ‘i he ikuna *success* ‘a e polokalama ko eni ko ē ‘oku nau hū mai ai liliu mo’ui na’e fai ko e ‘i ‘api popula Sea. ‘Oku nau tokolahi ‘aupito kinautolu ia pea kapau ‘oku fiema’u he Fakafofonga ia ke talaatu honau ngaahi hingoa ‘oku ma’u pe mo ia Sea, mālō.

Taniela Fusimalohi: Sai pe Sea ko u tui pe na’a ha’u he Lipooti ‘o talamai ai na’e ko e toko fiha na’e ma’u ‘enau ngāue pea ko e toko fiha na’e ‘ikai ke toe foki ki Pilīsone he kuo ngāue e fo’i ngāue ko eni. Ko e peesi 32 Sea, ‘i he’enau palani ‘a ia ‘oku fekau’aki ia mo e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 4. Ki he tokolahi fe’unga ko eē ‘o e kau popula. ‘Oku kole mai ‘a e Pule Pilīsone

‘Eiki Palēmia: Ki’i poini fakahoha’a atu pe Sea, ‘ai a ka tau foki a ‘o miniti ‘e 10, ko e ‘alu atu eni ia miniti ‘e 30 eni ia Sea, ko e ‘ai pe ke fakafoki mai pe kae tau ‘ai ā he kuo tau fu’u fuoloa heni

Sea Komiti Kakato: Ko ia, mālō Palēmia

Taniela Fusimalohi: Tau ‘ai pe ki he malu mālie e ngaahi talanoa he ko e me’a ia ‘oku tau ‘i heni ai. ‘Oua te mou fo’i he fanongo ‘oua ‘e fo’i he tali ka tau ‘alu pe ke a’u he te tau a’u pe. Kapau ‘oku mou fieipu tī ko tu’a ē ‘oku fai ai e ipu tuku ‘eku fehu’i ‘aku ia mo ‘eku malanga ‘aku ke fai.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga

‘Eiki Palēmia: ‘Io ka ko e maumautaimi Sea,

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga hoko atu e Feitu’u na

Taniela Fusimalohi: Ko ia ko e me’a foki ko e fakahēlele ko e ‘oku fai mai ko e

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te ke tokanga koe ki ai he ko ‘ene fakamanatu mai pe hoku fatongia,

Taniela Fusimalohi: He na’e tuku pe au ke u fakamatala au fuoloa ‘ene ‘osi

Sea Komiti Kakato: Ko au ia ‘oku totonu ke u talaatu miniti ‘e 10

Taniela Fusimalohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ka ‘oku ne fakamanatu mai ‘e he Palēmia mo’ungaloa ia ‘ia au ‘oku toe fai atu pe Feitu’u na ia haafe houa, me’a mai

Taniela Fusimalohi: Kae kehe ko e me’a foki ia na’e ‘uhinga ki ai e Nōpele ‘anenai ke tuku ke ‘osi atu e ngaahi fakamatala. Ka ko eni Sea,

Sea Komiti Kakato: ‘Ai ‘etau tu’utu’uni

Taniela Fusimalohi: ‘I he peesi 32, kole mai ‘a e Pule Pilīsone ke ‘omai ha kau ngāue ‘e toko 100. Ko ‘ene toki malūmaea ia e Pilīsone. Ka ‘oku ‘ikai ke ma’u ha fakamatala ‘i heni mo e ngaahi Vouti ko eni ‘oku ‘ai ke ‘ave ke a’u ki he fika ko ia. ‘A ia ko ‘ene ‘uhinga ke ‘uluaki ‘oange ha toko 40, ange mo e toko 30 pea ‘ange mo e toko 30 ke fakalahi‘aki e kau ngāue.

Sea, ko e tu’unga ko e ko e ‘oku ‘i ai ko e ‘a e fakamatala ‘a Tongatapu 4 ko e me’a ia ‘oku ou manavasi’i ko e ki ai na’a mahua mai e fu’u kakai ‘oku nau ‘i loto pea tau toe palopalema ‘ia ai he sōsaieti.

‘Eiki Palēmia: Ki’i fakatonutonu pe

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu

‘Eiki Palēmia: Ko e tu’u he taimi ni kapau te mou sio he ‘i he me’a ‘oku ‘asi ai ko e kau ngāue ‘e toko 205 e Pilīsone Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimalohi: ‘A ia ko e kau ngāue foki he taimi ni ka ‘oku kole mai ia ke toe ‘ange hano fakatokolahi ‘a ia ko e me’a ‘oku mahino kiate au ko e ‘uhinga mai ia koe‘uhi ko e ‘uhinga e ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 4 ke ‘alu fakataha pe tokolahi

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke u ‘ilo ‘e au ia ‘oku ta ‘i heni mo e komisiona koria ‘a Pilīsone Sea, hoko atu ā kae ‘oua te ke talamai ‘e koe e fakakaukau ‘a e Komisiona kapau ‘oku toe ‘i ai ha fika kehe pea ke ‘ai mai ka tau tali atu. Ka tau ‘unu’unu atu pe a ko e hangē ‘oku ma’u ho oli ‘au hono ‘ai ke tau

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Palēmia: Lōloa he me’a kotoa pe.

Taniela Fusimalohi: Tuku pe ke ‘atu ‘eku fakakaukau mo ‘eku malanga kae kehe ko hono mo’oni ‘oku totonu ke fakatokolahi ‘a e kau ngāue ‘a e Pilīsone. ‘Oku ‘ikai ke toe kehe ia mo e talamai he ‘e sotia ke fakatokolahi ‘enau kau ngāue. Mo kinautolu ko ē ‘oku nau nofo ‘i he ngaahi ‘elia ko eni ko e ‘oku fu’u ‘oku pelepelengesi he ko e palopalema ia ‘e ala hoko ‘i he kaha’u kae ‘ikai ke tau tokanga ...

<007>

Taimi: 2140-2145

Taniela Fusimalohi: ... tautolu he taimi ni ‘o tokoni, kapau he ‘ikai tau tokanga tautolu ‘o tokoni ‘e hoko e me’a ko eni ‘oku talanoa ki ai ‘a Tongatapu 4. ‘E ‘alu atu pē ‘alu atu pē ‘o mahua mai ‘o tau palopalema’ia ai he kaha’ú. Ka ko e fakalukufuá ko u fakamālō au he ngāue ‘oku fai he ‘Eiki Minisitā ki he Pilīsoné ke toe ki’i malu ange, ka ko e ngaahi fiema’u vivilí ē ko e fakaakeaké ha senitā koe’uhí ko e ma’utangī ‘a e konga ‘o e kau pōpulá ia ‘e he faito’o konatapú. Tau fakamālō ki ai kapau kuo mei ‘osi ka ‘oku ou tui ‘oku totonu ke tau ō ki ai ‘o sio. Ka ko hono mo’oni ke ‘oua te tau fakali’eli’aki ‘a e feitu’u ko eni hangē ko e talanoa ‘oku fai ‘e Tongatapu 4 he koe’uhí ‘e hoko ia ko ha palopalema ‘i he kaha’ú.

Sea Komiti Kakato: Mālō ... Ko ia ‘oku poupou. Fokotu’u pea poupou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e vouti ko ení, fakahā loto ki ai hiki ho nima.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea kole atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ke ‘ai mu’a ke kau ai mo e 12.5 mo e 12.6. 12.5 ko e Komisoni Filí ia ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘oku ‘i loto pē ai ē. ‘A ia ko e ‘uluaki ki he fā ko e *Justice* ia, nima mo e ono ‘a ia ‘oku kehekehe pe ia ka ‘oku nau fakataha pē ‘i he ‘Esitimeti ko ení.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia nau fakataha kātoa.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku loto ke tali ení fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Pāloti ‘o tali Vouti Potungae Lao & Pilīsone

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Taniela Fusimālohi, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 18.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, fakahā mai he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Vouti ‘Ofisi ‘o e 'Ateni Senialé

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko ē 13 ē.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na, ‘oku mo’oni e lau ko ē ‘a e tangata malangá, ko e ki’i veesi folofola ko ení faingofua mo ‘ilo’i he taha kotoa. Sea ko e patiseti ko eni e ‘Ofisi ‘o e 'Ateni Senialé ‘oku faingofua ‘aupito pe ia, ko u fokotu’u atu Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu. Ko ia ‘oku loto ke tali ...

Taniela Fusimālohi: Sea ke u ki’i, mou tātākoto pē hē ka u malamalanga atu pē, lēlea pē ha ki’i fo’i fuiva.

'Eiki Palēmia: Sea fakamanatu atu ai leva e miniti ‘e 10 ka tau, ko ē ‘oku mahino pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Io manatu’i lelei ia Palēmia.

Taniela Fusimālohi: He koe’uhí ko ‘etau, ko u tui pē Sea ko ‘etau faka’osí eni ē. Sea ko e me’a ‘oku ou fie taki ai e tokangá hení kapau te tau ō ki he peesi 26 mo e 33 ki he ‘enau palaní.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pē Fakafofonga. Ko e hā ‘a e kākunga ‘o e palaní he taimi ni, ‘oku ‘ikai pē ke ...

Taniela Fusimālohi: Hangē ko ‘etau talanoa ko ē kimu’á Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku hanga ‘e he, ki’i me’a hifo ki lalo ē. Ki’i me’a hifo ki lalo. ‘Oku hanga ‘e he palaní ‘o fakaivia ‘a e Feitu'u na ke ke fakamatala, fakamatala ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fu’u felāve’i ‘ana ia mo e ‘ū fika ko eni ‘oku fokotu’u mai he ‘Esitimetí. Kapau te ke me’a ki he ‘Esitimetí ‘osi ‘i ai e ‘ū, ‘a e ‘ū *sub-program* ‘i he polokalama ko ení faka’aitemi ‘i he vouti ko ení. ‘Oku hanga ‘e he palaní ia ‘e Hou’eiki ‘o fakaivia moutolu ke mou nofo moutolu he palaní kae ‘ikai ke mou me’a mai mu’a ki he me’a ko ē ‘oku hoko ‘i he ‘Esitimetí.

Taniela Fusimālohi: Kātaki.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea ko e ...

Taniela Fusimālohi: Ko ē ia Sea ko e 'ū fika 'ata'atā pe ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko e me'a ko ē 'oku fakamatala he palaní ke fakapa'anga 'aki e 'ū me'a ko ē.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a foki ia na'a ku kole atu ai ke mou malanga fakalukufua.

Taniela Fusimālohi: He ko e 'uhingá foki eni Sea. 'Oku 'ikai foki ke mou lau 'e moutolu 'a e me'á ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Ke fakahoa e me'á he ko 'eku malanga atu he palaní ko e 'uhingá ko e ngaahi ngāue 'oku talamai he palaní, ko e me'a ko ē na'a ku fakamanatu he 'ahó 'oku 'ikai ke 'omai e *annual management plan* ia ke tau malanga ai.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Palani eni he 20 ...

Taniela Fusimālohi: He ko ia 'oku ne hanga, kapau te ke sio ...

Sea Komiti Kakato: Palani ena e 20 fē?

Taniela Fusimālohi: Ko e 'ai ke u, ko e 'uhingá pē ko e 'ai ke u 'eke atu pe 'oku fīha e vahé?

'Eiki Tokoni Palēmia: Ki'i tali mu'a Sea ka u ...

Taniela Fusimālohi: He ko e 'ai ke u 'eke atu e polokalamá.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ka u 'uluaki ...

Taniela Fusimālohi: 'A ia ko e polokalamá 'oku ...

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oatu ha ki'i fakamatala nounou ki he 'Ofisi e 'Ateni Senialé.

Taniela Fusimālohi: Oh kātaki fakamolemole pe 'i 'ai mai ho ...

'Eiki Palēmia: Ko e hā kuo ke pehē aí?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he Vouti 'Ofisi 'Ateni Seniale

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Eiki Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakatō. Ko e *budget* 'a e 'Ofisi e 'Ateni Seniale 'oku kei tu'uma'u pē. Tu'uma'u pē ta'ú ni, ko e ta'u kaha'u mo e ta'u hoko mai 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke toe 'i ai ha fu'u me'a fo'ou pea 'oku fokotu'u atu. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.)

Taniela Fusimālohi: Sea kae faipē 'eku fakamatalá 'a'aku ia. Ko u 'ilo pē 'oku 'ikai ke nau sai'ia ai kae tuku pe ia ke fai. ...

<001>

Taimi: 2145-2150

Taniela Fusimālohi: He koe'uhí Sea ko e, kapau 'oku 'i ai ha'o tāla'a ko e pehē 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'aonga 'ona ia 'a e palani, ko e 'Esitimetri ia ko e 'u fika ia, ko e me'a ia ko ē na'a ku 'eke 'i he 'aho ko e fē 'a e *Annual Management Plan*, 'oku fakapa'anga 'aki 'a e me'a ko eni ...

'Eiki Palēmia: Sea ko e ki'i fakatonutonu Sea, 'a ia ko e 'uhinga ia ko ē na'e tuku ai 'a e fu'u ngaahi 'aho lahi ke tau talanoa fakalukufua he ngaahi palani, pea ka tau ha'u leva ki heni, 'oku 'osi talanoa'i 'a e ngaahi *policy* mo e me'a, ha'u leva 'o nofo he fika hē. Me'a mai, kātaki, me'a mai 'o nofo he fika ka tau talanoa'i ia, kapau 'oku ke pehē 'oku si'isi'i pea ke pehē mai 'oku si'isi'i, kapau 'oku ke pehē 'oku fu'u lahi, pea ke talamai 'oku fu'u lahi. Me'a mai pē ā ke tau foki mai pē ki he'etau 'Esitimetri, ka 'oku ke toe foki koe 'o toe malanga tu'o ua 'i he faka-kātoa na'e 'osi 'oatu 'a e fu'u ngaahi 'aho 'e fiha ke ke fai ai ho'o malanga.

Taniela Fusimālohi: 'E Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e 'ai ke u talaatu 'a e polokalama fē pē ko e hā 'a e me'a 'oku hoko ki ai, he ko e 'u fika pē ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala ia ai.

'Eiki Palēmia: Ke ke ki'i me'a hifo. 'Oku 'i ai 'a e me'a ko e polokalama 'oku 'i ai 'a e me'a ko e *sub-program*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'u fika ko eni, sai, ki'i me'a hifo ki he 'Eiki Palēmia, ko e fika ko eni kapau te ke me'a hifo, 'ai pē ke ta ki'i ...

Taniela Fusimālohi: 'Io, sai pē ke ki'i 'ai, fakahinohino'i mai angé au he 'oku 'ikai ke u a'usia 'e au 'a e fo'i me'a.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ko e 'u fika ko ē 'oku tau pehē ko e fika 12, Fefononga'aki, Fetu'utaki, 'i he *Travel Communication*, te ke 'unu leva kimu'a ki he peesi 8 te ke ma'u ai 'a e pa'anga ko ē 'a ia 'oku paki'i mai 'o ngāue'aki 'i he potungāue. 15 xxx, 'oku 'asi mo ia 'i he potungāue ko eni, kapau 'oku 'ikai 'oku 'i ai, 'oku 'ikai ke 'i ai ia. Pea ke 'unu leva ki he peesi 8 'oku 'omai 'a e fakaikiiki ko ia 'i he peesi 8, 'a ia ko e 10 ko e pa'anga tu'uma'u 'a ia 'i he Pule'angá pea mo e ngaahi Patiseti *support*, mo e *revise*. 11 ko e ngāue lau 'aho, kotoa kotoa 'a e 'u me'a ko eni 'oku 'i mu'a ai.

Taniela Fusimālohi: Ka koe'uhi, kataki, sai pē Sea, ka ko e 'uhinga foki he 'oku 'ikai ke mahu'inga mālie ia kiate au, ko e 'ai ke u talaatu 'oku fēfē 'a e 'u fika, pē 'oku lahi pē 'oku si'isi'i, ko e 'uhingá ia.

'Eiki Palēmia: 'Oku tele eni ia 'i he fakamatalili Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Ke ke me'a mai angé ko e hā 'a e fika 'oku ke fiema'u.

'Eiki Palēmia: 'Osi eni 'etau talanoa 'i he potungāue 'e fiha eni ...

Taniela Fusimālohi: Te tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'o me'a palani mai 'au, na'e totonu ke ke 'i he Pule'anga, fatu ho'o palani ...

'Eiki Palēmia: Mahalo na'e fie Pule'anga ka na'e 'ikai ke me'a ...

Sea Kōmiti Kakato: ... fakahū 'i loto heni pea ke me'a mai mo ia ki he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Ko ia eni 'oku ou, ko ia eni 'oku ou malanga atu ai, ko 'enau palani ke fakapa'anga mei he 'Esitimeti. Ko e 'uhinga ia.

'Eiki Palēmia: Ko ia, pea na'a tau lele 'i he palani 'i he ...

Taniela Fusimālohi: Ka 'oku 'ikai foki ke nau ō mai mo e me'a totonu.

'Eiki Palēmia: ... fo'i uike eni 'e fiha heni 'etau lele 'i he palani, ha'u ā 'i he fika he ko ia 'e lao'i. Pea kapau 'oku te'eki ai ke ke lau ho'o me'a pea ke talamai 'e koe 'oku te'eki ai ke ke me'a ki ai. Kapau 'ikai, pea tuku ā 'a 'etau toe malanga fakafo'ifika ka tau 'ai fakalukufia ā.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u 'oatu pē ha ki'i fakatātā. 'Oku talamai 'e he Pule Pilīsone ke tānaki mai 'a e kau ngāue, 'oku ou kumi ki he 'Esitimeti pē 'oku 'asi ia 'i fē, ko 'eku 'uhingá ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'Ateni Seniale eni.

'Eiki Palēmia: Ka ko e 'Ateni Seniale eni

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ko 'eku fakatātā hangē ko 'anenai.

'Eiki Palēmia: ... 'oku *confuse* pē mahalo 'oku fu'u lahi pē ho'o me'a ki 'olungá, ka ko 'etau 'alu eni he 'Ateni Seniale eni.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ko e 'Ateni Seniale eni na'e 'ai ke u malanga atu ai pea talamai 'emoutolu pē ko 'eku malanga 'aku 'i he'ene me'a 'ai ke fai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko eni 'oku ne me'a mai 'oku 'ikai ke toe liliu 'a e 'ai 'Esitimeti, tatau pē mei he ta'u kuo 'osi tatau pē 'i he ta'u ni.

Taniela Fusimālohi: Kae kehe ka ko ‘enau ngāue ko ē ‘oku ‘ai ko ē ke fai ke totongi mei he ‘Esitimetri ‘oku ‘asi he palani. Pea kapau leva ko e faka’uhinga ia pea ko e hā leva hono ‘aonga hono ‘omai ‘a e ngaahi fu’u tohi ko e ke mau ...

‘Eiki Palēmia: Sea kuo ‘osi ‘ene miniti ‘e 10 na’e ‘osi me’a pē ‘anenai ko e miniti ‘e 10 ia ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au pē ko e ha hono ‘uhinga hono ‘omai ē.

‘Eiki Palēmia: Ko e kau foki ko ē ‘a e tokoni ia mo e me’a ‘i he lau ‘ene taimi, ko e me’a ia ‘i he miniti ‘e 15 ia ...

Taniela Fusimālohi: Ko e malanga fakalukufua ia na’e fai ia ‘i he tohi ko ē.

‘Eiki Palēmia: Ka ke fa’iteliha pē koe pē te ke tukuange ke lele moa’ia ai pē ia hē hangē ‘oku ne ma’u ha’ane ki’i oli ai.

Taniela Fusimālohi: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘aonga ‘a e ‘u me’a ia ko ē pea ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ia pē ko e hā hono ‘aonga hono ‘omai ‘a e fu’u me’a ia ko ē ko e fu’u fika pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga fakakaukau lelei pē. Ki’i fakakaukau lelei pē ke ke ongo’i pē ‘oku ke hounga’ia ‘i he ‘u pepa ‘oku ke ma’u, ke ke ma’u ai ha fakamatala fekau’aki mo ‘etau me’a ko ē.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ‘oku tau ngāue ‘i he taimi ni ‘i he ‘u fika ko e lao ia ‘oku tau ngāue ki ai ‘i he lolotonga ni ko e fika. Ko ‘etau nofo tautolu ‘i he fakamatala lipooti ko e me’a ia ‘i he taimi kehe. Ko e fika ‘oku tau ngāue ai ‘i he taimi ni. Pea ko eni kuo fakahoko atu ‘a e fika ... Fokotu’u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mālō ‘Eiki Minisitā, mālō ‘Eiki Minisitā, ‘Ateni Seniale. ‘Oku ou fakamālō atu he koe’uhi ‘oku ‘omai ‘a e pepa ke ke ma’u ai ha fakamatala ‘o felāve’i, pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke fakatonu ai ‘a e ‘Esitimetri, ki he palani ‘oku ‘i ai ‘a e founga na’e me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘e he Fakafofonga Nōpele fika 1, pea ‘ai ‘a e fo’i Tohi Fehu’i ‘amui te ke lava ai ‘o faka’ilo ‘a e Pule’angá. Te ke lava ai ‘o *impeach*, ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke nau mata tatau pē te nau *line up* tatau, pea mo e palani ko ē ‘oku nau ‘omai, ‘oku ke mea’i ‘i he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea ka u ki’i fakamatala atu pē ‘a e ‘uhinga ‘a e me’a ko eni ‘oku tau lele ai ko e *program budgeting*, ko e polokalama.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e polokalama Patiseti, ‘a eni na’a tau ‘osi ...

<002>

Taimi: 2150-2155

Sea Komiti Kakato: ... kamata mai ai e tau feme’a’aki.

‘Eiki Palēmia: Ko ia Sea ‘ai pe pe ko e hā ‘a e palopalema mo e polokalama heni ko e ‘uhingá ke tau fai ha feme’a’aki ki ai. Kapau ko e ‘uhingá pe ko ē ko ‘emau fakamatalili ke ke hokohoko

atu ho'o me'a 'akoe ia me'a fa'iteliha pe ia 'a koe ia. Ka ke 'ai pe mo ke fakapotopoto ā ki he fu'u me'a fuoloa pehē fau e me'a kotoa pe, ha'u 'o 'ai mai e poini.

Taniela Fusimālohi: Sea ka u ki'i fakama'ala'ala atu pe 'a e me'a ko eni 'oku tau lele ai he ko e *program budgeting*. Ko 'etau talanoa.

'Eiki Palēmia: Sai pe ia 'oku mau 'ilo 'emautolu e *program budgeting*, me'a mai koe he Patiseti 'a e 'Ateni Seniale.

Taniela Fusimālohi: 'Oku 'i ai hono ngaahi polokalama.

'Eiki Palēmia: Ko e 'uhinga ke fai mo tau feme'a'aki ai ka tau hoko atu.

Taniela Fusimālohi: Pea 'oku 'omai ia he me'a 'oku ui ko ē *Annual Management Plan* ka 'oku 'ikai ke 'omai ia hē.

'Eiki Palēmia: Sea ko 'ene tō'onga 'a'ana ia Sea 'oku vili ta'e'unua pe ia he 'ikai pe ke lava ia 'o uoungataha, 'ai pe ki he Feitu'u na na'a toe tuli ai leva.

Taniela Fusimālohi: Pea 'oku fakahoa leva 'a e *Annual Management Plan* mo e ngaahi polokalama ko ē. 'Oku 'ikai ke ha'u tau'atāina 'a e me'a ia ko ē. 'Oku ha'u ia mo hono polokalama.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu e toketā uche 'a e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e me'a ko ē 'oku 'ikai ke nau 'omai.

'Eiki Palēmia: *Annual Management Plan* ko ē 'oku ma'u he Patiseti.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu ē ki'i me'a hifo ki lalo.

'Eiki Palēmia: Fakatatau ki he fakaivia 'oku 'omai 'i he Patiseti Sea, 'ai ange kae tuku ho siolalo kia mautolu pehē 'oku 'ikai ke mau 'ilo e *program budgeting* ke toe ha'u koe 'o faiako'i mautolu. Hoko atu Fakafofonga ka tau vavevave pe ā ko e 'osi eni e miniti 'e 30 eni ho'o malanga.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i tokoni pe fakamolemole Sea. Fakamolemole atu 'e 'Eiki Palēmia mo'oni pe na'e fai e kole ke mau fakatatafe ange 'a e fakamalanga 'i he Fakamatala Patiseti. Ka tau 'unu 'o fakavouti pea toki fakakakato atu ai pe 'a e lave ki he palani 'o e fo'i vouti kotoa pe. Ka ko u tui pe Sea 'oku lahi 'emau ki'i pāusi'i 'o lele pe ia he palani 'o lele ai pe fakamatala fakalukufua. Ko u kole pe ki hoku kaungā Fakafofonga tau ki'i lahilahi nofo mai ki he fika, sai pe palani kae ki'i lahilahi nofo mai ki he fiká ka tau 'unu kae lava ke tau lava'i ā e fo'i vouti ko ē he poo ni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ki'i me'a pe 'e taha 'oku ou tokanga au ki ai pea 'osi ko ia pea u fokotu'u atu ai pe 'e au ia 'a e vouti ko eni. Ka kiate au ia 'oku mo'oni e me'a ia 'oku lave ki ai 'a 'Eua 11

kiate au ko e palani ko e misini ia. Ko e 'Esitimeti ko e nima ngāue pe ke fakaivia 'a e ngaahi palani. 'Oku hangē eni ia 'e mu'a e saliothe ia he hoosi hūfanga he fakatapu. Ka 'oku 'i ai 'a e mo'oni 'a 'Eua 11 ko e poini ia Sea ka ko u fokotu'u atu e vouti ko eni, ka 'oku mahu'inga ke tau *stick* ki he palani.

Pālōti'i 'o tali Vouti 'Ofisi 'Ateni Seniale

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupu ko ia 'oku loto ke tali e vouti fakahā loto ki ai e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Vouti Potungāue Polisi

Sea Komiti Kakato: Mālō Potungāue Polisi, me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea mālō e ma'u faingamālie.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i kole atu mu'a ke laumālie lelei 'a e 'Eiki Palēmia tau ki'i mālōlō ai Sea. Ko 'etau vouti kuo tau vaeua kitautolu, pea 'oku toe pe ha ki'i kongā si'i.

'Eiki Palēmia: Sea 'atu ai leva ki'i potungāue ko eni he kuo kamata ka tau faka'osi ai leva kae tuku ai leva 'a e ngaahi potungāue lalahi ia *Health* mo e me'a ki 'apongipongi kae hao atu ai leva 'a e potungāue ko eni ke fai ha feme'a'aki ki ai.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u poupu atu ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4 tau ...ko ena kuo kamata eni tau tōkehekehe tau toki ō mai 'apongipongi he 'e vave pe vouti ia ko eni.

Sea Komiti Kakato: Sai ke ke ki'i mālōlō ho malanga.

Taniela Fusimālohi: Ka ko u poupu au ki he'ene fokotu'u.

Sea Komiti Kakato: Ki'i me'a hena ka tau fanongo ange ki he 'Eiki Minisitā Polisi ē hili pe eni pea tau sio ange ki ai pe ko e hā e tu'unga te tau a'u ki ai, me'a mai Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala Vouti Potungāue Polisi

'Eiki Palēmia (Minisita Polisi): Mālō Sea mālō e ma'u faingamālie, te u 'oatu pe 'a e ngaahi fetomo'aki pe ko ia 'alu ki lalo pe 'alu ki 'olunga. Ko e kongā lahi pe 'a e 'alu ki 'olunga ia 'i

he potungāue ni Sea ko e COLA ko e 'uhinga pe he tokolahi ko ē na'a ku fakahoko atu toko 522 'a e kau ngāue ko ē heni. Ko e holo hifo ki laló 'oku 'i ai 'i he polokalama fika tolu. 'Oku holo hifo ai na'e lava 'a e ngaahi ngāue na'e holo hifo'aki 'a e mei 400000 pea mo hono 'ave pe 'a e ngaahi ngāue 'e ni'ihī mo e *transfer* 'a e kau polisi 'e ni'ihī mei he tafa'aki ko eni ki he ngaahi tafa'aki kehe.

Ko e hiki 'e taha peēna'e fai e sio ki ai Sea ko e hangē ko ē ko ē me'a na'e fakahoko atu 'anenai 'oku 'i ai 'a e 'ū tokoni mei 'Asitelēlia kau heni hono feinga'i ko eni 'a e fanga ki'i pilisone...

<003>

Taimi: 2155-2200

'Eiki Palēmia : .. ke faingata'a ha taonakita ha taha, pea mo e fakanaunau mo e 'u alāme'a pehē ko e meimei ko e 600000 ki ai Sea. Ko e tu'u pē ia ko eni 'a e patiseti 'a e Potungāue Polisi pea 'oku fokotu'u atu ai pē. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Fehu'ia 'Eua 11 pē 'oku tokolahi fe'unga pē Potungāue Polisi ke mafua lelei fatongia fakapolisi

Taniela Fusimālohi : Sea ko u fie fehu'i atu ai ki he 'Eiki Minisitā 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e Potungāue Polisi he taimi ni mo honau tokolahi, pē 'oku kei malava 'o fua fakalelei 'a e fatongia fakapolisi. Koe'uhi ko 'ene tu'u ko ē hangē ko 'eku fakamalanga he 'aho ...

'Eiki Palēmia : Pe'i sai kae 'oatu ā 'a e tokolahi ko eni ko ē na'e tokanga ki ai 'a e .. Tuku pē ke u 'atu tahataha atu pē hangē ko e me'a. Toko 15000 tupu 'a e kau polisi ko ia 'oku fuakava 'i Nu'usila, tānaki ki ai mo e kau *support staff* 'e 4800. 'A ia ko hono faka'avalisi leva ko e toko 312 ki he polisi 'e 1. 'I 'Asitelēlia ko e toko 65000 kau polisi, ki he 26 miliona 'a e tokolahi 'o 'Asitelelia. Ko Fisi leva 'oku meimei 230 'a e kakai ki he polisi 'e 1, Ha'amoā 200 ki he 1, Tonga ni 'oku tele he 200 ki he taha. 'A ia ko e fika leva Sea, ko 'ene tokosi'i ange 'e kakai ki he polisi 'e 1 ko 'ene sa'i ia. 'A ia 'oku tu'u he taimini tau 200 tautolu mo Ha'amoā, kakai 'e 200 ki he polisi 'e 1. Fisi 200 meimei 230. Ko Nu'usila toko 300 Nu'usila ki he polisi 'e taha. 'A ia ko e fika ia ko ē mahalo na'a ke tokanga ki ai 'e Fakafofonga. Mālō.

'A ia neongo 'a e me'a ko eni Sea, ka 'oku tau mahu'inga'ia pē ke fakaivia pē 'a e ki'i Potungāue ni, pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'omai e patiseti ko ena. Pea 'oku fai pē sio ke toe fai ha fakalelei'i ange hono *training* mo e 'u alāme'a pehē. Mālō.

Sea Komiti Kakato : Mālō.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i. He koe'uhi ko e me'a ko ia 'oku ne fakahā mai, ka 'e fai foki ki he ongo ko ia 'a e kakai pea mo e anga e sio ki he tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e fakapolitikale, ko e fakasosiale mo e ngaahi me'a ko ia. Ka kia au ia ko e kau ngāue ko eni 'oku tokosi'i

'Eiki Palēmia : Sea ko e tu'o fiha eni 'ai mai e fika pehē 'oku tokosi'i. Pea u lau atu ko ia 'e fika 'oku tau kau he sai, pea aafe leva ia. Fai 'aki pē foki e fakakaukau. 'Ai tau nofo pē, kapau

ko e 'uhinga ko e *number of police* pē pe *number of people per police*. Ko e afeafe holo ia hangē ia ko ē 'oku 'ikai ke te 'ilo e fika 'oku te ...

Taniela Fusimālohi : Ko 'eku 'uhinga Sea kapau 'e ngāue'aki 'ene *ratio* kae hangē ko e fakakaukau ko ia na'e 'oatu hangē ko 'Eua. Kapau 'e ngāue'aki 'ene *ratio* ko e tokolahi ko ia 'o 'Eua tonu ke 'i ai 'a e kau polisi 'e toko 25 ka 'oku 'ikai ke toko 25 'a e kau polisi ia. 'A ia ko 'ene tu'u ko ia kiate au, 'oku tokosi'i 'a e Potungāue ia ko eni ki he'ene ngāue ko ia 'oku fai. Kapau te tau 'alu ki he tafa'aki ko ē ...

Sea Komiti Kakato : Ka 'oku fēfē ki'i me'a hifo 'Eiki Minisitā . Ka 'oku fēfē ho'o ongo'i te'eki ai ke ma'u e fika ē. 'A ia 'oku fiema'u ke mou toko fiha. Toko 25 ē.

Taniela Fusimālohi : 'O kapau 'e fakatatau ki he'ene *ratio* ko ia 'oku 'omai. 'A ia 'oku tau toko 100000 'i he tokolahi ko e meimei ko e toko 400.

Sea Komiti Kakato : Ko e fika ē kuo 'omai he me'a ka ko u fiema'u ko e hā ho'o fiema'u 'a e Feitu'ú na ki 'Eua.

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e *ratio* ko ia 'oku ne 'omai ka 'oku 'i lalo 'a e fika ia 'oku ne 'ai 'i 'Eua. Ko 'eku 'uhinga ia 'a ia ko 'ene tu'u 'ana ia ko ia 'oku 'ikai ke tau a'u tautolu ki he levolo totonu ko ē 'o e ...

'Eiki Palēmia : 'A ia hangē ko e me'a foki Sea tukukehe kapau 'oku faihia lahi 'a 'Eua ia kae toe fakatokolahi atu ā 'a e kau polisi ki ai. Ko e lahi taha 'o e faihia mo e me'a, 'oku 'i Nuku'alofa ni mo Tongatapu ni. Tukukehe pē kapau 'oku 'i ai ha ngaahi fika ia 'oku 'ikai ke mau 'ilo mautolu ki 'Eua. Ka 'oku mahino pē ia 'a e fiema'u ke fakapalanisi. Hangē pē ko Niuafou mahalo 'oku toko 1 pē pē toko 2 me'apango 'oku 'ikai ke 'i heni e Fakafofonga ia.

Sea Komiti Kakato: Toko taha pē 'a Niua

'Eiki Palēmia : Ka ko e 'uhingá ko e natula ko ē 'o Niua, Niuafou toko 500 tupu pē 'oku ofi he 600 'oku fe'unga pē ia ai ki he natula 'o e kakai ko ia 'o 'Eua. Kapau 'oku fu'u faihia 'a 'Eua ia mo me'a 'oku ke me'a ki ai, pea sai kae toe fakatokolahi atu 'a e kau polisi. Mālō.

Taniela Fusimālohi : Kātaki 'oku ngali me'a 'eku fakamatalá Sea ka ko e me'a ia 'oku totonu pē ke tau tokanga ki ai 'a e tokolahi fe'unga. Ko e me'a ia 'oku tau fanongo ki he pilisone 'oku 'i ai pē mo ia. Ko e tafa'aki ko ia ki he kau polisi mo e hao mo e malu, pea ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'inga ai ko ē 'a e faitokonia ko ē e Polisi Kolo ia ke tokoni kia kinautolu. 'Oku mau hanga 'o fakatokolahi 'a e kau polisi 'i 'Eua tautefito ki 'Ohonua 'aki 'a e kau polisi 'e toko, ko u tui pē 'e 'alu 'o a'u ki he toko 8 pē ko e 10. Kae lava ke a'u ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai e talanoa 'e Sea. Ka 'ikai ia 'e hoko leva 'a e ngaahi palopalema ko ē 'oku tau talanoa ki ai. Ka ko 'eku poini 'aku ia Sea 'i he tui ko ia 'a'aku kei tokosi'i 'aupito pē 'a e Potungāue ia ko eni ke fakahoa ki he'enua kakai ko ia 'oku talamai ...

Māteni Tapueluelu : Tokoni pē Sea.

Sea Komiti Kakato : Tokoni 'Eua 11. Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u Tongatapu 4 ke 'ai ha polokalama makehe he Vouti Potungāue Polisi ke fakatotolo'i/tokanga'i 'a e faito'o konatapu

Māteni Tapueluelu : Sea ko u fie tokoni atu 'i he peesi 250 'i he me'a ko eni 'a 'Eua 11...

<004>

Taimi: 2200-2205

Mateni Tapueluelu: ... fekau'aki mo e pehē 'oku tokosi'i 'a e kau polisi. Pea kole pe ki he 'Eiki Palēmia Minisitā Polisi ke toki fakama'ala'ala mai mu'a kae 'oatu e ki'i fakakaukau ko eni.

'Uluakí pe Sea 'oku tohi'i heni ko e ngāue faka-polisi pe ko e hia mo e fakatotolo fakafonua *national crime* mo e *investigation*. Ko e tu'u ko ena Sea 'a e Patiseti ki he kau ngāué na'e \$900000 'i he *original Estimate 2023* pea ko e *revise* na'e hiki ia 'o 1.050000 (1 miliona ma 5mano). Ko e *Estimate* ko eni 'oku toe holo hifo ia 'a eni 'oku 'ai ke paasi, holo hifo ia 'o 800000.

Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokanga Sea, fakataha pe ia ko u kole fakama'ala'ala pe ki he 'Eiki Palēmia ko hono 'uhinga pe ko e faito'o konatapu 'oku kau 'i he kaveinga mamafa pe ko e *GPA Government Priority Agenda* 'a e Pule'anga pea toe tō mai ai e mamafa e Folofola mei he Taloni. Ko u kole ke tokoni mai pe 'oku 'i ai ha feitu'u heni 'i he'enu vouti 'oku vahe'i ha pa'anga ke fakatotolo pe mo tokanga'i 'a e faito'o konatapu. 'Oku 'ikai ko ha'aku fakatauhoa Sea ka ko u fakatokanga'i hifo 'i he peesi 229.

'Oku 'i ai 'a e vouti makehe ia 'a e pilisone ko e Va'a Tokangaekina 'o e Faito'o Ta'efakalao, hangatonu pe ia ki he faito'o konatapu pe. Ka 'oku hangē kiate au 'oku fio ia 'i he vouti ko eni 'etau Potungāue Polisi. Pea kapau 'oku tonu 'eku ma'u Sea 'oku ou fokotu'u pe au mou kole ko hono 'uhinga ko e 'asenita ko eni 'e hokohoko *ongoing* 'i he kaha'u, na'a lava ke 'i ai ha vahe'i ha fa'ahinga polokalama makehe pe ia mo hono pa'anga ki ai pea 'e lava leva 'e he Hou'eiki ke tau hanga 'o muimui'i 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku tau hanga 'o 'ave ki ai pea mo hono ola. Ko e fokotu'u pe ia 'oku fekau'aki mo e vouti ko eni kae fokotu'u atu ā Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e tokolahi e kau polisi ko eni 'oku talanoa ki ai pea ko e fehu'i ki he 'Eiki Palēmia pe kuo hiki he ko e tokolahi 'a e kau polisi 'oku nau vahe nautolu he ngata'anga ko ē 'o e *scale* ki lalo, mahalo ko e tahamano pe ko e valuafe. 'A ia ko e kau polisi 'e toko 383 'oku nau kei vahe nautolu he lēvolo ko e (*N*) 'o 'alu 'o a'u ki he (*R*). 'A ia ko u tui ko e vāhenga ia 'oku ma'u he lēvolo ko ia. Sea ko u sio ko ē ki he fu'u ma'ulalo na'a ne pehē na'e 'i ai e pa'anga ke fai'aki e hiki 'enu vāhenga. 'Oku 'i ai leva 'a e 'ahi'ahi ko ē 'e ala hoko ke nau tali ha ngaahi me'a'ofa mo ha ngaahi pa'anga kehe. Ka ko u fehu'i pe au ki he Minisitā pe kuo fai 'a e hiki vāhenga ko ē na'e fiema'u ko ē ke fakahoko he koe'uhī ko e tokolahi e kau polisi ia 'oku nau kei vahe ma'ulalo pe nautolu 'i he lēvolo taupotu taha ki lalo he *scale* ko ē 'a e Pule'anga.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Io *phase* ua eni ko ē hono *restructure* ko ē 'enu vāhenga, 'a ia ka 'oku nau kau pe mo kinautolu he *COLA* he ta'u ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai Tongatapu 10.

Fakahoha’a Tongatapu 10 he mahu’inga polokalama ke tokoni’i to’utupu mo ‘enau mo’ui

Kapelieli Lanumata: Sea tapu ki he Feitu'u na tapu ki he Hou'eiki Mēmipa fakamolemole pe ki'i me'a pe 'e taha 'oku ou tokanga au ki ai he 'isiū ko eni Vouti 'a e Polisi. Pea ko u kole pe ki he 'Eiki Palēmia ke tokoni mai. Ko e tui 'a e motu'a ni talanoa atu he peesi 22 'a e Palani. Ko e tui 'a e motu'a ni 'osi lau senituli mai 'etau ngāue'aki 'a e founa polisi ko ē ko ē *enforcement*. Ka 'oku mahu'inga'ia e motu'a ni ia he tafa'aki ko ē ko ē 'a e *crime prevention* Sea. Mahalo 'oku mea'i pe he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa na'e 'i ai foki 'a e fakakaukau ki he Lao Fakaangaanga ke 'omai ki he Fale ni pea na'e fai hono fakapa'anga pea ko e ma'u ko ē 'a e motu'a ni 'oku ki'i tu'u 'a e ngāue ko ia ko e 'uhinga ko e 'ikai ke 'i ai ha *fund*. Ko u talanoa atu 'i he *youth diversion* he 'oku mahu'inga'ia 'aupito 'a e motu'a ni he 'isiu ko ia tautefito ki he ta'u 'e 16, 17 'o fai ai ki lalo. Mahalo ko e ki'i 'isiu pe ia 'oku ou tokanga atu ki ai he me'a ko eni.

'Eiki Palēmia: Tali vave pe ko e me'a ia 'anai he *Justice* 'a e *youth diversion* he ko e polokalama ia ko ia 'oku 'i he *Justice* ia hono feinga'i ko ē ke tokonia 'a 'etau to'utupu mālō.

Kapelieli Lanumata: Mālō Sea.

Pāloti 'o tali Vouti Potungāue Pilisone & Fakamaau'anga

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou, ko ia 'oku loto ke tali 'a e vouti ko eni fakahā loto ki ai e hiki ho nima. Mou tui kote ai pe ē.

Kalake Tēpile: 'Oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka. 'Uhilamoelahi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otunuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ihangaana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō....

<005>

Taimi: 2205 – 2210

Kalake Tepile: ... 'Oku loto ki ai e toko20

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai he founa tatau, hiki nima

Kalake Tepile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki Ko u fakamālō atu ko u lave'i 'oku mou ongosia ka ko e fika pe eni ia na'e kole mai 'e he 'Eiki Sea Fale Aleá pe 'e lava 'o a'u ki ai he pooni pea ko eni 'oku tau a'u ki ai 'Eiki Sea ke tau liliu 'o Fale Alea.

(Na'e liliu 'a e Komiti Kakato 'o Fale Alea)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, Tongatapu 4 me'a mai

Kole Tongatapu 4 ki ha tokoni mei he Pule'anga ke langa ha faitu'u fakatau'anga ika ma'a e kau toutai Pātangata

Māteni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pehē ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko u kole fakamolemole atu hono toe fakalōloa homou taimi 'i he efiāfi ko ení. Ka ko e ki'i me'a pe na'á ku kole pe Sea ke fai mu'a ha ki'i fakama'ala'ala ko hono 'uhingá ko e natula fakavavevavé.

Ko e 'uluaki pe Sea ko e fakatangi mai hoku kāingá mei Pātangata kuo nau ma'u 'a e fekau meí he Pule'angá 'a e ni'ihi ko eni 'oku nau 'ai honau fakatau'anga ika palepale 'i Pātangata pe, ke holoki leva pea nau fetukutuku mei ai. Ko e kolé pe ki he Pule'angá ko e ni'ihi ko eni Sea na'a nau ngāue'aki 'etau māketi toutai ko eni ko ē 'i Fāuá ofi ko eni ko ē ki he tahí. Pea na'a nau ma'u leva 'a e tohi meí he fakatau'angá ke nau hiki mei ai. Na'a nau hiki leva mei ai 'o nau o 'o 'ai honau fanga ki'i fale ko eni ko ē 'i Pātangatá 'o fakatau ai e ngoue pea mo e ika. Ko eni 'oku nau toe ma'u e fekau ke nau holoki hifo ia ka nau mavahe mei ai.

Ko e kole pe 'Eiki Sea ki he 'Eiki Palēmiá ha mou laumālie lelei. Ka 'i ai ha toe founa ko hono 'uhingá 'oku 'ikai ke toe 'ilo pe ko e o 'a e kakaí 'o fakatau 'enau iká 'i fē. Kae, na'a lava ke 'i ai ha tokoni 'e 'Eiki Minisitā Leipa ki he ngaahi ngāue pa'anga tokoni 'a e Feitu'ú na ke lava 'o fakalelei'i ha fanga ki'i fale 'i he kauhala ko eni ke fai ai e fakatau e toutai he 'oku lahi fe'unga e kauhalá. Ka ko u tui pe mahalo na'a 'ikai ke fu'u matamatalelei 'i he teuteu ko eni 'etau fakataha fakafaitu'u 'oku fai mai ki hotau fonuá ni. Ka ko e kolé ko hono 'uhingá ko e ma'u'anga mo'ui hotau kakai na'a lava ke fai ha tokoni ai Sea ke hoko atu pe mu'a 'a 'enau ngāue kae tokoni'i 'e he Pule'angá. Ko e ki'i 'isiu 'uluakí ia ka u toki faka'osi Sea kātaki na'a lava e Pule'angá 'o tokoni mai ai 'Eiki Palēmia, mālō.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale Aleá. 'Ikaí ke u ma'u ki heni 'e Fakafofonga. Tuku pe ke u toe 'alu 'o vakai'i pe ko e hā e tu'unga e me'a ko iá ka u toki fakahoko mai. Ko e tafa'aki foki ia ko eni ko ē 'e tahá he ve'e fauniteni manatu'i ko e 'api kehe ia. Ko e 'api ia 'o Ha'amoá ka 'oku 'ikai pe tonu ke fai ha me'a ia ai. Pea kapau ko e 'ū me'a ko eni he 'ū ve'eve'ehala kehé 'ai ke u 'alu 'o vakai ki ai, lahi 'eku fanongo heni ki 'Eua 11 te'eki ai ha faingamālie ke u toe a'u ki 'ofisi, mālō Sea.

Māteni Tapueluelu: Mālō 'aupito 'e Sea ki he 'Eiki Palēmiá, kapau 'e lava ke ki'i fakatatali ā kae 'oleva ke toki ma'u mai ha aofangatuku 'a e Pule'angá. Ko e ki'i fo'i kongá pe ko eni ko ē 'i Patangatá. Lave'i pe 'e he motu'á ni ia kongá 'o Ha'amoá 'oku tonu pe ia ke tukunoa'i he ko hono 'uhingá 'oku 'i ai hotau kongá pehē 'i Ha'amoá.

Fehu'ia Tongatapu 4 ngaahi talanoa 'ave holo pea a'u ki muli teu fakanofa Minisita ia & faka'ikai'i eni 'e he Pule'anga

Ko e faka'osí pe 'Eiki Sea ko u kole fakama'ala'ala pe mu'a Hou'eiki mou kātaki pe 'Eiki Palēmia 'o tokoni mai. Ko hono 'uhinga 'oku 'atā pe hetau tu'utu'uní 'a e ngaahi me'a 'oku fakafa'ituitui ka 'oku tapu ke tipeiti'i. Ka ko 'eku fehu'i 'a'aku.

'E Hou'eiki 'oku 'alu takai holo a e talanoa mo e ngaahi fetu'utaki 'i he opé ko e motuá ni 'e fakanofu Minisitā. Pea ko hoku tohi fakanofu Minisitā 'oku 'osi 'i he 'Ofisi Palasí ia, 'e 'Eiki Sea. Mahalo pe pe ko e hā e 'uhingá ka kuo ma'u mai e fetu'utaki ki he motu'á ni hoku vāhengá, kau ai mo e kakai mei muli. Pea ko u uesia lahi ai 'e 'Eiki Sea, 'oku te'eki ai ke fai ha talanoa pehē. Pe meí a au pe meí he Pule'angá pe ko ha taha 'i lotomālie ha fo'i lau pehē tu'o taha. Ko 'eku ki'i fehu'i pe ki he 'Eiki Palēmia pe 'okú ne hanga 'e ia 'o 'ave ha tohi pehē ta'efai mai ha fakaafe ki he motu'á ni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē, ko u kole atu ke fakama'ala'ala Sea. Ko 'eku ma'ú tapu pe mo Tongatapu 7 hangehangē ko ia pe na'e kole ke kau he ngāue 'a e Kapinetí pea kae ta'ofi mai 'e he 'Eiki Palēmia kae fakama'ala'ala mai mu'a. Na'a 'ohovale pe kuo fakanofu Minisitā au 'ikai ke 'omai ha fakaafe 'Eiki Sea mālō.

'Eiki Palēmia: Sea mālō e ma'u faingamālie kae hūfanga pe he ngaahi fakatapu kuo 'osi aofakí kae tali atu ...

<006>

Taimi: 2210-2215

'Eiki Palēmia: ... 'a 'oku 'ikai ha fokotu'u pehē Sea, te'eki ai ha fokotu'u, te'eki ai ha talanoa ke hoko e Fakafofonga ni ko ha Minisitā Sea, ka ko u kole atu ki he 'etau kāinga Tonga 'oua 'e tui noa'ia. 'Ai pe mo 'o mou ki'i vakavakai'i e 'a e ngaahi me'a 'oku tuku atu homou kau taki mo e me'a ko ena. Ka mou toki fai ai homou faitu'utu'u he 'ikai ko e me'a kotoa pe 'oku nau talaatu kae ka ko e tali pe ia Sea 'oku 'ikai. Na'e 'ikai ke fai ha talanoa mo e Fakafofonga ni ke fokotu'u ka na'e 'ikai ke ai ha fokotu'u pehē ki Palasi, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko u fakamālō atu ki he Feitu'u na he ma'u taimi ko e mo'oni e 'oku 'omai 'e 'Eiki Sea, 'a na'e lahi hono tukuaki'i e motu'a ni. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'eku hanga 'e au 'o pou pou'i ha ngaahi ngāue lelei 'a e Pule'anga ke pehē nau 'alu au ia 'o kole ke u Minisitā 'Eiki Sea, mole ke mama'o. Ko e taulama mo e fakapalanisi 'oku mau fakahoko ka 'i ai ha me'a 'oku 'omai he Pule'anga 'oku sai 'oku pou pou'i leva ia. Ka ko u fakamālō atu 'Eiki Sea he ma'u taimi mo e kole fakamolemole atu Hou'eiki hono to'o ho'o mou taimi mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Hou'eiki kimu'a pea toloi e Fale, fakatokanga'i ko e *folder* lanu pulū na'e tufa atu 'oku 'i ai e Fokotu'u Tu'utu'uni ai 'a mei he Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu. Te u fakakau ia he 'Asenita 'apongipongi kimu'a pea tau hoko atu ki he toenga 'etau ngāue lolotonga 'oku 'i he Komiti Kakato, mālō Hou'eiki, toloi e Fale ki he 10 apongipongi ...

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.)

<001>

